

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1985 — Ч. 7-8 (291-292)

Ліда Палій: ШЛЯХАМИ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ

С. Кюнці: ШАРИ

І. Фізер: ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО В США

В. Ревуцький: НЕСКОРЕНІ БЕРЕЗІЛЬЦІ

**Б. Боцюрків: РЕЛІГІЯ І НАЦІОНАЛЬНІСТЬ
У СРСР**

**Й. Менделевич: СПОГАД ПРО УКРАЇНСЬКИХ
ПОЛІТВ'ЯЗНІВ**

ІНТЕРВ'Ю З о. МАЙКЛОМ БОРДО

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1985

Ч. 7-8 (291-292)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JULI-AUGUST 1985

MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Богдан Бойчук, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Олександр Женін, *мовний редактор*.

Редакційна рада: Вольфрам Бургардт, Юрій Божик, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в *Historical Abstracts*.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak.
Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: E. Zeuner, Buch- und Offsetdruckerei
Peter-Müllerstr. 43
8000 München 50

Зміст**ЛІТЕРАТУРА**

- 5 *Олександр Смотрич*: Кільканадцять уривків з неіснуючої цілоти.
- 10 *Ліда Палій*: Шляхами Середньої Азії (Записки з подорожі в китайський Казахстан).
- 31 *Стенлі Кюніц*; *Шари*. *Переклав з англійської Богдан Струмінський*.
- 36 *Іван Фізер*: Перспективний огляд теоретичного літературознавства в США.
- 60 3 вісьмох джерел (поезії): *Ганс Сакс*, *Король Енцо*, *Гаврило Державин*, *Хосе де Еспронседа і Дельгадо*, *Антоні Горецький*, *Артур Рембо*, *Йован Йованович-Змай*, *Райнер-Марія Рільке*, *Болеслав Лесьмян*, *Максим Богданович*, *Микола Тихонов*, *Хуан Рамон Хіменес*, *Лідія Алексєєва*, *Хорхе Люїс Борхес*.
- Переклав з німецької, італійської, еспанської, французької, сербської, польської, білоруської та російської Ігор Качуровський*.

МИСТЕЦТВО

- 67 *Володимир Попович*: Спогад про Олексу Грищенка.
- 81 *Володимир Міяковський*: Як зруйновано Золотоверхого Михайла в Києві.
- 91 *Валеріян Ревуцький*: Нескорені березільці (До 90-ліття Йосипа Гірняка та Олімпії Добровольської).
- 104 *Євген Блакитний*: Один день з Довженком.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 110 *Богдан Боцюрків*: Інституційна релігія і національність у Радянському Союзі.
- 134 *Іван Майстренко*: Українська комуністична партія — УКП (укапісти) (II).

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

- 149 *І. С. Коропецький*: Степан Юрій Процюк (1916-1984).

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 153 *Степан Процюк*: Сьогоднішній стан науково-видавничої справи в Україні.
176 *Гай Чен*: Свобода літератури в Китаї в минулому і сучасному.

СПОГАДИ

- 188 *о. Іван Гриньох*: Сорок років тому в Будапешті (II).
197 *Йосеф Менделевич*: Спогад про українських політв'язнів.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

- 208 На захист вірних. Інтерв'ю з о. Майклом Бордо.
Провів Богдан Нагайло.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 216 *Валерій Марченко*: Звичайний страх.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 224 Німецька критика про український самвидав. — *Анна-Гая Горбач*.
229 *Оксана Пісецька-Струк*: Хроніка українського Торонто (IV).

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 233 *Jerzy Jędrzejewicz*: NOCE UKRAIŃSKIE ALBO RODOWÓD GENIUSZA. — *Остан Тарнавський*.
239 *Володимир Міяковський*: НЕДРУКОВАНЕ Й ЗАБУТЕ. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. М. Антонович (ред.);
УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ. Документи 1919-1921. Т. Гунчак (ред.). — *Н. К.*
240 Просимо виправити.

ЛІТЕРАТУРА

КІЛЬКАНАДЦЯТЬ УРИВКІВ З НЕІСНУЮЧОЇ ЦІЛОСТИ

Олександр Смотрич

Під тупіт-гупання
солдатської
чечотки
стара ігуменя молилась
день і ніч,
перебирала пальцями
сухими
чорні чотки,
в надії шлях до Господа
знайти
найшвидший
та короткий.

Повзли через майдан,
мов тіні хмар,
брудних та чорних —
народ напівзамучений,
голодний,
їм услід
співало радіо
пісень —
веселих, радісних,
народних.

Жінка виплакала
очі,
і щезла вночі,
над ранок сусіди
прийшли,
попльоткувати
охочі.

Олександр Смотрич — поет і прозаїк (див. *Сучасність* 1985, 10), в нашому видавництві незабаром з'явиться його нова збірка "Ужинок".

Я більше не кричу,
не кличу я людей
до бою,
бо я нарешті
зрозумів —
мій біль,
мій крик
був неспівзвучний
із добою.

Схилилася над ставом
баба сива,
аж гульк —
з води
на бабу дивиться
волошками завітчане
дівча
й стара
ніяк не може вийти
з дива.

Під грушею господар
спить,
з розплющеним до неба
оком,
із сонцем цим
одна морока,
навколо все пашить,
помовкує,
і день повзе до вечора
повільним кроком,
лиш квочка десь
без угаву кричить —
про рококо щось
та барокко.

Я не бував у Броварях
й не чув,
як в ніч морозяну,
лиху
над Броварями
шарудять
і ледь що чуть
шепочуть зорі —

щось про старого
броваря
і дівки молоді
карі очі.

Прокинувся,
прозрів —
на травах
соняшна лежить
роса,
подумалось —
ніщо не тішить так,
як світу Божого
краса,
коли день
ранком соняшним
із мертвих
воскреса.

Все літо ліс
старів,
дерева падали,
гнили —
смачна була грибам
спожива,
а восени —
збирать гриби
прийшла дівчат
юрба,
весела, радісна,
щаслива.

Коли йому копа
років
лягла важкою гирею
на плечі,
все думалось —
як боляче,
як не до речі —
до смерти бути
дужим — молодим
лише в думках
та снах
старечих.

Зима поля геть
побілила,
отак, як баба
білить хату
й піч,
лиш ліс
стовбичить все ще
чорними монахами,
мов служить дивну
панахиду,
яку б міг відіграти
на роялі
тільки Ліст.

Журились на вікні
герані,
що дні короткі,
ночі ранні,
що про таку прокляту
зиму
не сказано нічого
в Біблії,
ані в Корані.

Зима —
у когось закипає
самовар,
хтось слухає Пуччіні
"Тоску",
а я сиджу
і розмальовую весну
мазками мого
мозку.

Родичі бабу
знайшли
під старою периною
мертвою,
і не вірилось їм,
що ще вчора вони
обзивали бабу свою —
дармоїдом старим,
стервою.

Мене ніхто не дожида,
і нікому од мене взяти
мита,
моя країна з кожним
днем
все більше й більше
неземна,
вона,
мов молода у шлюбну
ніч,
сльозами втіхи
вмита,
мов Богом приобіцяна
земля
в солодких снах
старого,
набожного
жида.

Вже вишні
свіжим цвітом
криють сад
й думки літають
в теплому повітрі
грішні,
чи ж не найкращий
час,
бодай на час,
покинути мені
писати вірші?

1984

ШЛЯХАМИ СЕРЕДНЬОЇ АЗІЇ (ЗАПИСКИ З ПОДОРОЖІ В КИТАЙСЬКИЙ КАЗАХСТАН)

Ліда Палій

Остання брама

Біля брам вітаються, а ще частіше прощаються, особливо коли ці брами на пограниччі, на краю цивілізації.

Китайські поети в минулому не раз писали про прощання.

... Тоді біля північної брами Дюн-тай я прощався з тобою,
знаючи, що ти підеш сніжними заметілями у гори Тянь-Шань.
Я загубив тебе з очей, коли ти завернув за скелю,
залишаючи тільки сліди кінських копит у снігу.

(З поеми «Прощання» Цен Цан. 8 століття)*

І мене манив далекий, оточений пустинями Тянь-Шань —
"Небесні гори". Сподівалася там знайти щось незбагнене...

Щоб добитися до моїх гір, слід було проїхати понад тисячу кілометрів, шляхом, яким у давнину йшли з Китаю імператорські дипломати, буддистські ченці й прочани. Купці везли тією дорогою шовк, нефрит, брокати, індіго, прянощі та інші дорожцінності на обмін із Римом та Візантією. В 13 ст. тим шляхом ішов і Марко Польо.

Усі ці люди мусіли пройти провалом Джіая крізь твердиню на західньому кінці Великого муру та його "Брами найвідважніших людей під сонцем".

Я ходила височенними валами тієї фортеці, кругом мене не було ні душі. Китайський уряд нещодавно тільки дозволив чужинцям відвідувати Далекий Захід країни, тож туристи ще тут не бувають.

Нас, дванадцяттеро мандрівників, прибули сюди під опікою молодої китайки-гіда, родом із Шанхаю. Вона тут також уперше й не була обізнана з цією територією. Її все дивувало, як і нас, вона сама фотографувалася на верблюді біля фортеці. Чим далі ми їхали на захід, тим менше були поінформовані наші місцеві провідники й тим гірше володіли англійською мовою. Ми мусіли покла-

---

Ліда Палій, прозаїк і перекладач, готує до друку збірку своїх нарисів.

*Всі цитовані в цьому нарисі китайські поеми та уривки прози вільно перекладені з англійської мови.

датися на фрагментарне знання своїх супутників та на нечисленні книжки, які дехто мав із собою. Не було потреби ходити гуртом, кожному доводилося відкривати Китай своїми зусиллями.

У чужих країнах люблю іноді бути сама, щоб краще розглядати й оцінювати бачене. Думки тоді можуть мандрувати без зайвого втручання співподорожників, ніхто не розвіває інтимного зосередження банальними спостереженнями про очевидне. В подорожах шукаю відкриття нового, досі не баченого, або відгук чогось уже давно відчутого, не пустої розваги. Неспокій, труднощі, не раз і бажання ризику, небезпеки, загострюють інтенсивність сприймання скороминальних вражень.

Тепер, на валах фортеці, була задоволена своєю самотністю. З півночі, з Сибіру, віяв прохолодний вітер, розчісував хмари, наче біле волокно. Ген унизу, на тополях, що тупилися до муру, починало жовкнути листя.

Широким провалом повзли залишки чотиритисячного Великого китайського муру й губилися в суворих, снігами покритих горах Чілієн. На заході ще зеленіли сади міста Джючюен, а на сході вже розляглася безкрая пустиня. Там, наче б кінчився світ, починалася порожнеча, безплідність, беззапашність, безбарвність, беззвучність, смерть. До глибини відчула, якими відважними мусіли бути люди, що в давнину мандрували цим шляхом.

Старинна приповідка казала: "Коли проїдеш провалом Джіаю, очі твої вже ніколи не будуть сухі від сліз, бо перед тобою пустиня Гобі, а за тобою ворота пекла".

Китайські мандрівники в давні часи не тільки боялися самотності та страхітливих духів пустині, але й жахалися загинути в далекій країні, де нащадки не зможуть знайти їхнього гробу і вшанувати душі призначеним церемоніялом. Китайці-буддисти ризикували, натомість, що їхня душа по смерті може бути перевілена в тіло варвара.

Пустиня Гобі не така, якою її собі уявляла. Тут біля Джіаю немає піску, тільки сірі камінці. Недаром Гобі монгольською мовою значить "ріль".

Закрадався неспокій. Слухала, як у прорізах башт виє вітер. З тугою дивилася, як ген унизу через перемижку в руїнах муру повільною ходою чалапкали верблуди, і здавалося мені, що чую дзвіночки на їхніх шиях.

Китайські гарнізони вже від найдавніших часів таборували біля Великого муру. Поети часто оспівували їхні героїчні подвиги та самотність на пограниччі країни.

... У воїнів тяжке життя, вони стежать із сторожевих башт, розгортають прапори воєводів на найвищих верхах. Вони напувають коней у стіп Великого муру.

Погоня починається й залишаються
тільки сліди кінських копит
у безконечних холодних пісках.
Ми вступили в країну гунів
і покорили їх у їхніх пустинних укріпленнях.
(З поеми імператора Лі Шіг Мінг «Напувають
коней під Великим муром». 7 ст.)

Весь день провела в фортеці. Бродила між холодними облупленими мурами з сірого каменю та гниложовтої цегли, переходила брами, мов тунелі в грубесних валах, заглядала на занедбані, зарослі бур'янами майдани, де тхнуло тлінню. Спинаяся стрімкими сходами на вали, хоронені тридцятьома баштами з бійницями для лучників.

Поети писали також і про розгроми китайського війська.

Чим раз тихіше б'ють барабани,
не стає сил, всі стріли розметані,
тятиви в луках порвалися,
мечі потрошені на куски.
Чи маємо здатися і стати невірниками варварів?
В боях з татарами наші кістки змішаються
з піском пустини...

(З поеми Лі Гуа «Старе бойовище». 9 ст.)

У фортеці лишилися дві вежі, побудовані, мов пагоди, з загнутими вверху дахами над кожним із трьох поверхів. Хвиляста покрівля з зеленої г'лязурової черепиці закінчена химерними драконами з висолопленими язиками. На карнизах різьблені орнаменти квітів. Дерево старе, посивіле, потріскане. На інших частинах структури ледь видні розмалювання. Дахи підперті віялами круглих колод відцвілого червоного кольору.

У лябіринті валів, сходів і майданів знайшла старезні дерев'яні двері. На панелях зображені воїни-герої в кольчугах з мечами на боці й стрілами в сагайдаках.

Китайський генерал збирає своє військо
проти західного ворога.
Всю ніч він не знімав свого панциря.
Всю ніч маршувала армія, брязчала зброя,
і всю ніч вітер ножем краєв небо.

(З поеми «Кіннота на Великому шляху
Сечуан» Цен-Цан. 8 ст.)

Святкування серед пустині Г'обі

Ночували в Джючюен, на східньому боці муру. Під час заходу сонця верхи гір, що ряхтіли в мене за вікном, мов пом'ята станиоль, здавалися зовсім близькими й прямо втискалися в мою кімнату.

Ввечорі, з нагоди 34-ліття річниці проголошення Народної Республіки, в готелі відбувся бенкет. Чинovníки в запнутих під саму шию темносиніх костюмах виголошували промови. Ми їли холодець із верблюжих ратиць та запивали його міцним алькогольним напоєм, мао-тай, піднімаючи тости за дружбу народів. Чолов'яга з розум'янням обличчям закликав ламаною англійською мовою не забути ніколи цього святкування серед пустині Гобі. Все стало зовсім нереальне...

По вечері пішла пройтися містом. Вулиці не були освітлені. У темноті бовваніли постаті чоловіків, що сиділи на п'ятах групами й покурювали. Вперше в Китаї почула зухвали вигуки в свій бік, мабуть, тому, що в п'яті влада не побачить людей, що так фривольно поводять себе з чужинцями. Було трішки моторошно, але йшла далі.

Зовсім несподівано, на кінці головної вулиці, заряхла, мов різдвяна ялинка, святково освітлена "Вежа нічного сторожа", або, як її також звать, "Вежа дзвонів і барабанів". Низки лампочок, прикріплених до звернених угору дахів, підкреслювали її китайський характер. Оглядала цю вежу ще вдень. На громіздкій підставі з червоної цегли побудована у 4 ст. по Хр. прегарна дерев'яна структура з пізніших часів.

Удень відвідала також невеличкий музей. Була заскочена взорами, кольоритом і формами кераміки Пан-Шан із 4 ст. до Хр., яка здавалася мені ідентичною з трипільською.

Ходила по так званому "вільному ярмарку", де блаженсько вдягнені, насуплені селяни продавали свою присадибну городину. Місцевий аптекар розклав на рядні зела, порошки та шкуру й хвосту щурів. З відразу пригадала щура, що бігав по моїй кімнаті в найелегантнішому готелі в Шіані.

З нагоди свята вулицями пересувалися натовпи народу, юрмилися біля таблиці оголошень, на якій висів список розстріляних злочинців.

Люди йшли майже беззвучно, не сміялися, не вигукували. Було чути тільки настирливі дзвони соток вельосипедних дзвіночків. Мені здавалося, що потону в цій загрозливій повені, закралася паніка...

Посеред містечка парк. Переказ каже, що тут у 2 ст. до Хр. китайський генерал, що хотів поділитися вином зі своїми воїнами, вилив у джерело урну вина, яке йому подарував імператор у нагороду за перемогу над гунами. Від цього й пішла назва міста Джючюен — "Джерело вина".

В пізніші часи поет Лі По згадує про це місто:

Якщо Небо не любило б вина,
то не було б Зірки Вина на Небесах.

Якщо Земля не любила б вина,
то не було б міста Джючюен.
Тому що Небо й Земля люблять вино,
тому й я можу його пити, не засоромлюючи Небес.

(З поеми Лі По «Коли п'ю сам при світлі місяця». 8 ст.)

За вступ до парку слід платити, тож людей тут менше. Перейшлася кругом штучного ставу. Місцеві родини винаймали човни, хлюпала вода й глухо дудніли удари весел об борти. У плесі віддзеркалювалися типові для китайських парків містки, кіоски й пагоди. Між листям лотосу виблискувало сонце й разило в очі. Малі хлопці на березі намагалися ловити рибу на доморобні вудки. Коли побачили мене, прибігли заглянути у мій записник. Тут діти дивно мовчазні, не пробували порозумітися зі мною, тільки в їхніх очах сотки запитів.

Втомилася, а тому що тут у парках не буває лавок, присіла на примурку. В Китаї досі не бачила багато квітів, то ж раділа навіть пилом присипаним іванчикам. Пахло водоростями й осінню. Прильопала старенька жінка у чорній кепочці, у чорному кабаті й штанах і сіла біля мене. Вона, на диво сама, без помічі, дріботала маленькими, колись, в'язаними ніжками й підпиралася ціпком. Я всміхнулася до неї, а вона відповіла також усмішкою, наче б хотіла сказати: "Рада вас зустріти".

Тоді у Джючюені я ще не знала, що прощаюся з парками, ставками і з містом з китайським обличчям.

«Залізний півень»

Люблю їздити поїздами. Стояла біда відкритого вікна, відчувала вітер на обличчі, у волоссі. Спостерігала, як із телеграфічними стовпами біжить час, як він утікає під ритм цокання коліс.

Цим поїздом, що його чомусь звать "Залізний півень", ми вже раніше їхали з Лянчаву до Джючюену. Тоді, одначе, за вікном зеленіли ще степи на окраїнах Внутрішньої Монголії, паслися вівці й чабани чвалали верхи на конях.

Тепер уже розляглася непривітна сіра пустиня. Літня спека й зимові морозні шквали випалили й вимели з неї всі барви. На небі розпливалося сонце прозеленкуватим кольором нефриту.

Поїзд минув маленьку оазу, де кілька верблюдів пробували пожовкле листя тополь. Далі знову стелилася безкрая, покрита рінню рівнина. Кажуть, що тут забагато вітрів — замало дощів, забагато піску — замало трави, забагато каміння — замало землі...

Висланий у колісниці з дорученням
в країну ген за Чуен.

несуся тепер, як перекотиполе
від китайської оборонної лінії.
А дикі гуси летять з поворотом
у дику пустелю.
Із Гобі знімається один струмок диму
прямо вгору.

(З поеми «З дорученням на пограниччі» Ванг Веї. 8 ст.)

Поїзд зупинився в більшій оазі. Купила на станції яблука. Почистила одне кишеньковим ножиком. Яблуко було смачне й солодке.

Коли поїзд змінював напрям, бачила, як наш паровіз випускав клуби сірого диму. Пахло паленим вугіллям. Хоч ця залізнична лінія побудована досить недавно, в шістдесяті роки, все тут ще дуже старосвітське.

Проходжалася коридорами поїзду. Пасажирів мало, бо квитки тут дорогі та місцеві люди мусять мати дозвіл на виїзд із свого місця проживання. В "твердому вагоні" пахло тютюном і конопляним чадом.

Ми їхали у "м'якому вагоні". В кожному купе у нас по чотири ліжка, із розстеленою постіллю, хоч ми подорожували вдень. Подушки були набиті якимись крупами чи трачинням, а на наволочках вишиті хрестиковим стібом різнобарвні рожі. На покритому ажурною скатеркою столику стояла лампа зі старомодним рожевим абажуром, біля неї розмальовані чашки. Налила гарячої води з термоса і зробила чай. У голосниках дзвеньчала музика, а я намагалася читати китайську поезію.

Зійшли з поїзду в малому понурому містечку Ліюян. Поскільки виявилось, що в готелі в Дунгуанг не було для нас кімнат, нам довелося їхати без багажу до так званого "готелю приятні" в Анші. Коли біля станції я витягла з валізки найпотрібніше на ніч, мене оточив натовп чоловіків і жінок в однакових споловілих синіх штанах і жакетах. Стояли вони кругом суцільною стіною, непорушно, мовчки, без виразу на обличчях і тільки їхні очі з-під навислих монгольських повік слідували за кожним моїм рухом. Я відчула аж мороз поза шкурою. Мабуть, ці люди досі не бачили чужинців, не бачили такого "добра", як у мене в валізці... Провінція Гансу, одна з найубогіших і найвідсталіших у всій країні.

До Анші їхали "Шовковим шляхом" малим автобусиком японського виробу. Примарно гудів вітер. Спершу біля дороги чорніли пагорби, наче насипи біля копалень вугілля. Закрадалися депресія, безнадія...

Пронизливий вітер ячав із віддалі десяти тисяч лі,
свистав несамовито у провалі Юмен.
Імператорська армія маршувала вниз гірським шляхом.

Татари шукали заливу озера Коконор.
Наші воїни оглядалися назад на свої далекі доми,
бо знали, що досі ще ніхто не вернувся звідтіля.
Жінка чекає на високій вежі,
лишився тільки смуток і безконечне горе.

(3 поеми «Місяць над гірським провалом». Лі По. 8 ст.)

Швидко пагорби зникли, пустиня стала плоскою й набрала
гниложовтого кольору. Де-не-де росли низенькі будяки, такі ла-
паті, що навіть не кидали тіні. Автобус мчав страхітливими ви-
боїнами, нами підкидало, мов м'ячами, ми вдарялися головами о
стелю.

Несподівано на обрії почали з'являтися міражі: озера, біля них
хащі, ліси... Ми задержали автобус, повискакували на дорогу. На
мене, наче ману наслало, хотіла бігти туди, де так зовсім недалеко
ввижались вода, дерева. Серце билося від хвилювання. Ледве
помітна біла смужка зраджувала, одначе, що це тільки привид.

Біля шляху виднілися руїни муру й башт, які велів збудувати в
2 ст. до Хр. імператор Ву Ті, як додаткову охорону від гунів.

Із головної квартири прибув післанець,
скавав галопом всю дорогу,
підганяючи коня нагайкою.
Гуни окружили Чоучян,
сніг покрив усі провали,
погас вогонь на сторожових баштах,
навіть диму вже немає.

(Поема «Пісня про пограниччя в Гансу» Ванг Веї. 8 ст.)

Тут поблизу колись роздвоювався Шовковий шлях. Південне
відгалуження, яким, між іншими, йшов Марко Польо, звали прохо-
дом Янггуан і воно переходило біля озера Ляобо та міст-оаз
Чарклик, Черчен і Хотан, в більшості засипаних уже пісками. Цей
шлях вів далі на Гарат і Кабул в сьогоднішньому Афганістані або
до Кашгар, де він сходився з північною віткою.

Налий ще чарку, бо за проходом Янггуан
не зустрінеш вже більше старих друзів.

(3 поеми «Пісня про місто Веї» Ванг Веї. 8 ст.)

Північне відгалуження, яким ми мали їхати далі, так званий
Юмен або Янтарний прохід, ішов оазами на північ від страхітливої
пустині Таклямакан через Гамі і Турфан до Кашгару, а далі через
гори Памір до Самарканду, Бухари, через Гамадан у Персії, аж до
Середземного моря.

Чому татари нарікають на відсутність верб?
Чейже весняний вітер ніколи не віє за проходом Юмен!

(3 поеми «Ідучи поза брамою проходу Юмен» Ванг
Веї. 8 ст.)

Сонце заходило великою багряною кулею. Білі солончаки серед пустині порожевіли. Я помітила жовті й червоні квіти при дорозі й попросила затримати автобус. Квіти, однак, виявилися сухими, наче безсмертники.

По тригодинній їзді ми добилися до оази Анші. Колись це було ключове місто на Шовковому шляху, сьогодні це мале село, оточене полями конопель і бавовни.

Вулиці обсажені двома рядами тополь для охорони від мандрівних пісків. Тут уперше в Китаї не бачила перелюднення. Тут також замість людей верблюди й малі коники тягнули вози з тягарями. Тубільці, однак, непривітні, відчула навіть ворожнечу до нас, чужинців.

Кімнати в бараках "готелю приязні" зовсім спартанські — тверде ліжко, стояк з металевою поливаною мискою для вмивання, заяложений рушник, сплювачка та термос з гарячою перевареною водою. По воду до вмивання мусіла ходити до криниці.

Сіла біля вікна, дивилася на кльомби вже відцвілих запилених айстер і мальв і думала, щό я тут роблю.

Увечорі важко було заснути. Крізь відкрите вікно долітали звуки гучномовця. То був жіночий голос, пронизливий, наче б давав якісь повчання. За високим муром біля нас, мабуть, були фабричні забудування або військові казарми.

Знову довелося прокидатися перед світанком, як це часто траплялося в цій подорожі. Тут, однак, було особливо важко встати з ліжка о такій ранній годині. Було ще темно й дуже холодно. Вийшла з бараку. Біля брами готелю бовванів сторож у кожусі, мов великий кошлатий ведмідь. В селі десь ревіли верблюди, співали півні. Я подалася навпомацки туди, де біля нашої примітивної лятрини стояв барак їдальні. Там, у блідому світлі лямп, що звисала зі стелі, намагалася їсти несмачну рибну зупу. Зовсім втратила апетит, як побачила, що за сусіднім столом китайці спльовують ості на стіл біля тарілок. Досі нас пильно відокремлювали від місцевих людей у готелях, ресторанах, поїздах.

Печери «Тисячі Будд» біля Дунгуанг

Вже світало, коли ми доїхали до місця, де серед пустині, мов фантастичні флякони, стояли ступи-гробівці буддистських монахів. Звідтіля на другому боці висохлого річища, на високій кручі виднілися чорні отвори печер-каплиць. Було тут колись понад тисячу пишно розмальованих печер, сьогодні ще біля п'ятсот відкриті для відвідувачів. Найраніші походять із 4 ст. по Хр.

Це найбільший комплекс цього типу, особливо він вартісний тим, що в Китаї в 10-11 ст. було понищено більшість буддистських святинь з їхніми фресками. Цей монастир популярно зветься пе-

черами "Тисячі Будд". Філософська ідея назви символізує божественного Вчителя, всюдисущого в часі й просторі. Офіційна брошурка інформує, що, крім фресок, які покривають поверхню 45 тис. квадратних метрів, є там ще біля 2 тис. статуй.

Марко Польо писав про Дунгуанґ, що за його часів називався Сачіон:

Проїхавши тридцять днів пустинею, прибуваєш до міста Сачіон, яке належить до Великого Хана. ... Люди тут почитають ідолів, між ними є й туркомани, кілька несторіянських християн і мусулмани. ... В цій околиці є численні монастирі, повні різнорідних ідолів.

На переломі цього століття китайський монах релігії Тао відкрив наново печери біля Дунгуанґ і вичистив їх від піску, що засипав їх протягом семи століть. Він знайшов там кілька тисяч добре збережених манускриптів, деякі ще з 4 ст. Сувої писані санскритом, як також китайською, тибетською, уйгурською та іншими мовами. Англійський археолог Орел Стайн коротко по тому добився сюди з Індії, через гори Каракорум, пустиню Таклямакан, відкупив у монаха багато знайдених манускриптів та вивіз їх до Лондону, один із них на папері з 151 р. по Хр. Також російський дослідник Ольденбург забрав в той час багато сувоїв до Москви. Сучасна китайська влада, як тільки має нагоду, нагадує чужинцям про те, як їх "імперіялісти" пограбували. Сьогодні важко сказати, чи збереглися б ці дорогоцінності під час років анархії, яка панувала в країні в першій половині нашого століття, як також у час так званої Культурної революції, коли банди "червоних охоронників" понижили багато історичних і мистецьких пам'яток.

Сьогодні уряд намагається хоронити печери від стихії й вандалізму. Весь комплекс огорожений, увійти туди можна тільки в супроводі офіційного провідника. Круча підмурована, щоб більш не осувалася, на вищих поверхах збудовані сходи та балкони.

Ходила від печери до печери. По орнаментованих кахлях під ногами шугали ячірки, повітря було незвичайно сухе. Захоплювалася красою тонко розмальованих фресок, виконаних невідомими мистцями протягом століть. Любувалася прегарними свіжими кольорами. Малюнки суцільно покривають стіни та стелі печер, зображують сцени з буддистських *супт*, з мітології, з китайської історії та щоденного життя. На стелях іноді сотки однакових Будд, що сидять, як символи монотонного повторювання молитовних фраз, або розмальовані стилізовані квіти та хмари чи фенікси з драконами. Типовими для печер у Дунгуанґ є летючі *алсари*, а за ними розвіяні серпанки та шарфи, які творять враження вічного руху.

В одній із печер із 6 ст. на стінах зображені монахи й купці, що йдуть з верблюдами, нав'юченими товаром, на них чигають розбійники.

Незвичайно цікава печера з 7-9 ст., в якій змальовані сцени зі щоденного життя тієї доби. Там також бачимо експедицію першого китайського амбасадера на захід. Він їде верхи на коні, над ним слуга держить парасоллю гідності. Поблизу сам імператор молиться за успіх експедиції.

Інша печера з 7-9 ст. зображує військо генерала, який побив тибетців. Бачимо військо на марші, вітер розвіває бойові прапори, попереду йдуть барабанщики та сурмачі. За військом котяться двоколісні криті вози, подібні до скитського воза, знайденого в похованні в Пазарику.

Під чільною стіною в печерах стоять ряди розмальованих фігур натуральної величини. Будда завжди посередині, а по боках його учні, бодісаттви та інколи "небесні королі" з лютим виразом обличчя.

Ранні присадкуваті Будди сидять наче на троні. Тут помітний вплив не тільки індійської, але й гелленістичної іконографії, яка прийшла від Олександра Великого, що підкорив Середню Азію аж до Паміру. В обличчі Будди доброзичливість і обіцянка звільнення від метушні й страждань цього життя. Бодісаттви обвішані самоцвітами й одягнені мов чужинецькі князі.

В час династії Танґ (7-10 ст.) в Китаї процвітала багата культура й наново був відкритий шлях на захід і південь. З Індії прийшли тоді нові впливи. Фігури стали елегантнішими, м'яко завернутими в шати. Повнолиций Будда вже тепер сидів в позиції "лотосу", його легка усмішка була китайським нововведенням.

Більшість фігур знищені, кольори декуди облуплені, інколи помітні спроби невдалого відмальовування з початків цього століття.

Найбільше враження зробив на мене великий лежачий Будда з часів династії Танґ. Світло, що пробивалося крізь малий отвір входу до печери, надавало таємничості його гарному, майже жіночому обличчю. Він по смерті всміхається безтурботно, мов у сні. Від нього промені абсолютний спокій і забуття в стані паріврани.

Біля печер, у пагоді на дев'ять поверхів, ще одна гігантська статуя Будди приголомшує своїми розмірами. Товсте намальоване білою фарбою обличчя Вчителя з яскраво червоними товстими устами ледве видне під самим октагоном крокв під дахом. Пальці рук розпростерті високо над головами, мов величезні чорні павуки.

Розглядала печери протягом трьох днів, а хотілося б довше... Цей комплекс, наче неоцінена древня книга, густо записана забутими людьми. Відчувала, наче б трішечки наблизилася до Великої китайської таємниці.

Ввечорі в саду малого готелю в Дунгуанґ для нас організували концерт. Музики грали на стародавніх китайських *pipax*-лютнях, перебирали струни на довгошіїх інструментах *san shien* і дули в *sheng*-свирінь, в якій дудки утворюють коло, грали на флейтах і цимбалах. Пригадала, що бачила ці інструменти, розмальовані на стінах старих гробниць біля Шіян. Мелодії були китайські та монгольські. Всім еством відчула широкі простори тієї країни і, коли мене попросили, не могла відмовитися заспівати степової...

Озеро серед пісків

Їхала верхи на двогорбому бактрийському верблюді поміж вигладженими вітрами жовтогарячими дюнами. Однією рукою держалася довгої шорсткої шерсти на передньому горбі, другою примітивного сідла, покритого шаршавим сукном. Ці середньоазійські верблуди приємніші від африканських, не дивляться на людей з погордою, не плюються. Похитувалася в ритм ходу звіра й уперше зрозуміла, чому верблюдів називають "кораблями пустини".

Сонце припікало, пісок разив у очі.

Кажуть, що тут піски співають, коли піднімається вітер. Старий переказ оповідає, наче б у давнину на цьому місці вихор ніччю засипав цілу китайську армію й тому й досі іноді чути тут звуки барабанів та сурм.

Марко Польо писав про Гобі:

Доведено, що ця пустиня є місцем перебування багатьох духів, які заманюють подорожніх, аби їх знищити, найчастіше звичайними міражами... Коли людина іде верхи ніччю через пустиню та з якоїсь причини засне й таким чином відстане від своїх попутників, вона тоді чує голоси духів, що кличуть її, не раз і по імені, голосами її товаришів. Часто ці звуки заманюють її геть від наміченої путі й вона вже ніколи не зможе знайти дороги. Багато подорожніх заблукало й згинуло таким чином. Не раз ніччю мандрівник чує звук, наче тупіт великої групи вершників подалі від шляху. Коли він повірить, що то його друзі й подасться туди, попаде у велику халепу й щойно на світанку побачить свою помилку... Навіть удень можна чути ці голоси привидів і часто здається, що чути багатоінструментальну музику, особливо барабани, як також брязкіт зброї.

А я, хоч як прислухалася, не чула нічого, крім тихого свисту вітру. У стіп височезних піскових заметів несподівано засиніло

Озеро місячного серпа, яке так зветь через його дивну форму.

Старий переказ каже, що імператор Ву Ді в 2 ст. до Хр. дістав із цього озера свого "божеського коня". Пізніше невідомий поет писав:

Піскові бурі кругом, нагадують летючого коня.
Мари віддзеркалені в озері, мов пливучі дракони.

Тепер вірять, що, коли весною з'їси рибу з цієї води, то будеш довго жити.

Ходила кругом озера, поміж шуварами, на яких у сонці виблискувала біла волоть, мов клубки дорогого шовку. Вітер творив крутіжі в піску серед надбережних руїн новішого буддистського осередку, який дощенту знищили "червоні охоронники" під час Культурної революції. Піскові смерчі нагадували мені дими кадильниць, які палили, аби проганяти злих духів.

Думала про подорожніх, що тут протягом століть пили воду й напували своїх тварин, про те, як важко було б іти пішки, коли ноги грузнуть у піску. Озираючись, щоб упевнитися, чи чекають на нас верблуди, й побачила, що вони спочивали за дюною, підігвавши ноги під себе.

Коли добилися з поворотом до автобуса, хтось роздобув кілька соковитих динь. Кажуть, що в тим оазах ростуть найкращі дині в світі. По дорозі до Дунгуанґ минули двоколісні возики з високими побічними, навантажені пухнастою свіжозібраною бавовною. Тягнули їх коні, ослики й навіть корови.

Містечко-оаза Турфан

Із Ліюяну до Турфану довелось їхати поїздом цілу ніч і півдня. За вікном, куди оком не глянеш, безлюдні простори. Краєвид не мінявся, хібащо кольори пустині стали яснішими, відрадінішими. Десь у тому роздоллі проїхали ми границю між провінцією Гансу та Автономним Уйгурським районом Сінкіянґ. Минули місто-оазу Гамі й важко було повірити, що колись верблужі каравани йшли три тижні звідтіля до Дунгуанґ.

Ніччю було дуже холодно, не могла заснути на твердій подушці. Дивилася крізь вікно, а там над безмежжям пустині повиснув місяць.

Мені важко на душі.
У срібному блиску місяця
моє волосся здається ще білішим...
Я знаю, що край спустошений війною,
і місячне світло не має значення для воїнів,
що таборують у західніх пустинях.
(З поезії «Фестиваль місяця» Ту Фу. 8 ст.)

Перше, що приємно вражає в Турфані, це яскраві кольори, особливо в одязі, немає вже тут китайської сірости. Місцеві люди — це переважно уйгури з відкритими обличчями й приязною усмішкою. Вперше в цій подорожі не відчувала ніякої загадковості, все стало наче б зрозуміле й близьке. Тюркомовні уйгури намагалися порозумітися з нами. На сході китайці рідко коли приставали до нас на вулицях і то тільки ті, що вивчали англійську мову.

Не було сумніву, що ми вже покинули справжній Китай і опинилися в країні, що своїм виглядом, мовою й мусулманською релігією належить до культурної сфери Середньої Азії.

Через те, що місто розташоване в найглибшій улоговині світу (якщо не рахувати Мертвого моря), є тут багато кліматичних перепадів: літом температура доходить до +50° С, зимою тут буває -17° С. Лише півсантиметра опадів річно. Мешканці міста споконвіку ведуть боротьбу з наступом пісків. Завдяки сотням *карезів* — підземних каналів, що спроваджують воду з далеких, льодовиками покритих гір Тянь-Шаню, місто й довколишні поля зелені.

Ходила сама вулицями. Під ногами червона бита глина, ровами повільно плила вода, обабіч сонцем розпечені хати-мазанки. Кругом була дивна тиша, не гавкали собаки, не бриніла музика з радіоприймачів, як це буває на Близькому Сході, не чути було закликів муедзинів до молитви, хоч тут уже від трьох років наново відкриті мечети.

Коли на вулиці зустрічала літніх жінок, вітала їх, як у нас водилося на селі: "Добрий день вам, тітко!", на що вони завжди ввічливо відповідали мені щось своєю мовою. Старші жінки ще закривають голови великими білими хустками, що спадають їм на плечі, а під квітчастими сукенками носять шаравари.

Запросили мене на обійстя й до чистих невеличких вибілених кімнат. На стінах попришпильовані фотографії, ілюстрації з журналів, порозвішувані багатобарвні килими та вишивані рушники з мотивами, подібними до наших: посередині квітка в вазонку, а з боків птачки, тільки кольорит інший. На столі, мабуть, обрядові колачі. Під вікнами соняшники. Так дуже хотіла сказати тим милим господарям, яке все мені наче б рідне...

Слідом за мною підбігали дівчатка з іще меншими дітьми на руках (національних меншин не зобов'язує обмеження мати в родині лише одну дитину, як китайців). У дівчаток гарні личка з трішки скісними карими очима та десятки дрібноплетених кісок. Тут уперше в Китаї побачила браслети, ковтки і пацьорки. Коли говорила до дітей по-українськи (бо, врешті, як говорити?), вони радісно й старанно повторювали кожне слово, англійської мови не збиралися імітувати.

У загороді, покритій густою виноградною лозою, було напрочуд прохолодно. Видряпалася драбиною на плоский дах і побачила містечко все покрите зеленню, тільки декуди виднілися над усім цегляні вежі для сушення родзинок.

Базар у Турфані подібний до базарів в Анатолії, в Ірані, в Кашмірі... На візках, на столах та на веретах, розкладених на землі, городина, зілля. Ятки вкриті від сонця полотнами та плетеними рогожами. Ревіли осли, пахло димом, прянощами та свіжоспеченим хлібом. Купила паляницю, бо в Китаї вже стужилася за смаком справжнього хліба.

Біля товару сиділи навпочіпки жінки. Виглядало це дивовижно, бо в молодших жінок уже короткі сукенки й замість шараварів грубезні панчохи. На головах у них напівпрозорі крамні хустки крикливих кольорів. Чоловіки деколи вдягнені в зелені чи темносині китайські костюми, старші, одначе, носять традиційні білі полотняні сорочки, попущені поверх штанів, та попри гаряч, довгі чорні халати й чоботи. Майже в усіх на головах вишивані *тубетейки* із чотирма ріжками.

В місті кілька мечетів. Вони в більшості нові, мабуть, недавно відбудовані. Стіни в них розмальовані яскравими зеленими та синіми кольорами, оздобленими блискучими орнаментами. Загальновідомо, що в 1960 та 1970 роки мусулманська релігія була переслідувана. "Червоні охоронники" знущалася над муллами, палили Корани. Важко дізнатися, що тоді було знищене. Залишився великий двосотлітній мечет Еміна. На ньому величезний портал середньоазійського стилю та опасистий, звужений угорі мінарет із жовтої цегли, укладений у прегарний орнамент.

Біля мечетів часто громадилися старші сивобороді чоловіки. У їхніх обличчях дивний спокій і гідність.

На південь від Турфану безкрая, непрохідна пустиня Таклямакан, що в уйгурській мові значить: "Раз підеш туди, вже не вернешся". В минулому дослідники твердили, що ця пустиня гірша Сагари та Гобі.

Турфан був колись важливим політичним, економічним і культурним осередком на Шовковому шляху. Один із найдавніших, найспостережливіших мандрівників світу монах Шуян Цанг жив тут кілька місяців. Він ішов пішки у 7 ст. по Хр. зі столиці Китаю через гори Тянь-Шань, далі на захід через Ташкент і Самарканд, а опісля знову на схід через провал Хайбер до Індії та Кашміру. Подорож тривала 16 років. Шуян Цанг вивчав буддистську релігію, повернувшись до китайського імператорського двору з численними релігійними манускриптами та неоціненими подорожніми записками.

Він писав про Таклямакан:

...Ми ввійшли в велику пустиню мандрівних пісків. Ці піски простягаються на незмірні віддалі, вони накопичуються або розвіваються, залежно від вітру. Не раз за подорожниками не залишається жадного сліду. Вони часто розгублено блукають, плентаються сюди й туди. Немає нічого, щоб указувало їм напрям, тож мандрівники будують сигнальні вежі з костей загиблих звірят. Тут не знайдеш ні рістні, ні води, й часто віють гарячі вітри. Коли починає дути такий вітер, люди й тварини розгублюються, стають безпорадні. Тоді то й чути тужливі звуки й жалюгідні крики. Через них люди збиваються з дороги й часто гинуть. Все це, однак, робота злих духів...

Ми виїхали нашим автобусом в країні великої пустині. За нами вже поля кукурудзи, сарго та бавовни. Сонце було ще низько й моргало до нас крізь подвійні ряди придорожніх тополь, насаджених тут для охорони від пісків. Невдовзі, одначе, вся зелень нещадно скінчилася, сонце піднялося й почало припікати.

Ми нишпорили руїнами міста Ярхото (Джіяоге), яке біля 500 р. до Хр. ще до приходу тюркських племен, заснували індоєвропейські мешканці цієї території. Оглянули також залишки Хочо (Гаочанг), яке довгі роки було столицею уйгурського королівства. Його зруйнували монголи в 13 ст.

Обидва міста, забуті, покриті пісками, відкопали археологи, які на переломі нашого століття добилися з великими труднощами до цієї, тоді майже недоступної країни. Вони відкрили залишки цивілізації, про яку до того часу Європа не знала. Були це раніше згаданий англійський дослідник Стайн, німецькі археологи Альберт Грюневальд, Альберт фон Ле Кок та інші. Знайшли там руїни буддистських святинь і несторіанської церкви. На стінах відкрили залишки фресок, а в піску відкопали манускрипти та шовкові мальовані хоругви. Більшість тих знахідок тепер у берлінському музеї та порозкидані по інших країнах поза кордонами Китаю. Фон Ле Кок писав з жалем про те, як місцеві люди нищили знахідки. Ще перед його приїздом із святині, яку довколишні мешканці вирішили завалити, один тільки чоловік вивіз повних п'ять возів "зловісних" і "диявольських" писем та малюнків і вкинув їх у ріку.

Нам не залишилося багато оглядати. У сонці золотилися залишки стін із невипаленої глини, які покривали великі простори. Декуди в нішах виднілися ще статуї Будди, а під ногами було повно черепків. В некрополі княжих родин в Астані лежать макабрничні мумії в окрадених гробницях. Панувала смертельна тиша, і, як звичайно на руїнах, мене огортав жаль за тим, що було й чого вже немає.

Полум'яні гори здавалися здалека фіолетово-червоними. Не знаю, чи зуть їх так через їхній кольор, чи через спеку. Автобус покинув шлях і почав спинатися вгору доріжкою з ледь видними

двома коліями від коліс на іржавій глині. Водій уважно їхав над самим проваллям. За нами здіймалася цегляста курява. У горах було непривітно, мертво. Земля просохла, порепана, ніде ні кущика, ні травинки, ми наче опинилися на чужій планеті. Коли ми зійшли з автобусу, в мене чи від втоми, чи від надмірно яркого світла, все миготіло, розпливалося перед очима. Сонце припікало немилосердно. Віяв гарячий вітер, пісок голками колов обличчя, руки й ноги.

Під височезною пісковою дюною на крутому узбіччі над висохлим руслом річки вижолоблені печери, побудовані малі каплички монастиря Безеклік, що значить "Оздоблене місце". Тут далеко від гамору світу в 6 ст. поселилися буддистські монахи. Тепер ще можна бачити фрески на стінах, одначе, найкращі з них, з зображеннями уйгурських принців і принцес, знаходяться тепер у берлінському музеї. Стиль тут своєрідний, відмінний від фресок у Дунгуанг, тут ще помітніша мішанина різних культур.

Перепочивали ми у виноградній комуні "П'яти зірок". Їдальня була напрочуд чиста та свіжа, за вікном яріли у сонці різнобарвні квіти: чорнобривці, цинії, мальви. Невловимі спогади з дитинства майнули й знову відплили в забуття.

Після обіду пригощали нас у зелених затінках незвичайно солодким, соковитим виноградом, з тонюсенькою плівкою й без зернят. Над нами звисали спілі грона.

Ввечорі на подвір'ї готелика виступав аматорський ансамбль танцюристів, складений, мабуть, із готелевої обслуги. На кріслах під відкритим небом сиділо нас кільканадцятьеро туристів, а далі вже місцеві люди.

На тлі наївно розмальованого гірського краєвиду грали уйгурські музики, танцювали чоловіки у вишиваних сорочках і дівчата в багатобарвистому народному вбранні, десятки кісок метлялися під їхніми *тюбетейками*. Вони були щедро оздоблені блискучим намистом, лица в них розмальовані мов лялечки. В Китаї тепер тільки на сцені дозволено жінкам підмальовувати щоки, уста та очі.

Було прохолодно, з виноградної лози над сценою опадало на танцюристів червоне осіннє листя.

А ніч була темна-темна, тільки зорі, наче зблизька...

Провал у чорних горах

Провал Добаченг — це північна вітка Шовкового шляху. Сьогодні туди веде добра дорога й за чотири години можна проїхати з Турфану до Урумчі.

Покинувши гарячу улоговину, ми вїхали в провал між стрімкими скелями, що блистіли мов чорний мармур. Біля шляху іскри-

лася у сонці рвучка річка. Над її берегами буяла рістня, соковита зелена трава, білоголові пірчасті комиші, жовте листя верб. Очі приємно спочивали на тих кольорах після сліпучого жевріння пустині. Де-не-де паслися стада верблюдів. Провал місцями так звужувався, що здавалося, що не стане місця ні на шлях, ні на річку.

Коли гори знову розступилися, за їхніми чорними верхами з'явилися інші сині, а далі ще вищі сиві...

Ми пристали в селі Добаченг, де колись стояв важливий караван-сарай. Звідтіля в другій половині минулого століття Якуб Бег вирушив із армією повстанців проти китайської імперії. Про те, однак, тепер в Китаї не говориться, чей же Якуб Бег був "сепаратистом"! Його могилу зрівняли з землею, а ім'я його викреслили з історії.

За провалом почалися знову рівнини, порослі купками пожовклої трави. На них паслися стада товстохвостих кіз та овець, білих, бежевих, бронзових і чорних.

Тоді то вперше побачила на обрії могутні, снігами покриті гори Тянь-Шань. Спершу здавалося, що вони зависли в повітрі ген десь під небесами, я знала, одначе, що це вже не міраж...

Чим більш ми наближалися до гір, тим більш вони ставали реальні. Під час заходу сонця їхні верхи набрали мідно-золотистого кольору.

Гори Тянь-Шань є з льоду й творять північний кут Паміру. Вони найнебезпечніші і їхні верхи сягають неба. Сніг тут нагромадився вже від початку світу й перетворився в брили льоду, які не тануть ні весною, ні літом. Вони простягаються безконечними широкими площинами твердого, білого снігу та губляться у хмарах.

(Уривок із записок монаха Шуян Цанґа, 7 ст.)

Задимлене Урумчі

Ранками в Урумчі будив мене завжди звук дивної сурми. Було в ньому щось прадавнє, монгольське, щось, що хвилювало. Була це, мабуть, побудка з недалеких військових казарм. Китайці вже від часів династії Ган (2 ст. до Хр.) держали тут свої гарнізони, й тепер тут багато війська, через недалекі кордони з СРСР. Вояки, не зважаючи на свої зелені мундири та великі червоні зірки на шапках, "під Мао", робили враження добродушних широколицих селюхів.

Тут розвиднялося щойно біля восьмої вранці, бо вся країна вживає пекінський час, а сонце мусить мандрувати сюди від столиці біля 2.500 кілометрів.

З мого вікна було видно, як соняшна куля помалу викочувалася з-поза найвищого верха Богда Ули.

Невдовзі, одначе, весь гірський хребет зникав за димами та

випарами індустріального міста, яке не має ніякої охорони від хемічних занечищень. Урумчі брудне, неохайне. В старому кварталі низенькі глинобитні хижі з усяким барахлом на плоских дахах. Вулиці засмічені, по них пленталися вівці.

В нових кварталах ряди монотонних багатоквартирних домів із сірого бетону. В них живуть в більшості китайці, яких привозять сюди для розбудування індустрії. Це люди часто вислані в Сінк'янґ за якісь помилки чи злочини. Китайці невдовзі стануть національною більшістю в Урумчі.

Місто без стилю, без пляну, без архітектурних пам'яток, робить враження будівельної зони, з розкопаними ямами, з насипами фабричних відходів.

Тільки коли на вулиці міста з'явиться вершник, що підганяє коня нагайкою, пригадується, що Урумчі в монгольській мові значить "Добре пасовисько".

Єдине місце, де є колір і приємний хаос, це критий базар. Там можна зустріти представників кільканадцятьох національностей: уйгурів, казахів, узбеків, татарів, монголів, таджиків і інших. У них різноманітні убори, прецікаві обличчя. Тут мало буває європейців, тож оглядалися на мене з зацікавленням і приязно всміхалися. Очі в них в більшості великі, чорні, мов маслини, але бувають навіть і сині. У молодих виблискує смаглява шкіра, нап'ята на високі вилиці, а у старших рано поморщена й висушена спекою сонця та морозними вітрами.

Над базаром стояв гамір, клубочився дим, пахло шашликами. Мене запрошували на чай до малих, відкритих від базару крамничок.

Дізналася пізніше, що цей базар китайська влада дозволила щойно недавно наново відкрити. Також довідалася, що тільки в останні кілька років місцеві люди можуть знову писати арабським письмом. У висліді того тепер у місті написи часто можна побачити трьома шрифтами: китайським, арабським та латинським, які народні меншості мусіли вживати в час національного і релігійного переслідування.

Як і скрізь у Китаї, тут багато таблиць-пльозунгів із заохотою до інтенсивнішої праці. Величезні плякати з соцреалістичними зображеннями усміхнених людей різних національностей, що закликають до співпраці. Бачила також невеликий плякат, який за допомогою ілюстрацій пояснював, що робити на випадок хемічної війни.

Китайці (чи як вони себе вже від віків зовуть *ган*) держаться остерононь від місцевих людей. Вони їдять у "ресторанах" під шатрами свої рибні страви, морських слимаків, губи та гриби, спроваджені сюди з віддалі двох тисяч кілометрів. Для них народні меншості, мабуть, і далі ще варвари.

Туристів у Китаї заохочують до закупів товарів за закордонну валюту в так званих Крамницях приязні. Я пішла, одначе, до місцевого магазину. Там юрмився народ біля товару щоденного вжитку, хоч усе, мабуть, дуже коштовне пропорційно до заробітків. Я купила киргизький капелюх із білим повстяним денцем та з заверненими вгору чорними оксамитними крисами. Дістала також маленький кинджал з інкрустованим рукояттям. Продавщиця все справно підрахувала, пересуваючи мигцем кісточки на рахівниці.

В моїй кімнаті в готелі було понуро. На плямуватих стінах сторчало тільки кілька кілків на одержу. Крім ліжка, стояв ще дерев'яний, дещо обдряпаний нічний столик, а на ньому електричний вентилятор, покритий синім вишиваним атласом, чашки на чай, гребінь з повиломлюваними зубцями та щітка невідомого призначення. В куті стояв термос з гарячою водою. На цементовій підлозі був розстелений напрочуд гарний, уже дещо витертий килим із орнаментом оленів. Усе покрите грубою верствою пилу, пустиня не давала про себе забувати.

І знову, як і в інших далеких країнах, несподівано приходила до мене незрозуміла туга, закрадалося питання, що я тут роблю...

Від найдавніших часів уже бували мандрівники,
то чому мені сумувати під чужим небом?

(З поеми «Ченгту» Лі По. 8 ст.)

Вечорі, коли я підспівувала біля відкритих дверей, прибігла до мене ключниця з запитом, чи я *урус*. Коли я заперечливо похитала головою, сказавши, що я українка, вона з ентузіазмом заявила, що її мати українка. Більш, одначе, ми не змогли порозумітися. Перекладач, якого я закликала, пояснив, що ця мати далеко, що мені не можна з нею зустрітись, що він нічого не знає про інших українців чи росіян, що живуть в Урумчі. Я змогла тільки побачити українські вишивки в російському відділі музею національних меншостей, зворушливі залишки вбогого майна біженців, які тут поселилися після революції.

Вже було темно, коли біля входу до готелю побачила чоловіків і жінок, що несли дивні музичні інструменти. Я подалася за ними. Коли вони розташувалися в одній із більших готелевих кімнат, я сіла нишком під стіною й була рада, що ніхто не звертав на мене уваги. До залі вступив почесний гість, сиволосий японець, і сів за низьким, приготованим для нього столиком. Почався концерт. Я слухала з захопленням мелодії степів, пустинь та високих непрохідних гір. В тих піснях було щось наче б уже відчуте, пережите... Музики грали на малих татарських і киргизьких скрипочках-*кобузах*, які вони держали вертикально на коліні, під їхніми смичками тужили довгошії лютні-*дутари*, які колись були поширені в Персії, а сьогодні залишилися тільки в казахів.

Грала на цимбалах-домбрах, на флейті й на великому тамбурині-дойрі. Я похитувалася в ритм музиці. Мені здається, що "Половецький танець" слід танцювати під звуки власне такої дойри... Я відчула мурашки поза шкірою, коли старенький чоловік співав тремтячим голосом довгу епічну поему.

Наступного дня дізналася, що це державний ансамбль району Сінкіянґ виступав перед одним із найкращих знавців музики Середньої Азії.

Небесне озеро

Спершу ще їхали пустинею, але невдовзі масив гір став перед нами стіною.

У горах Тянь-Шань впали сніги
вітри грали на флейтах,
а дороги зовсім отужавіли.
Триста тисяч воїнів, що стояли в пустині,
нагло озирнулися й подивилися на місяць.

(Лі І «Ідучи з армією в північну експедицію». 9 ст.)

Минули останні хати з червоним перцем і золотою кукурудною дахах.

Автобус піднімався вгору. Почали з'являтися повстяні юрти казахів-кочовиків. Над ними білі дими на тлі синіх стрімких узбіч.

Як їхні предки, споконвічні вершники євразійських степів, казахи мчали долинами на своїх довгогривих конях. Сиділи прямо в сідлі, наче в м'якому кріслі. Навіть старенька жінка, закутана в білу хустку, зап'яту на підборідді, їхала верхи.

Ми чулися незручно в автобусі й коли побачили кілька юрт біля самої дороги, попросили водія зупинитися. Під ногами цвіли квіти, схожі на верес, поблизу дзюрчав струмок, десь іржали коні. Жінки й діти біля юрт жестами запросили нас наблизитися. Над вогнищем висів закопчений чайник, на траві на малому ткацькому варстаті була недокінчена широка крайка в темносиніх і бурякових кольорах (на таких варстатах тчуть також в'язання до юрт та поприги до сидел).

Хазяйка запросила мене до середини. Підняла важку повстяну запону, з нашитими червоними vzорами. Казахи зовуть цей вхід *Ін кір мас* — "собака сюди не вступить". Всередині було чисто й охайно, долівка й стіни покриті різнобарвними килимами. Стіни прикрашені також рогожами з повстяними арабесками, вишиваними рушниками та тканими бесагами. Стояло велике дерев'яне ліжко, яке можна скласти й розкласти для легкого перевозу з місця на місце. Була там ще жовтим і червоним кольорами розмальована скриня, а на ній кілька порцелянових тарілок і старосвітський годинник.

Автобус їхав далі стрімкою крученою дорогою. Ніде не було вже ні душі. На узбіччях спершу росла косодеревина, одначе, невдовзі ми вїхали в темну гущу сосон, ялиць і кедрів. Кажуть, що тут зимою бувають вовки і леопарди. Неподалік пінувся, шумів дикий потік, місцями він підмивав дорогу, вона краями осувалася. А там челясті, провалля...

Під кінець краєвид пом'якшав, кругом просвітлішало. Перед нами заблиско велике гірське озеро. Ми вийшли з автобуса. Провідник назвав це озеро по-китайськи *Тянь-Цзі* — "Небесне озеро" і не міг зрозуміти, чому мені цікаво знати, як його звать місцеві люди. Потягла його за рукав до казаха, що крутився біля причалу й так дізналася, що це *Борда Кол*. Нагадалося "Кара Кол" — "Чорне озеро" із повісті Володимира Гжицького, якою захоплювалася в ранній молодості. Які екзотичні й недосяжні тоді видавалися озера Середньої Азії!

На нашу групу чекав кораблик, який мав об'їхати озеро кругом. Я, одначе, залишилася на березі, хотіла бути сама, хотіла поглянути з гори на плесо з віддзеркаленням білих верхів.

Не подумавши про те, що я на висоті майже двох тисяч метрів, що тут розріджене повітря, почала швидкою ходою підійматися вгору, поспішала, щоб більше побачити, більше пережити. Серце стукотіло, мабуть, не тільки від зусилля, але зі зворушення. Видряпалася вище дерев, де вже на скелях росли тільки хащі, мох і трава.

Присіла на камені, пригрівало милостиве осіннє сонце. Краєвид був неприродно чіткий. Внизу між темною зеленню шпилькових дерев жевріли осінні лискові дерева. Оточена урочистими горами, покритими разючо-білим снігом, я відчула, наскільки я далеко від усього мені знаного світу і як близько небесної синяви. Я зрозуміла, чому ті гори називають "Небесними".

Розкошувалася самотністю й божественною красою. Позбавлена земного тяжіння, піднеслася вгору, стратила відчуття своєї окремої тотожності, злилася в одне з усією тією величною красою природи. Відчула цілковиту сумирність.

Я прийшов з пустині, де немає доріг,
у долину, оточену горами, в коронах із снігу.
Тут укінці я знайшов джерело, де все заховане.
(З поеми «Притулок у горах» Чу Ван. 9 ст.)

Коли знову відчула себе на землі, почула наново всі звуки й запахи цього світу. Далеко внизу шумів потік, пахло розпеченою живицею, хвоєю, мохом і терпкою осінню.

Хтось грав на сопілці, спершу зовсім близько, а згодом звук почав віддалятися.

ШАРИ

Стенлі Кюніц

Кілька місяців тому студент-старшокурсник одного університету на Середньому Заході прислав мені широкий коментар про один мій ранній вірш, прохаючи в мене схвалення його інтерпретації. Оскільки я ледве пригадував собі рядки цього вірша, написаного, коли мені було двадцять з чимось років, я мусів передусім наново ознайомитися з ними, майже так, ніби їх написав хтось чужий. Трапилося мені щось дуже бентежне. Коли я почав читати, те, що було ніби темою, розсипалося, і я почув тільки крик з глибин минулого, який викликав образи нещасливих часів, біль безнадійної любови в раптовому припливі пригадок, що затьмарили сторінку

тексту. Коли я звернувся до дисертації мого кореспондента, я ствердив, що значна її частина була присвячена аналізу та класифікації просодичних засобів, чим він підкріплював своє розуміння вірша як прикладу метафізичного дотепу. Такі розбіжності не ізольовані. Читачі вірша сприймають його як словесну структуру, про яку вільно їм снувати всілякі спекуляції, тоді як сам поет має нечіткий зв'язок з екзистенціальним коренем свого твору.

Навіть маючи перевагу над своїми критиками, що знають річ із самого нутра, включно зі спеціальною інформацією про нагоду та намір написаного, поет менш від них схильний припускати, що вповні розуміє дії творчої потенції. В працю уяви безперечно втручається логіка, але ця праця має свою власну логіку. В пізні роки свого життя я став прагнути писати вірші прості на поверхні й навіть прозорі в підборі слів, проте, не заперечуючи, що значна частина сили поезії береться з таємниць життя з евокативности самої мови, яка з давніх-давен глибоко таємнича.

Одним із великих ресурсів поетичної уяви є її здібність накладати думку на думку, подію на подію, образ на образ, час на час. Це процес, який я називаю "нашаровуванням". Життя розуму є здебільшого життям, запалим углиб. Саме тому ідеальну, себто шекспірівську уяву можна порівнювати з Єрусалимом або Римом, святими й вічними містами, великими столицями, будованими на своїх власних руїнах, ставленими на чергових шарах цивілізації.

Поетові в моєму віці кожний новий вірш виглядає в подвійному аспекті — як окрема сутність, що вимагає досконалення і, з другого боку, як продовження праці життя, з якою він пов'язаний невидимими психічними нитками. Можна сказати, що в цьому останньому аспекті всі вірші на протязі життя сумуються в один вірш, який ніколи не задоволений собою, ніколи не скінчений.

Вірші не хочуть себе з'ясувати, навіть розумові, який їх творить. Ті, що найглибше осаджені в історії авторового "я", найменш готові зрадити свій родовід і мотивації. Досить недавній вірш, як я собі пригадую, прийшов до мене ніби нізвідки — безперечно як дарунок, за який треба бути вдячним, але підозріло вручений без поштової марки й опакований збентеженням. Вчитуючися тепер у нього, можу принаймні зробити першу спробу розпізнати деякі його джерела у складній тканині досвіду й пам'яті.

УМИКНЕННЯ*

Про деякі речі я навіть не кажу,
що розумію їх, може, тому,
що не хочу, включно з тим,
що вони виробляли з тобою,
чи ти з ними,

у той безконечний літній день,
коли ти, спотикаючися, вийшла з лісу,
розсіяна, в роздертій білій блузці,
з плямою крові на спідниці.
"Чи повіриш?" — ти спитала.
Між собою впродовж років
з уламків, з обірваних натяків

---

* Copyright Стенлі Кюніца, 1983 р. Передрук за дозволом *The Atlantic*.
— Ред.

ми склеїли якраз стільки,
щоб зробити розповідь правдивою:
як ти зустріла на стежці
зграю гладких, сірих хортів,
а за ними челядь у німому лицедійстві,
сповиту в шкуру; як
тебе повели листяними шляхами
перед обличчя буйнорогого оленя
у полум'яно каштановій шерсті,
що в покритій мохом улоговині клякнув
перед тобою; як він тріумфально
ніс тебе в повітрі через зелень,
простерту на його крилатих рогах,
аж ти нагло опинилася сама
на стоптаній галяві.

Це було давно,
майже в іншому віці, але й тепер,
коли тримаю тебе в раменах,
мені цікаво, де ти.
Часом буджуся на звук
нічних машин, що гуркочуть
за вікном на східню затоку,
на травнику, що тягнеться до трояндового горбду.
Ти лежиш коло мене, спочиваючи гарно,
з натяком захоплення на губах,
байдужа до різких зелених спалахів,
що просвердлюють кімнату,
прожекторів, керованих невидимими руками.
Там десь країна дитинства,
білі обличчя заглядають
вугликами очей.
Наші життя снуються
зі світу в світ;
форми речей
пересуваються на вітрі.
Та що ми знаємо,
крім захвату і жаху?

"Умикнення" поперехово почалося для мене в Провіденствані,
в штаті Массачусетс, серед літньої ночі, коли я прокинувся й обер-
нувся, щоб подивитися в обличчя моєї сплячої жінки: "Ти лежиш
коло мене, спочиваючи гарно, — з натяком захоплення на губах".

У реальному процесі писання це були перші рядки. Близько тридцяти років перед тим в іншому місці і в іншому житті подібні обставини породили початок "Нічної науки":

Торкаю тебе ніччю, яка мені тебе подарувала,
О, моя недбайливо розкинена!
Торкаю тебе холодну, нерухому, зайняту зорями,
Що стали країною твого самовідчуження.

Вражає мене, що і в "Нічній науці", і в "Умикненні" епітетом тіла, залишеного своєму нічному еству, є слово "байдужий", не так обвинувальне, як болюче, породжене знанням, що коли ми є найбільше собою, наприклад, уві сні, тоді найбільше віддаляємося від інших, навіть тих, кого кохаємо. Ця здібність віддалятися, може, й є однією з умов творчого життя.

У зв'язку з тим пригадується мені уривок з пізніх листів Генрі Джеймса, промовистість якого віддавна переслідує мене:

Думаю, що пристанню, з якої я виплив, є *основна самотність мого життя* — і здається вона мені справді тією пристанню, до якої остаточно знову веде мій шлях. Ця самотність (якщо вже я її згадав) — чим же є вона, як не чимсь найглибшим у людині? Глибшим у мені в усякому разі, ніж щонебудь інше, глибшим, ніж мій "геній", глибшим, ніж моя "дисципліна", глибшим, ніж моя гордість, а передусім глибшим, ніж всі глибокі підкопи мистецтва.

Розглядаючи генезу "Умикнення" та стратегію її підземних ходів ("підкопи" за висловом Джеймса), бачу, що в вірші є дві жінки, а може, три, сполучені в одну постать. Образ жінки, що, спотикаючися, виходить з лісу, прийшов до мене уві сні так, як я його записав, два або три місяці після того, як я, знеохочений, відклав свої перші рядки. Фізично вона нагадувала "недбайливо розкинену" з "Нічної науки", яка приховувала таємницю своєї вини від мене; але сценарій її фантастичної пригоди явно походив з прочитаної мною книжки мого приятеля про умикання Нерозпізнаними летючими предметами.* Одним із документів у книжці є запис гіпнотичного сеансу з особою на ім'я Вірґінія, яка розповідає в деталях про свою зустріч на галявині "з прекрасним оленем ... таємничим оленем". Я міг би додати, що до книжки моєї молодости, які запалювали мою уяву, належали *Казки Грімів, Метаморфози* Овідія, мітологія Булфінча і *Гавейн та Зелений Лицар*. Перетворення в різні постаті залишається для мене живою метафорою.

---

* Budd Hopkins, *Missing Time* (Нью-Йорк: Richard Marek, 1982).

В схованках пам'яті все незабуте однаково реальне. Відгуки того, що ми читали, бачили уві сні або уявляли собі, співіснують в умі зі споминами "реальних" подій. Досвід самої поезії є частиною дійсності, яка входить у процес творення вірша. Гадаю, що є зв'язок, хоч і зовсім незначний, між моєю розповіддю про "нічні машини, що гуркочуть", і таємничою згадкою Мілтона в *Лікіді* про "ту дворуку машину в дверях", але сумніваюся, чи хтонебудь інший догадався б про цей зв'язок. Припускаю, що відчутнішим є ритмічний натяк на кінці мого вірша на славне питання Єйтса: "Як можна відрізнити танцюриста від танцю?"

"Умикнення" прийшло до мене в усіх його аспектах як вірш про перевтілення. Коли вже встановився дух перевтілення, виникло цілим гуртом багато надприродних образів, не всі з яких можу розпізнати. Вид з вікна на затоку й поява зелених спалахів напевно належать до давнього літа 1928 р., над Яддо в Саратога Спрінґс, коли дух дитини, дочки господаря дому, яка втопилася багато років раніше в порослому лілеями ставі перед трояндовим горбодом, відвідав мене в моїй кімнаті на вежі, клацаючи віконницями, або це мені здавалося. І так само напевно видовище білих облич, що заглядають і вдивляються в мене, сягає ще далі в минуле до нічних страхів мого дитинства в Вустері, де метані вітром гілки в'язу скребли по шибам мого безбатьківського дому.

Ніщо з вищесказаного не має на меті підказувати, що вірш, будь-який вірш, є в найкращому випадку надхненною сумішшю, яку можна звести до суми складових елементів. Хотілося б вірити наперекір усьому, що це щось більше, щось одночасно примхливе, своєрідне й ціле; не тільки куски й шматки, не тільки частини мови, не тільки штудерна гра, але й власний підпис, таємна та пристрасна грамати́ка життя.

Переклав з англійської Богдан Струмінський

ПЕРСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД ТЕОРЕТИЧНОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА В США

Іван Фізер

1. Від самовистачальних конфігурацій «нової критики» до відкритих структур структуралізму

Щоб зрозуміти характер і спрямування теорії літератури в США сьогодні, потрібно подивитися на неї з певної часової перспективи. Її сьогоднішній нахил до філософічної рефлексії, її центральне місце в контексті інших літературознавчих дисциплін, її тенденція до позаісторичних узагальнень — не випадкові. В усьому цьому є своєрідний часовий ритм, характеристичний для американського інтелектуального життя в цілому. Оскільки в США не має суспільно чи політично встановленої ідеології, яка унапрямявала б, обмежувала б чи зумисно встановлювала б ті чи інші норми цього життя, то й теорія літератури, як і інші дисципліни гуманітарних та суспільних наук, породжує власні концепційні рамки, принципи та узагальнення. Процес такого становлення науки складний і не завжди одномірний. Раз він виникає під тиском суспільно-економічних змін, іншим разом в силу послаблення чи вичерпання інтелектуальної переконаливости норм, що існують, а ще іншим разом у силу завжди наявного змагання поміж суперечливими теоріями. Все це робить науку про літературу надто динамічною, напруженою, але разом з тим і надто релятивною. Свідомість того, що дана теорія zagrożена швидко мінливим суспільно-економічним контекстом і іншими теоріями, що існують паралельно, часто робить її адептів або скептиками, або одержимими. Візьмім для прикладу сорокові роки, десятиріччя т. зв. "нової критики". Через вищенаведені причини вона безоглядно домінувала в усіх академічних установах, школах, публікаціях. Історична чи взагалі всяка інша інтерпретація поетичного тексту вважалася в той час неадекватною. Як наслідок цього, т. зв. "уважне читання" (close reading), як це зауважив Рене Веллек, "доводило до педантичності та аберації".¹ Здавалося, що

Іван Фізер — професор естетики в Ратгерському університеті й автор численних праць з цієї ділянки та літературної критики.

1. René Wellek, *Concepts of Criticism* (Нью-Гейвен, 1963), стор. 9.

поетичний текст — це антитеза історії, філософії, психології та всього того, що евентуально могло розкрити його семантичну сутність. Але вже в другій половині п'ятдесятих років, звичайно не без впливу європейських вчених В. Ділтея (Dilthey), Рікета, Макса Вебера, Майнеке, а передусім Еріха Ауербаха, "нова критика", зм'ягшила, а то й змінила своє упередження до цих дисциплін.

Цим прикладом я не хочу сказати, що в США, в наслідок зatoryної ревалізації та змагання за центральне місце, обов'язково наступає зведення різнорідних теорій до одного знаменника. Навіть "нова критика" такого зведення не досягнула. Під час її апотеози американська наука про літературу і далі залишалася різноманітною. Більше того, сама "нова критика" не зуміла зберегти своєї концепційної однаковості. Її цільні представники Рансом, Вінтерс, Аппен Тейт, Кліанс Брукс остаточно розійшлися в низці принципів питань. Одним словом, під час тріумфу "нової критики", говорячи образно, на сцені, хоч і не в авансцені американської критики та естетики взагалі, поруч цих головних акторів стояли також неокантіанці Сузан Ланґер, Моріс Вайц, Елізео Вівас; марксистки Майкл Голд, Еджел Рікворд, Бернард Сміт, Джордж Томсон; психоаналітики Ф. Й. Гофман, Ф. Л. Лукас, Саймон Лессер, Кеннет Берк, і т. д.

Ретроспективно суттєвим для "нової критики" було її радикально неґативне ставлення до філософій. Воно виходило з її поділу мови на емотивну (affective) та символічну, зробленого англо-американським вченим І. А. Річардсом.² На основі такого поділу поезія та наука вважалися чітко відмінними висловлюваннями (utterances), перша наскрізь емотивною, а друга — або правдивою, або фальшивою. В свою чергу, такий поділ був співзвучний з подібним поділом віденських "логічних позитивістів". Цим поділом, як висловився один критик, Річардс "вигнав філософію з критичного підприємства" (enterprise).³ Поетичний, себто мистецький текст згідно з цим поділом не має нічого спільного з логічним та систематичним мисленням. Це текст *sui generis*. Тоді коли в наукових текстах правда залежить від семантичної співзвучності речень і дійсності, до якої вони стосуються, в поетичних текстах вона залежна тільки від внутрішньої потреби розпочати та завершити досвід (experience) або реакцію читача

---

2. Порівняй: I. A. Richards, *Principles of Literary Criticism* (Лондон, 1955).

3. Edward Wasiolek, "In Search of Pure Relational Context", *Literary Criticism and Philosophy*, J. P. Strelka (ред.) (Лондон, 1983), стор. 132.

до фіктивної, нібито дійсності. Наприклад, правда *Робінсона Крузо*, твердив Річардс, є сприйняття героя та подій такими, якими вони представлені в романі, а не їхнє ставлення до історично правдивої дійсності. Одним словом, це правда, яка не потребує позатекстуальної перевірки.

Коли перевести цей погляд Річардса на мову якогось узагальнення про існування людини, то обов'язково вийде, що світи мистецтва та науки несполучні, що людина в силу взаємовиключення категорій власної психіки, розуму та уяви, приречена на повну двоїстість існування, що, як мистець, вона тікає від логічної, аподиктичної правди, а як учений, вона уникає емпірично необґрунтованої ілюзії мистецтва. Це надто песимістична характеристика людського існування, але єдина, коли підійти до нього з погляду Річардса.

На зміну "новій критиці" прийшов структуралізм. Джерела його сягають до російського формалізму, празької школи Мукаржовського та, передусім, структуральної лінгвістики Ф. де Сосюра (de Saussure). В своєму ранньому вияві структуралізм вважав себе тільки й виключно науковою методологією, тільки строго формальною аналізою, але згодом зробився всеохопною евристикою. Поширивши свою ділянку з мовознавства на суспільно-політичні і психологічні проблеми, структуралізм зробився основним засобом і способом інтерпретації всієї поведінки людини. Він, так би мовити, поглинув і науку, й ідеологію. Англійський дослідник Роджер Пул схарактеризував це поширення як "похорон першої одинадцятки другою одинадцяткою"⁴ структуралістів, себто як переосмислення теоретичних засад первісних, строго наукових структуралістів К. Леві-Строса, Ж. Лакана, М. П. Фуко в дусі маоїстської ідеології групи "Тель кель".

Між "ноювою критикою" та структуралізмом, принаймні на першій стадії останнього, була одна разюча подібність: обидва наголошували автономність мови й дійсності. Мова, як твердили структуралісти, будучи тільки усистематизованим диференціалом, не потребує ствердження дійсності. Вона, як система чи структура з саморегуляцією, здатна породжувати і внутрішні, й зовнішні трансформації. Згідно з новими критиками, для поезії характерна здібність до самопосилань. В ній закодована дійсність первісного наміру. Шукати її поза текстом не потрібно й зайво. Згідно зі структуралізмом, поетичний текст теж самовистачальна цілість, яка містить у собі не так первісний намір, як закодовані

---

4. Roger Poole, "Structures and Materials", *20th Century Studies* (Едінбург), травень 1970, 3, стор. 6.

структури уявної дійсності. В цьому сенсі обі теорії не суперечні. Існує між ними, однак, суттєва різниця. Тоді коли "нова критика" зосереджувала свою увагу на нібито самовистачальному мистецькому об'єкті і рівночасно відмовлялася від встановлення кореляцій тексту й реакцій до нього, то структуралізм наголошував цілковиту взаємозалежність цих двох. Коротше кажучи, згідно з останнім, немає тексту, вільного від детермінантного тиску контексту.

Дякуючи цій різниці структуралізм знову відкрив літературознавцям двері до низки академічних дисциплін, які в період "нової критики" вважалися зайвими для інтерпретації поетичного тексту. Згадати хоч би таких видатних французьких вчених як Ролянд Барт (Barthes), Жак Лакан (Lacan), для яких марксизм і фрейдіанізм стали знову важливими компонентами їхніх теорій. Така радикальна переоцінка позиції "нової критики" мала два кардинальні наслідки: поперше, структуралізм дуже швидко став загальною методою для всіх гуманітарних наук або наук про людину (*sciences humaines*) і, подруге, він набрав міжнародного значення, себто зробився загальною методою наукових дослідів у США, в Європі, включаючи навіть соціалістичні країни. В Радянському Союзі Юрій Лотман, з Тартуського університету, був і є палким ентузіастом цього теоретичного напрямку.

Таке поширення структуралізму на всі гуманітарні та соціальні науки знаменувало, однак, його швидке зникнення чи принаймні модифікацію, оскільки всі вони мали свої власні традиції та вироблені погляди на конкурентні з ними предмети. Процес цього зникнення ще не закінчився.

Що було чи є властивим для структуралізму? Він сприйняв мову як модель, за яким виникають, організуються, розкладаються і зникають майже всі явища організованого життя людини. Іншими словами, всі науки про життя людини є тільки мови, закономірності яких піддаються такому самому зведенню до абстрактних схем, як і закономірності природної мови. Ще інакше, всі явища організованого життя мають власну лексику, морфологію та синтаксу і в їх вимірах творять своєрідні таксономії. Пригадаймо, наприклад, спробу Барта описати моду структурально ("*Système de la mode*"), спробу Лакана переосмислити психоаналізу Фрейда ("*Structure en Psychoanalyse*") чи спробу Леві-Строса описати родинні взаємини ("*Les structures élémentaire de la parenté*"). Всі ці спроби зроблені за моделю структурального мовознавства. Варте уваги є питання: чому "нова критика" позбавила поетичний текст всебічної епістемології, а структуралізм наділив контекст здатністю розкривати глибинний зміст цього тексту. Відповідь на це питання треба шукати в відмінному ро-

зумінні обома напрямками нашого "я". Для новокритиків, як це сформулював Тейт, "література є завершеним знанням досвіду людини". Під знанням вони мали на увазі "виняткову і зформовану інтелегентність світу, на яку тільки людина здатна". Іншими словами, центром всіх смислових процесів, що виникають у естетичному спілкуванні з текстом, для новокритиків є "я" читача. Він активно читає, відтворює те, що вже є створене. Щоб не впасти в естетичну анархію, він, як *alegantium arbiter*, послідовно уникає можливості "афективної" та "навмисної" помилки "ересі парафрази" і т. д. Одним словом, його епістолярна метода, в основному, є негативною. *Vis major* його критичного опису є його "я". В цьому сенсі новокритики залишилися традиціоналістами, якщо не неокантіанцями. Для структуралістів, з другого боку, концепція декартівського *cogito*, що в наш час збереглася в системах Гайдегера та Гусерля, стала неадекватною. Для них "я" — це тільки постійно мінливе взаємопов'язання поверхової та глибинної структур. Людина, як автентичне радикально відмінне "я", не існує. Її немає. Існує тільки сітка взаємин, загальних та льокальних правил, тільки суцільність операцій, які унапрямяють ту чи іншу комунікацію між різного рівня значеннями. Людина в декартівському та кантівському сенсі скінчилася.

Отже почалося з досить невинних мовознавчих окреслень словесного знака, а скінчилося радикально новою онтологією і психологією людини. Звичайно, було б помилкою вважати структуральну лінгвістику де Соссюра спричинником цієї еволюції. Фактично його мовна теорія була тільки віддзеркаленням загальних поглядів про арбітрарність нашого "я" у другій половині минулого століття. Сам де Соссюр був далекий від того деструктивного погляду на наше "я", характеристичного для структуралістів нашого часу.

2. Семіотика як новий претендент на *Grundwissenschaft*

"Нова критика", яка панувала в 1940-1950 рр., була майже виключно англо-американським продуктом, тоді коли структуралізм — міжнародним. Звичайно між першою й деякими іншими теоріями на європейському континенті, як російський формалізм, празький структуралізм, польський інтегралізм, існували досить великі подібності.⁵ Вона була автохтонною для Америки в тому сенсі, що не шукала історичних та концепційних споріднень з

---

5. Див. Robert Weimann, *New Criticism und die Entwicklung bürgerlicher Literaturwissenschaft* (Галле/Заале, 1962); Walter Sutton, *Modern American Criticism* (Енглвуд Кліффс, 1963).

іншими теоріями поза Америкою. Це, однак, не стосується до чікагської групи "неоарістотельянців" (Крейн, Олсон, МекКіон, Вайнберг, Меклін) чи "мітокритиків" (Фрай, Найт, Фергюсон, Вілрайт), які, у випадку перших, вважали себе послідовниками естетики Арістотеля, а, у випадку других, Фройда або Юнга.

Структуралізм, ставши міжнародним рухом, швидко почав творити навколо себе міт історичної тяглости, хоч сам був і є чітко антиісторичним. Жан Піяже, видатний психолог нашого часу й чільний структураліст, так висловився про ставлення цього напрямку до попередніх:

Поняття трансформації дозволяє нам окреслити проблему (формальну) таким чином: коли потрібно замінити формалізм ... ідеєю структури, тоді всі філософічні становища, які не є строго емпіричними, могли б вважатися структуральними, себто всі ті, які викликають форми Платона, субстрати Гуссерля, формалізм Канта та навіть кілька варіантів емпіризму (наприклад, логічний позитивізм, який підкреслював синтактичні та семантичні форми у своїй аналізі логіки).⁶

Інакше кажучи, структуралізм, згідно з цим поглядом, був і є одним із головних напрямів інтелектуального мислення Європи, починаючи від грецької античності і кінчаючи нашим часом. Він нібито застосовувався майже в усіх наукових дисциплінах, як наприклад, в математиці, членами групи Бурбакі, групою Ерлянгенського університету Фелікса Кляйна, в алгебрі Боола; в біологічних науках, ембріологією Вадіктона; в психології, теоретиками Гешталт; в мовознавстві, теорією де Соссюра та в наш час теорією Чомського; в антропології, теорією Леві-Строса; в філософії системами Л. Альтюссера, Годельє та Фуко. Одним словом, структуралізм наголошував універсальність своєї епістемології.

Така широка й історично необмежена дефініція структуралізму довели його до розпливчатости, швидкого виснаження та внутрішніх контрверсій. Покійний Барт у зв'язку з цим писав так:

Що таке структуралізм? Він не є ані школою мислення, ані навіть рухом, тому що більшість авторів, яких за звичкою ототожнюють з цим словом, в ніякому разі не відчувають спільности однієї доктрини чи мети. Він навряд чи є добрим терміном: структура — це слово з довгою традицією, яке, однак, сьогодні страждає від надмірного вжитку".⁷

---

6. Jean Piaget, *Structuralism* (Нью-Йорк, 1970), стор. 5.

7. Цитую за Jean-Marie Benoist, "The End of Structuralism", *20th Century Studies* 1970, 3, стор. 31.

Такий стан мусів логічно довести структуралізм до ревізії в сенсі чіткішого окреслення його основних постулатів та звуження його компетенції. Під кінець шістдесятих років, як і треба було сподіватися, структуралізм почав трансформуватися в т. зв. семіотику. Не такою, однак, бачили семіотику деякі з її завзятих adeptів. Для них вона була і всебічною методологією наукових дослідів, і єдиним певним джерелом всіх емпіричних наук. Для них структуральне мовознавство де Соссюра фігурувало тільки як один із її історичних попередників, а до того й ненайважливіший. Більше того, дехто з них, наприклад, Р. Якобсон (Jakobson) та Т. Себеок (Sebeok), навіть обурювалися таким співставленням семіотики та структурального мовознавства. Себеок писав: "Цей густий хор низькопоклонства є не тільки прикрим, але також прямим перекрученням справжньої історичної рівноваги. ... Я припускаю, що видатний швайцарський мовознавець був би здивований, довідавшись про свою роллю «d'initiateur et précurseur» семіології"⁸

Якого ж історичного профіля семіотики хотілося цим ентузіастам? Той самий Себеок вважав, що Якобсон, поєднавши "модель Лока—Пірса—Морріса" з моделлю де Соссюра, представив історичне тло семіотики правдиво і об'єктивно.⁹ Є, однак, підстави підозрівати, що, у випадку Якобсона, не обійшлося без особистої тенденції, відповідно до якої, зменшуючи важливість де Соссюра, він бажав підкреслити свою роллю у виникненні семіотики. Вся ця контрверсія не означає, що семіотика, себто наука про комунікативні знаки, історично безпрецедентна. Навпаки, її історичне тло і широке, і глибоке. Я тільки не переконаний, що більшість наукових трактатів античної, середньовічної та зокрема ренесансової науки можна підвести під рубрику семіотики, як це робить дехто з її послідовників. Такі спроби явно тенденційні. Не має сумніву, що такі вчені, як Жан Пуансо (Poinsot), Джон Лок (Locke) в 17 ст., Чарлз Пірс (Peirce), Бернард Болзано (Bolzano), де Соссюр у наш час підходили до предмету своїх наукових зацікавлень через дослідження комунікативних знаків. Але, чи, наприклад, *Філодемус* Епікура, або *De Genesi ad Litteram* св. Августина є семіотичними студіями, я поважно сумніваюся.

---

8. Thomas A. Sebeok, "The Semiotic Web: A Chronicle of Prejudices", *Bulletin of Literary Semiotics* (Блумінгтон) 1975, 2, стор. 4.

9. Див. Roman Jakobson, "Coup d'oeil sur le développement de la semiotique", *Studies in Semiotics* (Блумінгтон) 1975, 3.

3. Поетичний текст як *Ecriture* без будь-якого навмисного семантичного навантаження

Кінець шістдесятих і перша половина сімдесятих років в США і на європейському континенті були майже цілковито під знаком семіотики. Цікаво відмітити, що перёд у ній тоді вели польські вчені, які вже в 1961 р., у Варшаві, відбули дві конференції, а в 1965 р., під егідою ЮНЕСКО, в Казімежі, додаткові дві, присвячені питанням семіотики. В 1969 р. в Парижі постала Міжнародна Асоціація Семіотичних Студій, а в 1974 р. в Мілані, відбувся перший міжнародний з'їзд семіотиків. В університетських центрах США та Європи виникають катедри та інститути семіотичних дослідів. Буквально вся проблематика людського й навіть тваринного (т. зв. зоосеміотика) існування стає предметом досліджень цієї науки. З'являється низка журналів, книжок, хрестоматій¹⁰ і т. д.

В США теорія літератури в той період стає рівнозначною семіотиці. Серед учених-літературознавців провідну роль відіграють європейські вчені Варт, Е. Бенвеніст (Benveniste), Еко (Umberto Eco), Грема (Greimas), Юлія Крістева (Kristeva), Лотман (Lotman), Тодоров (Todorov), Серге (Segre), Якобсон, Ріффатер (Riffaterre).

Широкий тематичний обсяг, як у випадку структуралізму, викликав у багатьох послідовників семіотики питання, на яке не було й не могло бути задовільної відповіді, про те, чи семіотика є полем з суміжністю різних дисциплін, чи це одна дисципліна? Еко поставив це питання так:

Коли семіотика поле, тоді різні семіотичні студії виправдуються власним існуванням. [В такому разі] семіотику можна б окреслити індуктивно, себто витягаючи з цього поля студій низку постійних тенденцій, а тим самим суцільний модель. Коли ж семіотика дисципліна, тоді дослідник повинен пропонувати семіотичний модель дедуктивно, себто такий, який служив би як параметр, за яким би різні студії влучалися або вилучалися з поля семіотики.¹¹

Звичайно, мрією теоретика-семіотика був і є дедуктивний модель. Однак, до цього часу такий модель не запропоновано з тієї простої причини, що, на відміну до моделей в математиці, які, оперуючи з чисто синхронною дійсністю, можуть породовжувати аподиктичне знання, тоді коли семіотичні моделі, які належать до постійно

---

10. В бібліографії ЮНЕСКО за 1972 р. 27 сторінок присвячено публікаціям семіотики.

11. Umberto Eco, *A Theory of Semiotics* (Блумінгтон, 1979), стор. 7.

мінливої, себто діяхронної дійсности, ipso facto є індуктивними. Еко, дещо метафорично, представив цю проблему так:

Предмет семіотики може нагадувати або 1) поверхню моря, на якій незалежно від постійного руху молекул води та взаємодії підводних струй виникає своєрідна середня форма, яку називають морем, або 2) уважно зроблений пейзаж, на якому людське встрявання постійно змінює форму поселень, забудов, плянтацій, каналів, і т. д. Коли прийняти другу гіпотезу, то рівночасно треба прийняти ще іншу передумову семіотичного підходу, який не буде подібним до дослідів моря, на якому кильватер корабля зникає в хвилину його появи, але радше нагадуватиме досліди лісу, в якому сліди воза або ніг міняють ландшафт і опис якого враховує екологічні зміни, які сам дослідник зробив.¹²

З цього виходить, що семіотика, за визначенням Еко, є дисципліною радше, ніж полем, себто дисципліною, яка цікавиться всім тим, що можна перевести і що переводиться на мову комунікативних знаків. Що ж тоді знак? "Знак, — твердить Еко, —

є все те, що може стояти замість чогось іншого. Те, що інше, в свою чергу, необов'язково мусить існувати в момент, коли знак заміняє його. Отже, в принципі, семіотика є дисципліною, яка вивчає все те, що можна використати для брехні. Коли ж, навпаки, щось не можна вжити для брехні, то його не можна вжити й для правди, себто його не можна вжити взагалі. Я думаю, що дефініцію теорії брехні треба вважати всеохопною програмою загальної семіотики.¹³

4. Новий варіант американського критичного плюралізму

Семіотика осягла своєї апотеози десь у середині сімдесятих років. Тоді більшість американських і європейських структуралістів попереднього десятиріччя говорили її мовою. Загалом, ця мова своїм термінологічним апаратом нагадувала мову точних наук, себто була нібито строго реферативною. Насправді, такою вона не була, бо "факти" її найменування були й є відмінними від фактів точних наук. Системи тих чи інших поетично організованих кодів, знаків, символів не є й не можуть бути чітко окресленими "означаючими", як це є, наприклад, у фізиці. Їхня функція, в залежності від мінливого контексту, може коливатися від "означаючого" до "означимого" й навпаки. Іншими словами, ці системи не мають саморегуляції. Про це недавно добре сказав Едвард Васьюлек: "Літературна система не говорить нам, що «означає» «означаюче». Ми це робимо. Часто ця система не говорить нам

---

12. Там таки, стор. 29.

13. Там таки, стор. 7.

навіть що є «означаюче», а що «значиме». ... Тексти не читають себе й не регулюють себе...".¹⁴

Усвідомлення різниці між естетичною та емпіричною дійсністю, про яку між іншим давно вже говорили феноменологи і яку чомусь ігнорували і структуралісти, і семіотики, швидко спричинилося до того, що семіотика перестала займати упривілейоване місце в теорії літератури. Її настирливий наголос на перевірку, на логічному процесі формування наукових висновків, її антифілософська постава не задовольняли інтелектуальних потреб багатьох американських учених-літературознавців. І тому, поруч з семіотикою, на авансцені почали з'являтися теорії рефлексивнішого характеру. Однією з них, яка, до речі, швидко зайняла центральне місце, була й є теорія "деконструкції".

Автором її є французький філософ Жак Дерріда (Derrida). Сьогодні ця теорія й кілька її варіантів панують у більших американських університетах, а зокрема у Єйльському. Його основна праця *Of Grammatology* стала майже біблійним текстом для його послідовників.

Що являє собою ця теорія? Свідомий небезпеки спрощення, я все ж таки скажу, що основним постулатом цієї теорії є твердження про повну відсутність автора в тексті, а тим самим повну відсутність фактичної чи зумисної правди, значення, остаточної референції. Поетичний текст, як і всякий текст (*écriture*), є нічим іншим, як "... світом знаків без помилки, без правди та без початку, який пропонується активній інтерпретації".¹⁵ Таке радикальне звільнення тексту від його творця, історії, колективного етосу навряд чи оригінальне. Воно фактично є тільки деривативом філософії Ніцше, яку Дерріда поєднав з феноменологією Гуссерля та власним епістемологічним скепсисом. Пригадаймо таке твердження Ніцше: "Правда це рухома армія метафор, метонімії та антропоморфізмів в марші... правди це ілюзії, про які людина забула, що вони ілюзії... це монети, зовнішній вигляд яких стерся і які не мають більше вартости монет, тільки металу".¹⁶ Звідсіль мова науки, філософії абсолютно фігуративна й позбавлена остаточної семантичної стійкості. Існує тільки безмежна релятивність значення, існує тільки нічим необмежена метафоричність слів.

Про семантичну релятивність поетичної мови говорили й формалісти, й новокритики, й структуралісти. Американський тео-

---

14. Ed. Wasiolek, стор. 138.

15. Jacques Derrida, *Writing and Difference* (Чікаго, 1978), стор. 292.

16. Див. Frederick Nietzsche, "The Genealogy of Morals", *Basic Writings of Nietzsche* (Нью-Йорк, 1966).

ретик В. Емпсон (William Empson) в праці про сім типів неясности (*Seven Types of Ambiguity*) вже в тридцятих роках говорив про потенціально наявність багатозначности поетичної мови; російські формалісти — про полісемію. Всі вони, однак, розрізняли науку від поезії й наголошували здатність людини за допомогою логічного мислення встановлювати остаточні рівняння між мовою й дійсністю. Для Річардса функція поетичного тексту, себто метафоричної мови, евокативна, радше, ніж пізнавальна. Її твердження — це псевдотвердження (pseudo-statements). Від них правди, себто співмірности (adequatio), твердження й посилення не треба очікувати. Перекладати поетичне твердження на мову логічної чи емпірично добутої правди є "помилкою парафрази".

Дерріда такого розрізнення не робить. Навпаки, він вважає науку з виразною настановою до правди речником репресивної ідеології розуму, джерело якої сягає до логосу грецької філософії. Іншими словами, вона є виразником "логоцентричної культури", яка змагає до "альгебризованої, депоетизованої формалізації з метою пригнобити, для того, щоб краще опанувати навантажене «означаюче» (signifier) або з'єднаний гієрогліф".¹⁷ Замість логоса Дерріда пропонує множинність розмови (discourse), в якій всі упривілейовані розрізнення зникають і зливаються у безконечній грі знаків. У центрі цієї гри, як говорить Дерріда, або, як я сказав би, в центрі спілкування людини зі світом, стоїть знак, гієрогліф або просто текст (écriture, writing), вільний від усякого семантичного навантаження.

Яка ж тоді суттєва різниця між структуралізмом, семіотикою та деконструктивізмом? Як тепер вважають, перші дві теорії не наполягають на розриві "означаючого" і "означимого" в комунікативному акті; не заперечують наявности існування (колективного, коли вже не об'єктивного) остаточних значень; відводять науці привілей шукання і встановлювання досить точних семантичних кореляцій між мовою і посиленням; надають пріоритет мові і вважають її універсальним моделем для всіх інших комунікативних форм. Деконструктивізм, навпаки, вважає логічно встановлені кореляції абсолютним запереченням творчости людини; зводить науку до однієї категорії з поезією; вважає текст первинним. І тому, коли для Еко, одного з найвидатніших семіотиків, у всякому комунікативному процесі існує "емпірична межа чи поріг", за якою засоби комунікації стають тільки "непередбаченими гіпоформами",¹⁸ то для Дерріди таких меж немає.

---

17. Jacques Derrida, *Of Grammatology* (Балтімор, 1976), стор. 285.

18. U. Eco, стор. 267.

У використанні до поетичного тексту деконструктивізм вважає себе більш критичним процесом, ніж наукою пояснення чи інтерпретації. Це логічно, бо така наука була б прямим запереченням основного постулату деконструктивізму про відсутність "упривілейованих значень". На ділі, він діє як безперервна атака проти встановлених систем у філософії, теоретичному мовознавстві, антропології, психології, і т. д., себто систем, які застосовуються в поетичних текстах і в літературній критиці. Кінцевою метою деконструктивізму, як про це сказав сам Дерріда, є "розпочати деконструкцію найбільшої тотальності, себто концепції *enistéme* і логоцентричної метафізики, в межах яких творяться, замість того, щоб колись поставити кардинальне питання про текст, всі західні методи аналізу, пояснення, читання та інтерпретації".¹⁹

Деконструктивізм в США не встановлювався без гострої опозиції й полеміки. Його заатакували й продовжують атакувати вчені-критики різних концепційних орієнтацій. Рефреном у всіх цих атаках є два твердження, одне про "автотелічний", себто самоцільний характер критики, а друге про негативне творення закритих семантичних дефініцій самим деконструктивізмом, без яких всі його твердження були б неможливі. Деконструктивізм, з перспективи цих двох обвинувачень, є самозапереченням. Навіть покійний Поль де Ман, послідовник Дерріди і критик з великою науковою ерудицією, вже в сімдесятих роках указав на цілу низку симптомів "текстуальної сліпоты" в писаннях свого ментора.²⁰ Як висловився один критик, деконструктивізм нездатний стати ані наукою, ані новою метафізикою, ані радикальним нігілізмом. Не обійшлося й без обвинувачень Дерріди в його нібито байдужості до проблем сучасного світу. В минулому році Едвард Саїд (Said), професор Колумбійського університету, в великій студії про світ, текст і критику, так висловився про працю Дерріди:

Не вимагав він від своїх послідовників ніякого обов'язкового zaangażування в справи, які стосуються до відкриттів, знання, свободи, пригноблення або несправедливості. Коли все в тексті є завжди відкритим і для підозріння, і для ствердження, тоді різниця між клясовими інтересами, між гнобленим і гнобителем, між мовами, між ідеологіями — є уявною й неважливим для рішення, для кінцевого погодження текстуальності.²¹

---

19. J. Derrida, *Of Grammatology*, стор. 46.

20. Paul de Man, *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism* (Оксфорд, 1971).

21. Edward Said, *The World, the Text, and the Critic* (Кембрідж, 1983).

Але, мабуть, найвагомимим аргументом проти деконструктивізму є твердження про те, що всяка інтерпретація тексту, чи то вона ідентична, чи відмінна від закодованого в ньому значення, без наявності свідомості засвоєння цього тексту, є неможлива. Без такої свідомості "інтерпретація" є тільки соліпсістичним маренням або недоступною ідіосинкразією.²²

5. Американська стриманість стосовно до феноменології

Під кінець сімдесятих років, під час т. зв. постструктуралізму, в американському літературознавстві все голосніше почали заявляти про себе кілька суттєво відмінних шкіл. Важливішими між ними були й є марксистська, феноменологічна, неопсихологічна та плюралістична. Найвидатнішим речником першої є професор французької літератури в Єйлському університеті Фредрік Джеймсон (Jameson).²³ Його марксизм, або як він воліє його називати, "марксистська герменавтика", теоретично складний і тому важко піддається інтерпретативній редукції. Тому краще, мабуть, вказати тільки на кілька проблем в його висвітленні. Марксизм у критиці, як його розуміє Джеймсон, це інтелектуальне зусилля сприйняти текст у межах трьох концентричних рамок, 1) політичної історії, 2) вагшого соціального контексту й 3) історії як наслідку дії способів продукції. В межах першої рамки текст діє й сприймається як політичний акт; в межах другої — як вияв "ідеологеми" соціальної формації, в якій він виник і в якій він читається; в межах третьої — як вияв ідеології форми, себто символічних повідомлень про співіснування різних знакових систем, які, в свою чергу, є або слідами або показниками способів продукції. "Марксистська герменавтика", завдяки такому всеосяжному підходові до тексту, є, згідно з Джеймсоном, упревілейованим інтерпретативним кодом. Як така, вона прагне до алегоричного переписання (транскодування) предметів культури. На відміну до інших кодів, як наприклад, комунікація в структуралізмі та семіотиці, пристрасть у психоаналізі, страх і свобода в клясичному екзистенціалізмі, часовість у феноменології, архетипи в мітології і т. д., ця герменавтика, об'єднуючи всі ці коди, є панівним кодом (master code). Вона не заперечує вагомості інших кодів, вона тільки "демистифікує" їхні претенсії на аналітичну всебічність. Так, на-

---

22. Див. Charles Alteri, "The Hermeneutics of Literary Indeterminacy: A Dissent from the New Orthodoxy", *New Literary History* (Балтімор) 1978, 10.

23. Див. його: *Marxism and Form* (Прінстон, 1971); *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act* (Лондон, 1981); *Prisonhouse of Language* (Прінстон, 1972).

приклад, "закрита й сильна герменавтика фрейдівських моделей",²⁴ — твердить Джеймсон, в контексті його панівного коду розкривається діалектично, бо стає зрозумілим, що ці моделі остаточно залежать від соціальної дійсності сім'ї як інституції. Марксизм, однак, не є тільки сумою всіх цих кодів. Він перевищує їх хоча б тому, що його код, "трансцендентальне значиме" або історія, не дається в тексті, а існує тільки як "відсутня причина", як *non-dit*, а тим самим не може бути зображенням.

Яка ж остаточна мета чи, як сьогодні говориться, остаточний проект, цього "панівного коду"? В своїй останній праці *The Political Unconscious. Narrative as a Socially Symbolic Act* (Політичне підсвідоме. Розповідь як соціально символічний акт) Джеймсон відповідає на це питання так: метою критичної думки є "перетворити (restructure) проблематику ідеології, підсвідомого і страсті; представити історію та культурну продукцію на основі вичерпно інформаційного процесу розповіді (narrative)". Розповідь (narration), таким чином, є "конститутивною текстуальністю подій", корелятивом динамічного та міжтекстуального значення. Як така, вона не є й не може бути однолінійною, як це припускали марксистки Г. Лукач, Т. Адорно, Ж.-П. Сартр, А. Грамші, Бенджамін і інші, себто з окресленим початком та кінцем, з однією головною тезою. Вона є історією без генези і без телеології, історією з "відсутньою причиною".

В якому сенсі марксизм Джеймсона відмінний від марксизму Альтюссера (Althusser) або взагалі від "структурального марксизму" шістдесятих років, згідно з яким кардинальна відмінність, наше "я", розчинилися, "децентралізувалися", "шизофренічно розщепилися" (DeLeuse) у вирі політично-економічних сил, а в випадку предметів культури, у вирі відмінних текстів. З погляду *Політичного підсвідомого...* великої різниці немає. Альтюссер і його епігони говорили про відсутність, а Джеймсон говорить про трансформацію "я", яка не втрачає сили відокремлення. Іншими словами, перший говорить про факт, а другий про процес, який веде до такого факту. Однак, коли вважати процес постійним, ніколи нескінченим явищем, то між Джеймсоном та Альтюссером якась відмінність все ж таки є. В такому випадку питання пов'язання тексту, як докорінної відміни, і контексту, як фактора узагальнення, стає знов актуальним. Джеймсон реагує на це пов'язання висновками Гайдеггера в його широковідомій праці про *Джерела мистецького твору*, в якій цей видатний філософ твердить, що

---

24. Fredrich Jameson, "Marxism and Historicism", *New Literary History* 1979, 11, стор. 42.

остаточної синтези між історією і природою, між приватним і публічним, між "я і ми" за допомогою мистецького твору ніколи не може бути. Вони можуть співіснувати тільки діалектично. У такій зрізничкованій ситуації, твердить Джеймсон, роля політичного аналітика та літературного критика уподібнюється до ролі терапевта-психоаналітика. Критик, як і терапевт, "демаскує культурні об'єкти як соціально символічні акти", розбирає й розбиває їх на частини для того, щоб показати, як вони функціонують або не функціонують, але передусім, щоб показати різноманітність їхнього взаємопов'язання в межах "безперемінної розповіді". Синтеза, про яку говорить Гайдеґґер, у Джеймсона стає функціональною утопією, яка діє як потужний епістемологічний генератор "марксистської герменавтики".

Периферичною в американському літературознавстві є феноменологічна теорія. В 1979 р. Вольфганґ Голдгайм у рецензії на працю Роберта Маґліоли зробив таке зауваження: "Будьмо щирі, феноменологія є надто імпортованим товаром. Хоч серед нас є видатні феноменологи, які максимально спричинилися до поширення нашого знання цього важливого напрямку, їм, однак, не вдалося акліматизувати цю загадкову рослину на нашому філософському ґрунті".²⁵

Для вчених цього напрямку авторитетними теоретиками є Роман Інґарден та Мікель Дюфрен (Duffrene). Перший став відомим більш, ніж тридцять років тому, дякуючи *Теорії літератури* Остіна Воррена та Рене Веллека. Однак, хоч на цій *Теорії...* виховалося кілька генерацій американських літературознавців, онтологічна схема мистецького твору Інґардена не стала частиною їхнього робочого апарату. Чому? Мабуть, тому, що вона льокалізувала предмети естетики та мистецтва поза їхньою мовною структурою, тоді коли "нова критика" 1940-1950 років чітко ототожнювала їх із нею. У всякому разі літературна теорія Інґардена була їй єсприятливою тільки для невеликого числа вчених-теоретиків. Його дві головні праці з'явилися в англійському перекладі аж в сімдесятих роках.²⁶ Естетика Дюфрена не набула навіть такої уваги.²⁷ Можливо популярність цих двох видатних учених залишилася обмеженою також у наслідок "неопозитивізму" американських гуманітарних наук 1960-1970 рр., яка надавала більшого

---

25. Wolfgang Holdheim, "The Lessons of Phenomenology", *Diacritics* (Балтімор), літо 1979, стор. 22.

26. *The Literary Work of Art*, translated by George G. Grabowicz (Івенстон, 1973); *The Cognition of the Literary Work of Art*, translated by Ann Crowley and Kenneth R. Olson (Івенстон, 1973).

27. *Phenomenology of Aesthetic Experience* (Івенстон, 1983).

значення квантитативному дослідюві, ніж поетичному текстові. Тому структуралізм та семіотика з їхнім наголосом на свідомість та інтуїтивно відчутий *ейдос* мали значно більші шанси, ніж феноменологічна естетика.

Все ж таки ця теорія, хоч і не завше в інґарденівському формулюванні, є частиною американського критичного плюралізму. А, зрештою, сам Інґарден писав свою основну працю не для того, щоб творити нову школу в критиці. Це була радше онтологічна спроба окреслити структуру літературного твору з поглядів феноменології Гуссерля. Саме використання його теорії до окремих мистецьких творів, а тим самим творення феноменологічної поетики, не було його метою. Йому йшлося про щось значно більше, про виділення в цьому творі універсальних компонентів.²⁸ Суттєвим питанням для нього було: "як повинен бути збудований предмет, щоб стати чимось таким, як літературний твір; які є остаточні зв'язки між елементами і моментами будь-якого літературного твору і які є можливі відмінності у раз установлення його загальної структури". Інґарден мріяв, щоб читачі далі поширили його праці й удосконалили його тези. "Моє зусилля, — він писав, — буде щедро нагороджене, коли читачі сприймуть мої висновки як вихідну точку для дальших студій".

У США до такого поширення й удосконалення не дійшло, хоч як сказано вище, Веллек описав цю теорію уже в сорокових роках. Зате в Європі, зокрема представники т. зв. "констанської школи" В. Ізер (Iser), Г. Яус (Jauss) в сімдесятих роках інтервували деякі твердження Інґардена у своїй "естетиці сприймання" (*Rezeptionästhetik*). З Німеччини ця естетика була перенесена до США. Ізер зокрема позитивно наставлений до концепції Інґардена про "невизначеність" предмету літератури.

Важко сказати, до якої міри феноменологічна теорія застосовується в американських коледжах. Коли ж судити за кількістю опублікованих статей, базованих на цій теорії, то можна ствердити, що вона є маргінальним явищем в США. Все ж таки група вчених, включаючи сюди й автора цієї статті, систематично розробляє її проблематику.

---

28. В 1940 р. Інґарден дещо змінив своє становище і визнав потребу поетики як окремої дисципліни в літературознавстві. Він писав: "Тоді я вважав, що [поетика] вичерпується тим, що я назвав онтологією літератури. Пізніше, зокрема в 1940 р., коли я викладав теорію літератури, я дійшов до переконання, що все ж таки треба виділити поетику з науки про літературу і зробити з неї окрему дисципліну, яка, однак, була б тільки певним відповідником до літературної типології", у: *Studia z estetyki*, т. 1 (Варшава, 1966), стор. 273.

Причини цієї маргінальності складні. Виглядає, однак, що вона лякає американських учених своїм філософічним субстратом та труднощами зведення її до "методологічних знарядь". Інгарден, кінчаючи свою роботу *Пізнання літературного твору* писав так:

Вважаю корисним для дослідників літератури набути відповідну філософічну культуру і то в різних її ділянках, як психологія, етика, естетика, а зокрема онтологія літературного твору, з метою довідатися про погляди, які в цих ділянках з'явилися, а тим самим виробити собі відповідну дозу критичного ставлення і більшого усвідомлення власної наукової праці, як теж знайти в онтології літератури окреслення своїх конкретних дослідів.²⁹

Прикро ствердити, що багато американських літературознавців мають обмежену філософічну культуру і може тому захоплюються теоріями, які не наполягають на потребі займатися фундаментальними питаннями онтології, епістемології та аксології. Зрозуміло, що за такої обмеженості феноменологічна теорія або ігнорується або спрощується. Голдгайм зауважив:

Феноменологія перлася [до США] крізь задні двері літературних студій, в більшості завдяки французам з їхнім винятковим талантом звертати нашу увагу до цієї ділянки. Звичайно вони [французи] могли покладатися на важливі філософські досягнення у власній країні, тоді коли ми мусіли упоратися з літературним впливом без допомоги нашого філософічного естаблішменту.³⁰

І дійсно, в США, на відміну від Європи, альянсу між літературною критикою і американською філософією, себто прагматизмом, не було.

За останнє десятиріччя, як я сказав уже на початку цієї статті, тенденція американського літературознавства бути практичним, дидактичним, а тим самим доступним для пересічної інтелігенції, значно притупилася. Ціла низка серійних видань: *Нова літературна історія*, *Діякритика*, *Філософія і література*, *Гліф*, *Енклітика*, *Філософія і соціальна критика* та низка інших, говорять уже про літературний текст без навмисних купюр та дидактичних спрощень.

Мої міркування були б неповними, коли б я не згадав ще два варіанти літературної теорії в США, психоаналітичний і феміністичний. Перший має довгу, хоч і зигзагувату історію, другий — досить коротку. Не збираюся робити підсумків цих теорій, бо така спроба була б надто вимогливою, оскільки психоаналітична

---

29. *O poznawaniu dzieła literackiego* (Варшава, 1966), стор. 268.

30. W. Holdheim, стор. 30.

теорія поділена сьогодні на десятки суперечливих розгалужень. Загалом, однак, між ними переважають дві позиції, які виключають одна одну, американська, базована на працях неофрейдянця Гайнца Когута (Kohut)³¹ та французька, базована на працях Лакана.

Яка різниця між цими двома позиціями? Перша наполягає на реальності нашого "я" (self), як суб'єкта, як агента, який творить і себе, і "інше" (the other), друга — на цілковитій відсутності такого агента; або іншими словами, перша на гетерогенності психічних процесів і мови, друга — на тотожності цих двох явищ. З цієї різниці виникають два цілковито відмінні погляди на поетичний текст, його автора та критика-читача. З погляду першого, всі три є явищами самими в собі, з погляду другого — сукупними. Послідовники "американського" погляду Шефер (Schäfer), Ліхтенштайн (Lichtenstein), Волф (Wolf), Кавка (Kavka) стараються знайти в поетичних текстах наявність трансформованого "я" автора, представники "французької", а вони загалом поділяють становище структуралістів, — наявність "іншого". "Когутівці" підкреслюють епістемологічну можливість доходити до окреслених і аксеологічно обов'язкових висновків, "лаканівці" уникають такої відповідальності; "когутівці" не бояться пропонувати "науку", "лаканівці" уникають таксономічного розрізнення між "науковими" та "поетичними" текстами.

Інші психоаналітичні напрями, наприклад, "ранній", який зосереджувався на функції "Ід" і використовував літературу переважно як ілюстративний матеріал до різномірних комплексів, чи "пізніший" з теорією "Его" Ернста Крісса (Kriss), "теорією вина" Саймона Лессера (Lesser), Нормана Голлянда (Holland), чи "онеіричною" теорією Лайонела Тріплінга (Trilling), сьогодні менш актуальні.

Юнгівський варіант, зокрема в його неоплатонівській іпостазі, продовжує притягати увагу гурту вчених, що цікавляться більше загадкою людського існування, ніж інтерпретацією тексту. Адлерівський (A. Adler) варіант майже цілковито зник. В 1970-их роках з'явився в Італії, звідки швидко дістався і на американський академічний ринок "італійський" варіант психоаналітичної теорії літератури. Автором його є Франческо Орландо (Orlando). В праці "До фрейдіанської теорії літератури",³² в протигагу до інших психоаналітичних метод, він пропонує звернути увагу на "інтенційну

---

31. Heinz Kohut, *The Analysis of the Self* (Нью-Йорк, 1971).

32. *Toward a Freudian Theory of Literature. With an Analysis of Racine's Phedre* (Балтімор, 1978).

комунікативність”, себто на вольову і “соціально інституціоналізовану” спрямованість тексту, радше ніж на декодування його темних і семантично закритих місць. Звідсіль з чотирьох типів мови підсвідомого — снів, парапраксів (ідіосинкретичних жестів), невротичних симптомів і жартів — тільки останній може служити моделлю для інтерпретації тексту. Іншими словами, тільки *Жарту та їхнє пов’язання з підсвідомим* (1905) Фрейда мають важливе значення для літературної критики. Наслідки такого пересування критичної уваги — далекосяжні. Замість досліджувати пов’язання мовного коду з його автором чи критиком, ми досліджуємо основний компонент комунікативного процесу, себто “повідомлення” (message). Орландо окреслює цей процес за моделлю Якобсона. У всякому діалогічному мовленні, він твердить, є такі компоненти: 1) повідомлення, 2) адресант, 3) адресат, 4) контекст, 5) мовний код, 6) фізичний контакт. Отже в цьому процесі важливим для нас є відношення 2 → 5 через 1, а не як на цьому наполягали прихильники теорії “Ід”, на 2 → 2, або “лаканівці” — на 1 → 1. При чому, мовний код поетичного тексту, як і мова жартів, щоб зберегти комунікативність, визначається певними умовами зрозумілості. Поет може використовувати “спотворення” за допомогою “згущення” чи “перенесення” тільки до соціально допустимих меж. Поза цими межами існує тільки ідіосинкретична мова, яку вважати поетичним текстом не можна.

Феміністична критика, хоч і не масштабна, зате надто динамічна. Як і багато інших критичних напрямів, вона “інституціоналізована” у формі журналів, університетських кафедр, конференцій і тому подібне.³³ Єдиного теоретичного стрижня вона не має. Навпаки, теоретично чи ідеологічно вона різноманітна (структуральна, марксистська, деконструктивістична, і т. д.). Єднає її опозиція до “фалоцентричності” таких політичних та культурних установ як політика, економіка, релігія, мистецтво, освіта, наука і т. д. Було б, звичайно, помилкою вважати цю критику тільки “корегувальною”, а її опозицію до “фалоцентричності” єдиним виправданням її існування. В своїй позитивній редакції вона вказує на функції роду (gender) у продукції і сприйнятті мистецьких творів, як також на загальнолюдські, а не тільки чоловічі якості та прикмети. іншими словами, вона прагне до визначення вселюдського джерела вартостей.³⁴

---

33. *Women Studies Quarterly; Signs: Journal of Women in Culture and Society.*

34. *Feminist Literary Criticism: Exploration in Theory*, Josephine Donovan (ред.) (Лексінгтон, 1975).

6. Деякі висновки: «панівний код» Джеймсона, «спаяний плюралізм» Бута чи просто змагальне співжиття кардинально відмінних концепцій

В 1979 р. Джефрі Гартман (Hartman), спеціаліст з порівняльної літератури в Єйлському університеті, зробив такі підсумки щодо "практичної критики" в США. "Нова критика" Річардса, він писав, "не була ні політикою, ні релігією, ні філософією, ні наукою, ні реторикою. [Вона] шукала внутрішнього підходу до способу існування літературного твору. Але в той самий час ніхто не насмілювався окреслити це *ні*, яке не перестає турбувати нас по сьогодні. Воно діяло як невизначене, телеологічне обмеження. Метою літературних студій було не знання, а радше стан світської благодаті".³⁵ Це сміливий і доречний висновок. Дійсно, такий стан не міг не викликати контрреакції з протилежного боку. Такою реакцією були еклектичні теорії Кеннета Берка (Burke), Річарда Блекмура (Blackmur), неокантіянців Сузани Лангер, Елісео Віваса; мітокритиків Фрая, Фергюсона і інших. Вони, однак, не здобули такої популярності, як "нова критика". Їхні посилання на позатекстуальні джерела не імпонували новокритикам, навпаки, насторожували їх. Веллек так схарактеризував це відношення:

Коли подивитися на цю панораму або ще краще прислухатися до мов нової Вавилонської вежі, то навряд чи можна уникнути почуття замішання і нерозуміння. Швидка резигнація, грубий антиінтелектуалізм чи антикритична настанова носяться в повітрі. Щиро кажучи, все це є наскрізь міщанське. Воно виступає або як захоплива оборона аматорства, імпресії, ентузіазму, або як скептицизм та історичний релятивізм ученого, який дивиться на критичні теорії тільки як на раціоналізацію проминальної почуттєвості, або навіть як на огиду поетів і письменників до всесущності та претенсійності критиків.³⁶

Кінець "нової критики" знаменував пересунення наголосу з "іманентності" поетичного твору на його структуру та контекст. Таке пересунення логічно мусіло б відкрити двері для філософії та естетики, себто дисциплін, які в 1940-1950 рр. були піддані явному остракізмові. До такого звороту, однак, не дійшло, оскільки структуралізм концепційно був споріднений з логічним позитивізмом, який обмежував епістемологію емпіричними засобами. З низки наукових дисциплін структуралізм вважав структуральне мовознавство не тільки моделю для вивчення поетичних

---

35. Geoffrey H. Hartman, "A Short History of Practical Criticism", *New Literary History* 1979, 10, стор. 496.

36. R. Wellek, стор. 342.

текстів, але також виключним, щоб не сказати абсолютним джерелом, яке нібито здатне пояснити всю поліморфічність людського існування. Бажання структуралізму зробитися "основною наукою" довело його, однак, до виснаження і заникнення. Евентуально почали його зрікатися навіть його найвидатніші промотори Фуко, Барт та Лакан. Останній, в журналі *Scilicet* назвав писання структуралістів "roubellication structuraliste" (структуральний смітник).

Семіотиці, яка досліджує "індекси", "семантичні коди", "комунікативні системи", "соціальні взаємини", "явища мовного спілкування", загрозувала й загрожує значно менше подібна небезпека, вже хоч би тому, що за всіма її починами стоїть бажання певного прагматизму. Звичайно, не обійшлося між семіотиками без ексцесів подібних до структуралістів. Так, наприклад, Юлія Крістева почала говорити про семіотику як про "аксіоматичне місце зустрічі"³⁷ всіх можливих галузей науки, включно з точними, себто текстів, як наприклад, семантично порожніх буддистських текстів чи старинних студій "Ars combinatoria", кібернетичних формалізованих мов і тому подібне. В такому випадку, як правильно зауважив Еко, виникає потреба "метасеміології", себто семіотики-семіотики.³⁸ Здійсненність такого проекту залишається відкритим питанням. Крістева посилається на досліді радянського вченого Лінсбаха й твердить, що успіх у побудові метасеміології означатиме кінець мовознавства і встановлення "ісоморфізму семіотичних метод з іншими комплексами нашого всесвіту", — одним словом, встановлення системи систем або здійснення одвічної мрії філософів — космічної мови.

Деконструктивізм Дерріди, як теорії тексту, був логічним завершенням структуралізму, чи як Гейден Вайт (White) влучно сказав, "його фетишизацією".³⁹ Як і структуралісти, тільки, мабуть, з більшою наснагою, Дерріда відірвав текст від його потенціяльних семантичних джерел (традиції, умовностей, культури, цивілізації, історії та самого автора), проголосив "означаюче його власним означимим" і, як таке, віддавав його нічим і ніким незобов'язаному читачеві. Серед таких умов цей читач, до речі, позбавлений "дискримінантної перцепції",⁴⁰ шукає тільки текст,

---

37. Julia Kristeva, "Pour une sèmiologie de paragrammes", *Tel Quel* (Париж) 1967, стор. 29.

38. У. Еко, стор. 11.

39. Hayden White, "The Absurdist Movement in Contemporary Literary Theory", *Directions for Criticism, Structuralism and Its Alternatives*, Murray Krieger (ред.) (Медісон, 1977), стор. 107.

40. Про відсутність такої перцепції Дерріда писав: "Я не знаю, що таке

але знаходить тільки самого себе серед постійно мінливої "фігурації" чи, як Ніцше сказав, "метафоричного танцю". Всі його спроби поєднати тропи з їхнім позамовним буттям кінчаються антитропом, себто катахрезисом, розривом між мовою і дійсністю. Як Вайт зауважує, деконструктивізм, завдяки такому розумінню тексту, робиться сліпим, але, замість того, щоб ненавидіти цю сліпоту, святкує її як ознаку мудрости. Критика, як і текст (*écriture*) взагалі, за твердженням самого Дерріди, "бере участь у нищенні кожного сліду, який вона сама залишила за собою". Що ж тоді критика? Нічого іншого, як тільки мовний ритуал.

Марксистська критика наполягає на головній ролі історії у виникненні, існуванні та естетичному сприйманні поетичного тексту. Цей наголос має і теоретичне, і полемічне значення, бо майже вся структуральна і постструктуральна критика усунула історизм із дослідів над текстом. Справа тільки в тому, що марксистська критика чітко поділена в понятті історизму. Коли виділити серед неї таких її представників, як Джеймсон, Фекете та Бахтін, то явною стає їхня кардинальна відмінність у цьому питанні. Історія для Джеймсона є "відсутньою причиною", доступною для нас тільки через "текстуалізацію, нарративізацію в політичному підсвідомому". Часові параметри цієї "причини" не визначені, себто її початок і кінець не можуть бути окресленими як першопричина чи напрямна мета. Канадський марксист Фекете, навпаки, трактує історію як аксеологічний імператив, який визначає норми критики і підпорядковує її суспільно-політичним інтересам. Історія у досліді над текстом фігурує як обов'язкова схема, за якою текст підсумовується, узагальнюється і набирає телеологічного сенсу. Бахтінівський марксизм, коли його взагалі можна вважати марксизмом, у протизвагу синхронічному та аксіологічному, поєднує й узагальнює "історичну зовнішність" з "мистецькою імманентністю". Дещо подібне з теорією "мовного акту" Остіна (Austin) та з концепцією *epoicé* Фуко; в центрі теорії Бахтіна є "діалогізована уява", себто мовно зформована людська міжсуб'єктивність. У критичній аналізі тексту важливим для Бахтіна є їхня мовна гіпостаза. Доступ до дійсності, історії, людського існування є можливим лише через мову чи гетероглосію. Марксизм Бахтіна, на мій погляд, ближчий до філософії мови Гумбольта, ніж до його клясиків. Єднає Бахтіна з ранніми марксистами (Лукач, Грамші, Томсон) хіба те, що він підкреслює наявність "живого суб'єкта в мистецькій гетероглосії", хоч, правда, таку наявність підкреслює-

---

перцепція і не вірю, що вона існує", у: I. Derrida, "Structure, Sign and Play". *The Languages of Criticism and the Science of Man: The Structuralist Controversy*. Richard Macksay, Eugene Donato (ред.) (Балтімор, 1970), стор. 272.

ють і послідовники психоаналітичної школи Когута. В аналізі будь-якого тексту, твердить Бахтін, "ми завжди добираємося до людського голосу, ми доходимо до людини",⁴¹ хоч очистити цей голос цілковито від його інших голосів є неможливо.

Кінчаючи цей есей, треба хоч згадати праці чикагського теоретика літератури Вейна Бута, в яких він старається поєднати кілька критичних теорій з поняттям "критичного плюралізму".⁴² Фактично вся панорама американської критики плюралістична і як така не потребує однієї метатеорії чи, як Бут її називає, "спаяного плюралізму" (coherent pluralism). Але мрією Бута є створити такий плюралізм, який сприяв би висновкам різних критиків. Неясно в Бута, чи цей плюралізм тільки суміш методологічних засобів, об'єднаних якимсь загальним принципом, наприклад, що розуміння тексту є підставою критики, або, що текст сам є теорією, яка толерує різні методи, але яка рівночасно забезпечує тотожність висновку. Звичайно, Бут воліє прийняти другу альтернативу, але, в такому разі, його плюралізм уподібнюється до теоретичного монізму.

Критичний плюралізм по оба боки океану не є й не може бути "спаяним", навпаки, його існування залежить від антитетичності його компонентів. Ці компоненти уподібнюються хіба спільністю їхнього тематичного спрямування чи мети. Так, наприклад, сьогодні "критики, зорієнтовані на текст і на читача" ("text-oriented", "reader-oriented"), не дивлячися на відмінні теоретичні та ідеологічні засади, творять своєрідну двополярність цього плюралізму.

На підставі нашого огляду можна зробити такі передбачення. Мова чи риторика літературного тексту, яка в минулому фігурувала як нормативна поетика, себто як наука про структурні форми мистецьких творів, у США і в Європі за останні кілька десятиріч поступово зробилася євристиком (системою пояснення) зі всебічними компетенціями. В той час коли поетика та прозодія давніших часів зосереджувалися виключно на поетичних текстах, сучасна теорія чи теорії влучили в обсяг своїх зацікавлень не тільки функціонально й структурно різні тексти, але також і їхню продукцію і їхнє сприймання.

Основною причиною такого розриву з традиційною поетикою є докорінно відмінне розуміння онтології поетичного твору. На

---

41. М. М. Bakhtin, *The Dialogic Imagination* (Остин, 1981), стор. 252.

42. Wayne Booth, *Critical Understanding: The Powers and Limits of Pluralism* (Чикаго—Лондон, 1979).

відміну від попередніх теорій, для яких такий твір був уособленням певних постійних моделей, сучасні теорії пропонують онтологічну флуїдність, міжтекстуальність його семантики та багатofункціональність його призначення. Чітких, отже, демаркаційних меж між сучасними теоріями поетичного тексту та іншими філософськими дисциплінами, зокрема епістемологією, як це було попередньо, немає. Більше того, теорія літератури стала, коли не головною, то в усякому разі надто важливою для всіх цих дисциплін. Сьогодні, хоч не завжди безпосередньо, вона піднімає питання семантичного взаємопов'язання символічних знаків і їхнього посилання не тільки в поетичних, але також і в суто довідникових текстах.

В США, від кінця останньої війни, теорія літератури міняла свою концепційну орієнтацію що десять років. У цьому десятиріччі, десятиріччі *post, post-age*, ще продовжує домінувати деконструктивізм Дерріди, хоч уже з дещо зменшеною настирливістю. Дерріда, як великий жрець, не кодифікує своєї теорії тексту, бо це було б прямим запереченням її основного постуляту про відсутність остаточних посилань. Зате у своїй останній праці *La Carte Postale: de Socrate à Freud et au-delà* (1980) він пропонує своєрідну парадигму наукового дослідження, згідно з якою опис "спостереження" переводиться на теорію, яка є аналогічною до теорій математичних наук. Таке "орамлення" (цей термін він позичає від Гайдеггера, *Gestell*) контакту читача з текстом, на мою думку, веде до принципових змін в *Граматиці* Дерріди. Замість наполягати на нескінченій метафоричності мови, ця теорія, правдоподібно, запропонує позитивнішу теорію подання.

Американське теоретичне літературознавство в цьому десятиріччі, є всі підстави припускати, буде плюралістичним без домінування будь-якої з його теорій.

З ВІСЬМОХ ДЖЕРЕЛ

Ганс Сакс

ШЛЯРАФЕНЛЯНД (Уривок)

Млинцями вкрито кожен дім,
А двері пряникові в нім.
Заледве перейшов поріг —
Зі стелі падає пиріг.
Оточує подвір'я тин —
З ковбасок міцно збитий він.
В криниці хлюпає вино —
Саме ввіллється в рот воно.
На соснах — шишки з ковбаси,
З гілля берези — сир їси,
Із булок складені стіжки,
За ними — з молока річки...
Тобі назустріч іногідь
Свиня засмалена біжить,
Стирчить у неї в спині ніж —
Відріж собі шматок і їж...

(Переклад з німецької)

Король Енцо

СОНЕТ

Є час і для піднесення й для спаду,
Є час, щоб говорити і мовчати,
Є час на те, щоб слухати пораду
І тисячу речей передбачати.

Є час, щоб за образу відомшати,
Погрозу зневажати і загладу,
Слухняно всі докори зустрічати,
Вдавать сліпця, ховаючи досаду.

Переклав з німецької, італійської, еспанської, французької, сербської, польської, білоруської та російської мов *Ігор Качуровський*.

Та мудрецем того лиш звати буду,
Хто діє завжди з розумом у згоді
І час для вчинків знає відповідний,

Хто вміє здобувати ласку люду,
Так, що знайти якусь причину годі
На нього осуд кинути негідний.

(Переклад з італійської)

Гаврило Державин

Ріка століть в своїм розгоні
Змиває все, що люд створив.
І топить в забутті бездоннім
Народи, царства і царів.

А коли дещо на хвилину
Врятують ліра чи сурма,
То гирло вічності поглине, —
І долі іншої нема.

(Переклад з білоруської)

Хосе де Еспронседа і Дельгадо

Я кинувся кометою прудкою
На крилах пломенистої уяви:
Де-будь мій розум, спалах неспокою,
Чекав блаженства, сподівався слави.

Полинув я, не боячись нічого,
За межі світу, в засвіті етерні.
Знайшов там сумнів; з неба осяйного
Ілюзії лишилися химерні.

А згодом велич на землі і цноту
Шукав я в тузі, і кохання снилось.
Але смердючий прах, слизька бридота —
Це все, що духові моему стрілось.

Я зрів жінок невинності святої,
В небеснім сяйві, у шаті білій.
Та ледь торкнувся їх — за чистотою
Були вже дим, і твань, і купа гнилі.

Ілюзії розсіялись назавше.
Нема бажанням стриму, ні границі.
Я суть життя зненавидів, пізнавши,
І вірю тільки в супокій гробниці...

(Переклад з еспанської)

Антоні Горецький

ФРАШКА

Могли б єзуїти москалів прогнати,
І, на перший погляд, добре це було б.
Одна тільки думка тривожить, затята,
Що бувають ліки гірші від хвороб.
Не викликай дідька, щоб дав порятунок,
Бо пізніше з дідьком — кепський розрахунок.

(Переклад з польської)

Артюр Рембо

ГОЛОВА ФАВНА

В зелену скриньку в плямах золотих —
В непевну і заквітчану альтанку,
Де поцілунок уві сні затих,
Продерся крізь чудову вишиванку

Шалений Фавн — й кусає заодно
Червоні квіти білими зубами,
І вибухають сміхом між гілками
Уста, криваві, як старе вино.

Коли ж, як векша, він утік, — тремтіння
Від його сміху бережуть листи.
І Лісовий Цілунок золотий,
Сполоханий, впадає в стан моління.

(Переклад з французької)

Йован Йованович-Змай

Як же красен
Цей наш світ:

Тут струмочок,
А там цвіт.

Онде нива,
Ось садок.
Є і сонце
Й холодок.

Там Дунаю
Золот-чар.
Осьде трави,
Он чагар.

Соловей десь —
Не знайти.
Тут, де серце,
Тут і ти.

(Переклад з сербської)

Райнер-Марія Рільке

ЛЕБІДЬ

Це зусилля — без певного чину
Важко, зв'язано йти навмання —
Нагадало ходу лебедину.

Смерть натомість — з-під ніг вислизання
Грунту, де ми стояли щодня —
Це несміле його присідання
Біля вод, які лагідно приймуть,
Проминанням щасливим обіймуть
І покотять вали без мети,
А тим часом упевнено, звично,
Більш дозріло щораз і велично
Й незворушно він зволить плити.

(Переклад з німецької)

Болеслав Лесьмян

В час воскресіння Божа міць
Зустріне протидію нагло:
Не все підійметься з гробниць,
Що небо воскресити прагло.

Такі уста в могилі є,
Що втратили назавжди мову,
І кров — хто раз її проллє,
Пролити вже не може знову.

Є між померлих прах такий,
Що досить вже зазнав терпіння,
і думні знайдуться кістки,
Що вчинять опір воскресінню.

Хай сурми будять небеса,
Щоб світ новим життям дурити:
Є сміх, який не воскреса,
Сльоза, яку не повторити...

(Переклад з польської)

Максим Богданович

ЗМІІНИЙ ЦАР

В темнім небі — корогодом зорі синьоокі,
В темнім небі світить місяць золотим серпом.
Ми лишили підземелля душіні і глибокі,
На зимовий теплий вирій тягнемось повзком.

В полі, в лісі — нам усюди пролягла доріжка,
Рушим стрічкою по хащі, а найперший — я.
Золота моя корона, мерехтливі ріжки,
Темним блиском відливає вся луска моя.

Нам не треба ні від кого в п'ятьмі оборони,
Стріне знахор — шлях застеле білим полотном.
Золотий йому ріжечок надломлю з корони,
І по білій полотнині — все вперед, повзком...

(Переклад з білоруської)

Микола Тихонов

МАХНО

Не чабан отару провадить
І не дзвін калатає часто,
То скликає раду-громаду
Сам батько Махно ікластий.

Гам на вітрі — шаблі червоні,
Походжає вістка в жупані,
Що в комунників слабнуть долоні,
П'ятикутна зірка не в пошані.

Мов шпаки, затріщали нагани,
Замикають хати молодиці.
Сизим полум'ям через тумани
Залітають пера жар-птиці.

Не в калюжах чижі навгороді —
Шкереберть стають пароплави —
Мов козирний туз у колоді,
Там гуляє батько на славу!

Але глухне мавзерів рокіт,
Вже не викресать іскор шаблями.
Грузне в землю копитний цокіт,
Кулемети гребуть граблями

На Дніпрі всіх качок не злапати,
За Лиман не прогнати тучі,
Шкуратянок іще забагато
На московських раменах колючих.

Гей, натішився батько сівбою,
Кида вітру шарлат доломанів
І ватагу веде за собою
До молдавських вусатих банів.

Хай москаль про його справунки
Королеві каркав по дроту:
Роздає він, жбурля подарунки,
Та й до танцю — тільки й турботи!

За чарчиною тягне чарчину,
П'є та б'є й гострі зуби точить.
І горять, мов крізь дим — жарини,
Завидющі батькові очі...

(Переклад з російської)

Хуан Рамон Хіменес

На солодкий смуток поля
Западає надвечір'я,
І від скошеної луки
Чути легкий запах сіна.

Пінії уже поснули,
Соловей зате прокинувся,
А над пагорбами, в небі,
Фіялкова ллється ніжність.

Пісня чується на стежці,
І за нею йду я слідом.
У тім співі — плач, просяклий
Запахом, що з поля віє.

Про чийсь любов незнану
Повідає-плаче пісня,
Про ті ночі вересневі,
Що також пропахли сіном.

(Переклад з еспанської)

Лідія Алексеєва

Я вже звикла скитатись без дому,
І не збуджують туги в мені
Сонний кіт на порозі чужому
І герань на чужому вікні.

Та до тебе, ласкавий Боже,
Засилаю найменше з благань:
Щоб kota не злякав перехожий
І яскравіше квітла герань.

(Переклад з російської)

Хорхе Люїс Борхес

Як білий кіт, котрий не має пари,
Задивиться у ясен місяць люстра,
То де йому вже знати, що ця білість
І очі золоті, яких не бачив
Ніколи в домі, — його власний образ.
Хто пояснить йому, що той, кого він
Спостерігає, — тільки сон свічада?
Коти ці гармонічні, я сказав би,
Це привиди, що творить їх на час
Одвічний архітект. Це саме твердить,
Теж привид сам, Плотін у "Еннеадах".
Якого ж бо Адама з-перед раю,
Яких божеств, довіку незбагнених,
Ми, люди, розторошене свічадо?

(Переклад з еспанської)

МИСТЕЦТВО

СПОГАД ПРО ОЛЕКСУ ГРИЩЕНКА

Володимир Попович

Олекса Грищенко (1953)

Мушу признатися, що коли я мав стрітнутися вперше з мистцем, то це було не без деякого хвилювання. До того часу я ще ніколи не розмовляв із славними мистцями, а Олекса Грищенко* мав серед українців репутацію визначного і чільного маляра. Про нього писали наші газети і журнали вже віддавна як про маляра світової слави, який здобув собі у Франції визнання й розголос. Отже мимоволі почувався великий респект перед такою талановитою людиною, тим більше що вона була вже в старшому віці. Чи не тому моє знайомство з Грищенком відбулося не

відразу, лише поступово, поетапно?

Почалося від того, що в 1951 р. я набув, за посередництвом мистця Юрія Кульчицького, розкішно видану монографію про Грищенка.** З цієї книжки я довідався про життя мистця та ознайомився з оцінкою його творчости французькими та бельгійськими критиками. Уважно переглянув всі репродукції, з яких

* Олекса Грищенко народився 17. 3. (ст. ст.) 1883 р. в Кролевці і помер 29. 1. 1977 р. у Вансі біля Ніцци.

** *Alexis Gryshchenko, sa vie, son oeuvre*. Texte de René-Jean (Париж: Edition Quatre Vents, 1948).

особливо подобалися мені кольорові, бо в них я знаходив радісні й шляхетні кольори, розмах і сміливість у композиції та власний оригінальний стиль Грищенка. З усіх його творів випромінювали рух і сила, котрі були здисципліновані суворим естетичним смаком майстра. Таке мужнє й життєрадісне малярство мені заімпонувало і я вирішив запізнатися особисто з цим цікавим мистцем і навіть, якщо це буде можливим, придбати бодай одну його картину.

Нагода для цього траплялася незабаром. В листопаді 1953 р. поїхав я на медичну конференцію до Марселі, після якої я мав намір відвідати Грищенка в його хаті в Кань-сюр-мер (Cagnes-sur-Mer) на французькій Рів'єрі. В останній день конференції сів я до поїзду в напрямі Ніцци й за три години вже був у Кань-сюр-мер.

Кань-сюр-мер (далі Кань) — це типове для французької Рів'єри старе містечко, збудоване на самому вершку гори. Малі кам'яні хатки туляться тісно одна до одної, нема ні садів, ні дерев, вулички вузьенькі, стрімкі, а на найвищому місці гори стоять церква і тяжкий, трохи присадкуватий, середньовічний замок. Всі дома вкриті патиною віків і це ще більше надає їм вигляду старинності. Колись містечко оточували оборонні мури, але до наших часів вони збереглися лише в деяких місцях.

З вершини гори простягається широкий вид на море і на довколишні гори, вкриті синіми лісами. В цьому містечку жив і працював на початку нашого століття славний французький маляр-імпресіоніст Огюст Ренуар.

Без великих зусиль відшукав я на самій горі, у стіп старого замку, дім Грищенка. Грищенки мали в Канях готель із стилевими ампірними меблями "Каньяр" (Le Cagnard), який вони винаймали орендареві, а самі жили в маленькому домику біля готелю відразу через вулицю на протилежному боці від замку. Нічим непримітна, збудована з грубого нетесаного каменя, мала одноповерхова хата притулилася до стрімкого спаду гори немов ластівчине гніздо. З вулиці треба було сходити вниз стрімкими східцями, бо хата стояла нижче рівня вулиці. Біля хати кілька метрів городу з одним малим, чи не фіговим деревом, а нижче городу урвисте узбіччя гори спускалося глибоко аж до вузької долини, якої навіть не було видно з подвір'я хати Грищенка. Напроти, на другому боці долини, було видно другу гору, порослу деревами, між якими де-не-де виглядали малі хатки. (Вид із городу Грищенка намальований на картині *Каньяр*).

Така диспропорція між славним малярем і марненькою хатою мене трохи збентежила, але великі люди в приватному житті часто бувають дуже скромні — подумав я собі. Але я ще більше здивувався, коли, ввійшовши до хати, не побачив на стінах картин Грищенка. Щойно багато пізніше я переконався, що не всі малярі

люблять вішати свої твори на стіни своїх хат, дуже часто стіни в них є цілком голі.

Самого мистця, на жаль, я не застав удома. Він виїхав на ціле літо до села біля Ліможу і там чомусь забарився, хоч у листопаді повинен був уже бути в Канях. До лімозького села Пейра-ле-Шато (Payrat-le-Château) Грищенко їздив, починаючи від Другої світової війни, щороку і там малював. Біля Ліможу літо не таке гаряче, як на Рів'єрі, і мистець користав теж із широкого простору, якого йому бракувало на тісній горі в Канях. Онук чумаків потребував простору й свободи. Про цю околицю Грищенко сказав: "І соснові ліси там мені рідні, і гриби там наші, і гречка росте, як у нас... Тому я припав до цих околиць, як голодний вовк. Коли спека починає мучити на Блакитному узбережжі, коли повіє містраль, я тікаю до Пейра, неначе додому...".

Мене чемно прийняла дружина мистця Ліля Лявлен де Мобиж, французенка зі шляхетського роду, яка перебувала в хаті зі своєю матір'ю. Була це мила й культурна жінка, трохи несмілива, маломовна й тиха, колісь гарна, а тепер досить худа. Пані Грищенко пригостила мене печеною куркою і провансальським вином. Вона була здивована тим, що молодий українець у розшуках за малярем-земляком прибув до Кань аж із Бельгії.

На моє прохання оглянути щось із творів Грищенка, вона відповіла, що в хаті властиво нічого готового нема, бо мистець переховує свої картини в Парижі. Він виставляє тільки в паризьких галеріях, там продає й тому держить картини в якомусь магазинчику, а невелику кількість творів має тепер теж паризька галерія Сен-Жорж.

Я все ж таки попросив побачити хоч один-два твори Грищенка, і щойно тоді господиня завела мене до кімнати на поверсі й витягла з-за шафи дві картини, намальовані на дошках (Грищенко малював більше на дереві, ніж на полотні). На одній із них представлено мертву природу — дві риби на білій тарілці. Цей твір мені дуже подобався своїми свіжими, гарними і делікатними барвами, і я запитався, чи міг би його купити. Пані Грищенко чемно відповіла: "Без чоловіка я не можу нічого продати й навіть не знаю ціни картини. Якщо цей образ вам подобається і ви бажаєте його купити, я відкладу його для вас і пізніше ви зможете його купити". Сходячи вниз, ми зупинилися в сінях біля полиці з книжками. Пані Грищенко показала мені дві книжки — монографію 1948 р., яку я вже мав, і другу, більшу книжку спогадів Грищенка 1920 р. про його побут у Царгороді* з багатьома кольо-

---

* *Deux ans à Constantinople* (Два роки в Константинополі) (Париж, 1930).

ровими репродукціями царгородських акварель. Цієї книжки я ніколи не бачив і вона мене зацікавила. Господиня сказала, що вони мають ще кілька примірників, але лише в Парижі, і я зможу набути книжку, коли приїду до Парижу.

Втішений тим, що "майже купив" одну гарну картину Грищенка, повернувся я з Кань до Бельгії і вже навіть уявляв собі "своїх" "Риб" на стіні в себе в хаті (забуваючи слова І. Котляревського: "Коли чого в руках не маєш, то не кажи, що вже твоє...").

Згідно з домовленням у Канях, я написав листа мистцеві у справі "Риб", на який дістав швидку відповідь: "Картина є призначена на виставку, але після виставки зможете її купити".

Перебуваючи в Парижі в травні 1954 р., зайшов я до галерії Сен-Жорж оглянути твори Грищенка, які там переховувалися. Була це велика й багата галерія в дорогій дільниці міста, добре розташована, бо на розі двох вулиць. Там мені показали яких 7-8 картин Грищенка, переважно краєвиди та один портрет хлопця. Я собі добре затамив цей портрет (*Галима*), бо портретів у монографії майже не було, й тому тепер я звернув більшу увагу на цей рідкісний аспект творчости Грищенка. Крім *Галими*, залишився мені в пам'яті один більший гарний морський краєвид в синіх тонах. Інші краєвиди були гірські, в темних барвах, аж може затемнених для Грищенка. Ціни від 75 тис. до 120 тис. франків були для мене зависокі, і я в галерії нічого не купив.

Після таких обхідних доріг настав час побачити самого мистця. В літі 1954 р. дістав я вістку, що Грищенко є в Парижі. Тоді якраз скульптор Григорій Крук і маляр Северин Борачок мали спільну виставку в Парижі, на яку я вибирався поїхати, тож це була також добра нагода зайти до Грищенка, щоб познайомитися з ним.

Грищенко мав звичай заїжджати до невеликого готелю на 52, rue de Seine, де приймав відвідувачів. Домовившись з ним телефонічно, прийшов я до готелю. Грищенко зійшов до вітальні і там прийняв мене ввічливо й діловито.

Він був високий на зріст, стрункий і рівний, з гарним, продовгастим й правильним лицем і орлиним носом, колись блондин, але на той час з сивим волоссям — коротким й рівним мов щітка, очі мав сірі, малі та рухливі, лице та руки бліді й у веснянках. Він держався гідно й самопевно, як це личить славним малярам, але не було в його поведінці нічого вдаваного чи штучного. Як би я не знав, що то був маляр, то подумав би, що маю справу з військовиком вищої ранги або з директором якогось важливого підприємства.

Голос в мистця, тенор, був сильний і дзвінкий, мова тверда й трохи хрипка, досить сильно скандована. Мистець часом шукав

слів, бо за 35 літ життя на чужині йому рідко коли доводилося розмовляти рідною мовою. Говірку мав сіверську з деякими старими зворотами й рідкісними словами, яких тепер вже не вживають у розмовній мові. Але тому що мистець перебував майже весь час у товаристві дружини, ми розмовляли більше по-французькому. Також і у французькій мові його вимова була тверда та з сильним слов'янським акцентом.

Наша розмова була свobodна, мистець жартував, легко всміхався, і створилася мила атмосфера. Грищенко мав вигляд людини сильної волі, енергійної та рішучої вдачі з деяким купецьким хистом. Недаром його предки були чумаки-купці.

Він був одягнений скромно, майже по-спортивному, без жадних мистецьких фантазій, і видно було з його поведінки, що він звик до простого й ощадного життя. Його дружина теж одягалася скромно й поводитися дискретно, залишаючися в присутності чоловіка все на другому пляні.

Я розповів Грищенкові про свою торішню подорож до Кань і пригадав йому моє бажання купити "Риби". "Вони будуть ваші після найближчої й останньої (!) вже моєї виставки", — запевнив мене мистець.

Розмова велася про його тогочасні справи та всілякі клопоти, зв'язані з ними — видання монографії, видання споминів французькою та українською мовами. Французький текст книжки *Ukraine de mes jours bleus* (Україна моїх блакитних днів) був готовий до друку, а він хотів би видати ці спогади ще по-українському, але не знайшов у Парижі відповідного перекладача, а сам не мав часу на переписування книжки. Я порадив йому звернутися до поетки Марти Калитовської, що він пізніше й зробив. Оповідав мені, скільки праці й грошей треба було вкласти в видання монографії. Він мусів сам допильновувати друк книжки, а особливо кольорові репродукції, просиджувати цілими днями в друкарні, допомагаючи друкарям добирати відповідні фарби, які якнайточніше віддавали б тони його барв. Треба визнати, що монографія вийшла справді дуже гарною й дбайливо оформленою під кожним оглядом (монографія 1948 р.). Була це чи не найкраща на той час монографія про українського мистця взагалі.

Грищенко був педантом, коли йшлося про оформлення його книжок, каталогів, запрошень чи афіш. Він сам вибирав папір, шрифт, формат видання, звертав увагу на найменші дрібниці та дбав, щоб усе вийшло гарно, по-мистецьки і без помилок (він хвалився: "в моїй книжці нема ні одної друкарської помилки!"), а при тому плянував, щоб вона була і в дусі часу та оригінальна. Кожний його каталог був інакше оформлений. Друкарські кліша давав він виконувати до найліпших клішарень у Парижі й, очевидно, за них

дорого платив. Кліше для однієї кольорової репродукції нібито коштувало йому понад 100 тис. франків (1948 р.), а за видання монографії він заплатив більше, ніж один мільйон франків, і напевно це не перебільшення.

З нагоди першої зустрічі з мистцем я хотів щось у нього купити (поки "Риби" будуть вільні...). Він мені сказав, що в готелі не має нічого, але завтра може принести з магазину картини до готелю. Просив зайти до нього на другий день, а при тому запитав, який жанр малярства мене цікавить. Сказав, що морські краєвиди.

На другий день я знову прийшов до готелю, але вже з дружиною (тоді ще нареченою) і з мистцем Круком, який саме тоді приїхав з Мюнхену до Парижу на свою виставку.

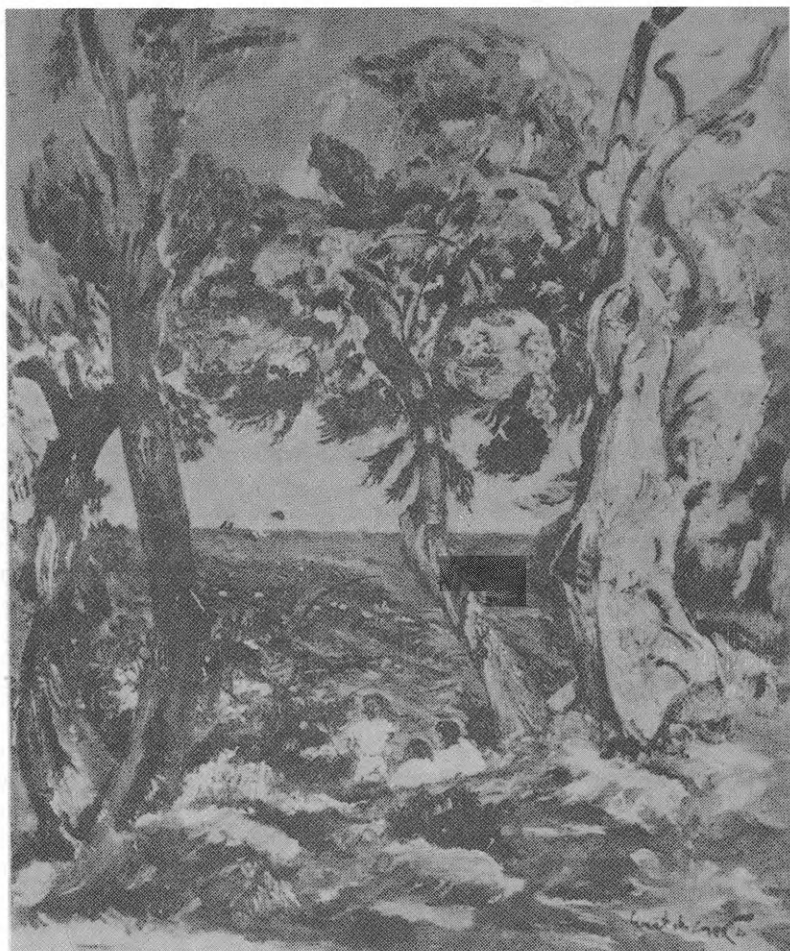
Цим разом мистець прийняв нас у своїй кімнаті. Ми представили Грищенкові Крука, але він нічого скульптора не питав і взагалі поведився так, ніби Крука з нами не було. Така байдужість, щоб не сказати холодність до колеги, нас здивувала, але пізніше я мав нагоду не раз примітити, що мистці, загалом, ставляться один до одного з резервою, бо кожний вірить тільки в себе.

Грищенко показав нам три морські краєвиди й треба було вибирати один із них, бо більше картин він до готелю не приніс. Такий розвиток подій створив для мене делікатну ситуацію, бо звичайно покупцеві дають можливість вибирати між більшою кількістю творів. Я вибрав краєвид з мисом Мартен — бурхливе море в теплих зелених тонах, з сірим захмареним небом і зі скелястим рудуватим берегом на першому пляні. Купив я тоді ще й книжку *Два роки в Константинополі*, на якій мистець вписав нам кілька слів присвяти з сердешними побажаннями.

Наступного дня я знову прийшов до Грищенка й купив одну акварелю посткубістичного періоду (*Коїмбра*, 1924).

Мистець оповів мені тоді дивну і, що б там не було, загадкову історію. Проходжуючися одного дня понад морем у Криму в 1918 р., він наткнувся на циганку-ворожку. Вона наполягала йому поворожити, поглянула на його руку й сказала: "Поїдеш заграницю й там залишишся. Візьмеш собі за жінку чужинку. Будеш славним чоловіком і проживеш 91 рік...".

Десь у літі 1957 р. Грищенко повідомив мене, що в листопаді буде мати в Парижі, в галерії Vernheim-Jeune, велику ретроспективну й *останню* свою виставку, на якій я зміг би побачити "моїх" "Риб". В час виставки я приїхав до Парижу, зайшов до галерії на авеню Матіньон. Виставка була дійсно велика та репрезентативна у просторій світлій залі. Оглянув я всі картини, шукаю "Риб", а їх нема. Знімаючий, підходжу до мистця, а він мені показує одну картину з рибами: "Ось, ваші риби". Тим часом це була цілком

Олекса Грищенко, *Кап Мартен* (1929, олія; була в збірці Національного музею у Львові)

інша картина, ніж та, що я замовив у Канях, і я йому про це й сказав. "Це неможливо, дорогий приятелю! Інших риб я не маював, а від часу, коли ви їх бачили, багато води уплило й ви забули...". Мені стало неприємно, тим більше, що я не мав найменшого доказу на те, що то не я, а він помиляється. Я не знав, що робити, але "Риби", що висіли на стіні, мені не подобалися і я їх купувати не хотів. На щастя, я побачив на картині дату — 1954 р. Я

тоді сказав: "Бачите, цей образ є новіший, 1954 року, а мої «Риби» вже були готові в 1953 році". Це вияснення збентежило Грищенка, й він, розгубившись, пішов до дружини на нараду...

Вся історія з "Рибами" попсувала мені настрої, я був певний, що дістану картину, яку я уявляв своєю чотири роки, а тут прикре непорозуміння й ще до того з поважним мистцем. Але тому що я прийшов на виставку з наміром купити одну картину, не хотів я відходити з порожніми руками. Тоді я кажу: "Цих нових «Риб» я не беру, але бажав би купити квіти або краєвид, наприклад, ці «квіти», — й показую на якусь картину. "А, цей образ вже замовлений", — чую у відповідь. Тоді я вибираю другий. — "Ця картина не на продаж". Що за тяжкий чоловік цей Грищенко! — подумав я собі. Врешті він зайшов до кімнатки галерії, де мав у запасі кілька картин і виніс звідти краєвид *Монтекатиці* (1957). Картина була зовсім нова, й місцями фарба ще навіть не цілком засохла. Малюнок мені подобався, бо мав свіжі й чисті кольори, і я його купив. І так, замість сподіваних і довгоочікуваних "Риб", повіз я до Генту італійський краєвид. Місяць пізніше дістав я листа від Грищенка, в якому він виправдувався, визнавши, що мої "Риби" він продав одному журналістові, але пізніше відкупив їх і дав до однієї галерії в Каннах. Очевидно, що в такій ситуації я дав собі спокій і відмовився від "Риб".

Грищенко приїздив звичайно щороку два рази до Парижу на два тижні, раз на весну, а другий раз восени. Якщо в той час я був у Парижі, я заходив до нього. Мистець все приїздив із дружиною, яку він дуже поважав, а вона йому багато допомагала в різних адміністративних і кореспонденційних справах, він завжди з нею радився в кожній важній і навіть і в дрібній справі, іноді й сперечався, бо не був легкий до співжиття, але ці суперечки були коректні й лагідні за характером. Інколи справи вимагали від нього довшого побуту в Парижі, тоді він залишався сам, а дружина поверталася до Кань, бо там була її старенька мати, котру небезпечно було залишати самою в хаті на довший час.

Грищенко знав, що я збираю матеріяли про мистецтво й тому передавав мені каталоги своїх виставок та французькі журнали, в яких були короткі згадки про нього. Був це якраз час, коли Грищенко видав кілька книжок (*Україна моїх блакитних днів* у двох окремих виданнях французькою та українською мовами і *Мої роки в Константинополі*) і він давав мені по кілька примірників цих книжок на продаж в Бельгії. Коли мене в Парижі не було, тоді він передавав для мене пакунки, які заносив до редакції *Українського слова* недалеко від його готелю.

В старшому віці Грищенко турбувався, що йому робити з його картинами й архівом, бо дітей він не мав, і в нього також не було

ніякої рідні на Заході. В Україні жили діти його брата, з якими він листувався, але не міг їм передати своєї мистецької спадщини, бо хто знає, де вона опинилася б. У Лондоні дружина маляра Василя Перебийноса віддала картини свого покійного чоловіка радянському посольству в Лондоні з проханням переслати їх українським музеям, але за ними й слід пропав...

Тому Грищенко охоче погодився на плян свого приятеля Святослава Гординського створити в Нью-Йорку фундацію Олексі Грищенка. Таку фундацію правно оформив Гординський з кількома знайомими, а Український інститут в Америці погодився прийняти збірку фундації до свого будинку в Нью-Йорку. Така розв'язка збереження мистецької спадщини була на той час, мабуть, найкраща. Українських музеїв тоді майже ще не було, а ті, що існували, не мали ні відповідного приміщення, ні фахового персоналу для зберігання малярських творів. Про цю фундацію Грищенко багато мені оповідав і показував картини та матеріали, які посилав до фундації та принагідно передавав через знайомих людей. Спочатку було йому тяжко розлучатися з пам'ятними речами, але коли він сам побував у Нью-Йорку і переконався в поважності зацікавлення з боку фундації, він пізніше з легшим серцем посилав до Америки свої твори й документи. Решту своєї бібліотеки (яких 40-50 книжок), себто книжки, які не мали безпосереднього стосунку до нього особисто, він подарував Бібліотеці імені С. Петлюри в Парижі. Будучи одного разу в цій бібліотеці, побачив я якраз картонову коробку з книжками від Грищенка. Були там примірники журналу АНУМ *Мистецтво*, кілька монографій, виданих у Львові, різні дрібні львівські видання про мистецтво та томи поезій Гординського з присвятами автора. В бібліотеці книжок про українське мистецтво майже не було і тому дар Грищенка частинно її доповнив під тим оглядом. Треба теж сказати, що Грищенко час до часу пересилав бібліотеці грошеві жертви та подарував їй одну олію й одну акварелю.

В 1962 р. дістав я від Грищенка запрошення на його *найостаннішу* (як він писав) виставку в Парижі. Виставка була в галерії Модерного мистецтва, 56, rue La Voétie. Я відписав мистцеві, що приїду на виставку й буду там в такий то день і о такий то годині й було б мені дуже приємно оглянути виставку разом з ним, якщо, очевидно, він буде вільний у цей час. В домовлений день приїхав до Парижу, а тут такий дощ періщить, що світа не видно. Немає ради, все одно вибираюся на виставку, хоч не маю певности, що мистець прибуде до галерії в таку негоду. Їду метро. Під час пересідки треба було чомусь довше ждати на одній станції, і я сів на лавку. Чую, хтось біля мене підспівує чи не українську мелодію, щось нібито "чорт його знає, на що він моргає...". Оглядаюся,

якийсь старий чоловік сидить на лавці, без капелюха, а ковнір від плаща піднесений до гори, закриває йому долішню частину лица. З першого погляду я не помітив, що це був Грищенко, щойно коли я уважніше придивився, пізнав його. — "Дружина відраджувала мені їхати, мовляв, Попович на такий дощ не прийде, але я все одно вибрався", — відповів мені, жартуючи. Вийшли ми оба з метро й під мою великою парасолею помаршували рівним кроком під зливним дощем до галерії.

Виставка була гарна, тільки приміщення галерії було трохи затісне. Була там одна дуже велика картина *Країна басків* (проект для настінного килима) і, на жаль, через тісноту в залі, не можна було його оглянути з належної віддалі. Було там кілька дуже гарних картин. Запам'ятав я одну малу мертву природу на червоному тлі, один зимовий краєвид із Сен-Жан (країна басків) і одну цікаву картину, де центром композиції була біла хмара над са-мітнім деревом. Було теж кілька краєвидів із Венеції, але вони, на мою думку, не віддавали легкої й світлої атмосфери міста дожив. Експресіоністичний стиль Грищенка краще підходив для змалювання бретонських і нормандських портів з густими хмарами й бурхливим морем, ніж до передання лагідної соняшної Венеції.

Грищенко розказував мені, що був вдоволений попереднім відкриттям виставки, на яке прибуло багато людей, і вечір пройшов у приємній та товариській атмосфері. Оглянувши докладно цілу виставку, я купив одну кольорову літографію й афішу, і знову попрямували ми з мистцем під парасолею до метро, а дощ і далі лив як із відра.

Грищенко відбув три подорожі до Америки (Нью-Йорк, Філадельфія), і його виставки мали там великий успіх. Люди розкупували картини за один-два вечори, а мистця й його дружину приймали з великою пошаною на врочистих прийняттях. Стрінувся він тоді з давнім знайомим Олександром Архипенком.

Це загальне визнання й вияви пошани заокеанських земляків зробили Грищенкові велику приємність і додали йому заохоти до дальшої активності. А плянів до праці йому не бракувало. Це ж був непосидючий темперамент. Він завжди щось підготовляв, організовував, як не виставку, то видання якоїсь книжки чи хоч би коротких дописів до газет. Підготовляв він усе ґрунтовно до найменших подробиць і далеко наперед.

Тому що перша монографія розійшлася (наклад був обмежений 300 примірниками), Грищенко видав у 1964 р. другу, доповнену. Підготовляв він її з якнайбільшою увагою, помістивши в ній перегляд усієї творчості та подавши в коротких нотатках найважливіші події зі свого життя. Через високі кошти друку він не міг помістити в новій монографії багато репродукцій, і все ж дав 8

кольорових і 60 чорно-білих, що на нормальну монографію не є мало. Книжка була надрукована на люксовому папері і всі примірники були нумеровані, бо монографія вийшла бібліофільським виданням у накладі 320 примірників. На це видання я очікував з нетерпеливою цікавістю, і мої сподівання були виправдані. За таку вдалу публікацію вислав я мистцеві щирі ґратуляції.

Проживши 80 років життя, Грищенко почав втрачати поволі пам'ять і через це було іноді тяжко з ним розмовляти, бо він часом забував, про що йшла мова, тоді денервувався, сперечався, вставав із крісла, сідав, лягав на ліжко, ходив по хаті. Дружина старалася, як могла, злагоднювати ситуацію, але такі розмови деколи їх утомлювали, й тому знайомі старалися обмежувати відвідини мистця, а приходили лише тоді, коли бажали щось у нього купити. Не можна сказати, щоб Грищенко цілком втратив пам'ять, він лише не тямив найновіших фактів, а давніші події дуже добре пам'ятав і навіть писав спогади про знайомих французьких малярів, як теж час до часу дописував короткі нотатки до *Українського слова*. Зрештою, подібні заники пам'яті свіжих фактів у старих людей є природним явищем.

Від 1965 р. я з мистцем більше не бачився, але ми листувалися й обмінювалися новорічними побажаннями. Грищенко звертав увагу навіть на мистецький вигляд святочної картки і коли я йому вислав гарну картку, він про це згадував в листі. На всі листи Грищенко завжди своєчасно відповідав короткими та соковитими фразами — цим самим стилем, в якому написані його спогади.

Останніми роками Грищенко до Парижу не приїздив з огляду на свій похилий вік і через свої професійні справи. Від 1960-их років він знайшов легкий збут на свої твори в Америці й тому в Парижі вже не продавав. Поїздки до Парижу й побут у місті дуже втомлюють старших людей. Навіть жити в Канях було Грищенкам на старість тяжко. Виходити на стрімку гору не було під силу ні їм, ні їх старенькій мамі. Вони продали хату в Канях і купили мале мешкання в новому будинку у Вансі, містечку, розташованому трохи далі від моря, серед лісів, де клімат є лагідніший і менш гарячий, ніж на кам'яній горі в Канях. У Вансі Грищенки мешкали в будинку "Тріянон" на авеню де ля Резистанс, 19. Тріянон став незабаром відомий серед любителів мистецтва, там відвідували мистця знайомі та колекціонери, які, звичайно, не верталися з порожніми руками, бо скриня з царгородськими акварелями залишилася у Франції і це були останні твори, що їх Грищенко продавав.

В 1971 р. написав я для журналу *Аванґард* (видання Спілки української молоді) статтю про Грищенка й вислав мистцеві один примірник *Аванґарду* з цією статтею. Мистець був зворушений

згадкою про себе і попросив редактора *Українського слова* передрукувати цю статтю, що й було зроблено. Репродукції творів в *Авангарді* вийшли погано й мистець питав, чому деякі його картини виглядають "так романтично" в журналі...

Останній раз Грищенко приїздив до Парижу в жовтні 1973 р. з приводу його пам'ятної виставки в "Осінньому сальоні". "Осінній сальон" вшановує кожного року кількох визначних мистців, колишніх членів Сальону, з нагоди річниці їх смерті, й дуже рідко трапляється, щоб подібне відзначення робили живим мистцям, які досягли старого віку. Отже таке відзначення zorganizував "Осінній сальон" Грищенкові на його 90-річчя (наш мистець був членом цього Сальону від 1932 р.). В окремому відгородженому відділі Грищенко мав свій куток, де було виставлено 7-8 його олійних картин і стільки ж акварель, а в ґабльотці під склом його монографії та фотографії. На день відкриття Сальону Грищенко приїхав із дружиною літаком із Ніцци, а в Парижі ним заопікувався мистець Темістокль Вирста, бо Грищенкові було тяжко самому ходити, та й стояти він теж не міг, через болі в крижах. Таким чином мистецькі кола Парижу вшанували нашого земляка, і ця подія сильно зворушила Грищенка. По двох днях побуту в Парижі Грищенки повернулися літаком до Ніцци, а звідти до Вансі.

Більшість творів Грищенка опинилася, мабуть, в українських руках, головню в Америці та в Канаді, де є збірки по 20, 30 а то й 70 картин мистця, не враховуючи 70 творів у Фундації Грищенка в Нью-Йорку. В Осло (Норвегія) пані Семчишин повинна мати біля 200 творів, що їх набув її покійний чоловік Володимир перед і після Другої світової війни. Про цю збірку в Осло Грищенко не раз мені згадував і навіть сердився, коли хтось, перераховуючи колекції, в яких є його картини, не згадував великої збірки Семчишина. Є трохи картин Грищенка і в Парижі в українських родинах та у французьких збірках, є дещо в музеях Франції та сусідніх країн. Деяка кількість творів попала до рук спекулянтів у Парижі. Треба знати, що в наші часи постав новий тип колекціонера, котрий не купує творів мистецтва задля їхньої естетичної вартости або прямо тому, що вони йому подобаються. Він купує картини, як купують цінні папери. Для нього збірка картин — це капітал, на якому він сподівається заробити гроші. Через те, що на міжнародній біржі мистецтва тепер "акції" Грищенка не йдуть вгору, колекціонери-спекулянти продають його картини, і часом можна побачити давніші твори Грищенка на паризьких авкціонах. Буває теж, що по смерті колекціонера його спадкоємці продають збірку, щоб поділитися спадком.

В останні десятиліття виявилось, що в мистецькій ділянці монополію на продаж, на рекляму, деколи й на "славу" творів

багатьох мистців мають виключно купці-власники галерій і мистецьких журналів. Мені невідомі, принаймні у Франції, "незалежні" мистецькі журнали. Всі вони є власністю або групи кількох галерій, або торговельних підприємств. Самозрозуміло, що в таких журналах пишуть лише про "своїх" мистців, тобто про тих, твори яких продає власник галерії чи журналу. Також ці самі критики й мистецтвознавці, котрі дописують до журналів, є теж і авторами книжок, історичних видань і нових енциклопедій про мистецтво. Тому нічого дивного, що про деяких мистців пишуть багато, а про інших нічого або дуже мало.

Грищенко, будучи матеріально незалежним, не потребував переходити через руки купців і це є однією з причин, що про нього після Другої світової війни писали мало у Франції у мистецьких журналах і тим самим його ім'я не попало ні до сучасних видань про історію мистецтва, ні до енциклопедій, хоч у них пишуть про мистців, які є без сумніву слабші від Грищенка.

В історії українського мистецтва Грищенко посів визначне місце, і навіть автори радянської історії українського мистецтва не могли його проминути.

Царгородські акварелі, посткубістичний португальський період, морські краєвиди, мертва природа з морськими створіннями та квіти Грищенка мають стільки свіжої краси, здорової сили, спонтанності та оптимізму, що становлять золотий фонд у нашому малярстві першої половини 20 ст. Разом з О. Новаківським, М. Бурачком, А. Петрицьким, В. Хмелюком і С. Зарицькою Грищенка можна зарахувати до найвизначніших українських експресіоністів. Він теж вніс свій цінний внесок до нашого кубізму, на жаль, з цього періоду збереглося дуже мало творів.

Вроджена непересічна динамічність і "непосидючість" мистця відчувається у його картинах. Нема в його творчості статички, спокою, споглядального настрою. В Грищенка все є в русі і в русі динамічному, сильному, що стоїть на межі бруталності. Вистачить подивитися, як він малює хмари. А малювати хмари він дуже любив і знаходив їх навіть там, де їх звичайно нема. У краєвидах з французької Рів'єри, де майже цілий рік синіє високе чисте небо, він малював хмари, бо вони йому були потрібні, щоб ними скріпити відчуття руху, ритму й динаміки всієї композиції. В деяких картинах відчувається, що грізні хмари біжать з несамовитою швидкістю, гнані могутнім вітром. Деревя Грищенка пнуться пружисто вгору і вище, їм бракує місця й вони переходять поза рамки картини. Навіть дома — і то найважчі, кам'яні — і ті не стоять рівно, бо якась внутрішня, непереможна сила позгинала їх в різні боки. Собори, мости своїми викривленими формами беруть участь у русі, в ритмі картин. А однією з улюблених тем Грищенка є море

— море бурхливе, розгніване, море в безнастанному вирі. Люди, яких, щоправда, мистець рідше малював, теж кудись спішать, щось роблять.

Кожна картина Грищенка — немов би кіноплівка, на котрій схоплено в якійсь частині секунди життя й світ у безконечному русі. Через те не можна навіть довго дивитися на його картини, бо створюється враження, що вони відпливають, віддаляються від нас, щоб на їхнє місце прийшли нові сцени, й так без кінця. Грищенко — маляр руху. (Під цим оглядом він може є найцікавіший у цілому нашому малярстві). А один критик так і сказав: "Грищенко малює вітер...". А щоб творити таке сильне малярство, треба було і сильної, надзвичайно фізично здорової людини.

У малярстві Грищенка, котре переходило різні етапи та стилістичні напрями, не спостерігається сумнівів, всюди видно певність майстра та рішучість у вислові.

Крім динаміки, другою прикметою Грищенка був оптимізм. Він любив життя, працю, силу, мандрівки, цинив поезію й пісню, вмів захоплюватися красою й чудами природи, передаючи своє захоплення з ентузіазмом на полотні чи на дошці. Свій оптимізм, бадьорість, активну поставу до життя й любов до прекрасного він висловлював передовсім барвами. Його кольори є життєрадісні, шляхетні, сильні, не стаючи ніколи крикливими, нема в них солодкавости чи млявих тонів. Своєю свіжістю, чистотою, соковитістю та теплотою вони приваблюють око, витворюють піднесений настрій погідности, душевної радості.

ЯК ЗРУЙНОВАНО ЗОЛОТОВЕРХОГО МИХАЙЛА В КИЄВІ

Володимир Міяковський

На горбі, над узвозом, що з'єднує Хрещатик з Подолом, вісім віків простояла чудесна пам'ятка давнього мистецтва — велика церква Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Золотоверхий Михайло виніс на плечах своїх і біг часу і руїнницькі хвилі історичних подій, зберігаючи на стовпах і склепіннях, як найдорогоцінніші зразки мистецтва 12 віку, прекрасні мозаїчні композиції та лики святих. Михайлівську церкву збудував великий князь Михайло 1108 р. До наших часів збереглася середня тринавова частина, яку з трьох боків оточили пізніші прибудови, значно збільшивши розміри церкви. Новіші досліді (Д. Айналов, П. Курінний) ототожнюють Михайлівську церкву з літописним храмом на честь св. Дмитра Солунського, що був побудований на півсторіччя раніше і лише перейменований великим князем Михайлом у 12 ст. Тогочасні мозаїки мають надзвичайний інтерес тим, що їх виконано за візантійськими зразками, але мозаїчні написи на них зроблені слов'янською мовою. Це свідчить, що мозаїчні роботи виконані були не чужоземними, а київськими майстрами.

Перед цими мозаїками у великому захопленні стояв освічений і уважний мандрівник-архидиякон Павло Алепський, з почту Антіохійського патріярха Макарія, що одвідав Київ у середині 17 ст. Він залишив нам і докладний опис цих мозаїк, які на той час були ще в більш збереженому стані, ніж пізніше.

Над Золотоверхим Михайлом протікали віки. І лише 19 ст. з добою романтизму принесло народам Європи ідею вивчення національної старовини. Тоді тільки кинулася в вічі повна занедбаність пам'яток старовини. І коли відомий "ревнитель просвещения" граф Микола Рум'янцев 1821 р. одвідав Київ, вражіння його були дуже сумні. В листі до історика О. Маліновського він писав: "У Києві серце сокрушилося, бачачи, яке там панує недбальство до древностей наших; ніхто цим не займається і майже

Стаття історика і літературознавця Володимира Міяковського (1888-1972) "Як зруйновано Золотоверхого Михайла в Києві" була вперше опублікована в львівському місячнику *Наші дні* в жовтні 1943 р. Передруковуємо статтю з уваги на її історичну і документальну вартість з незначними змінами.

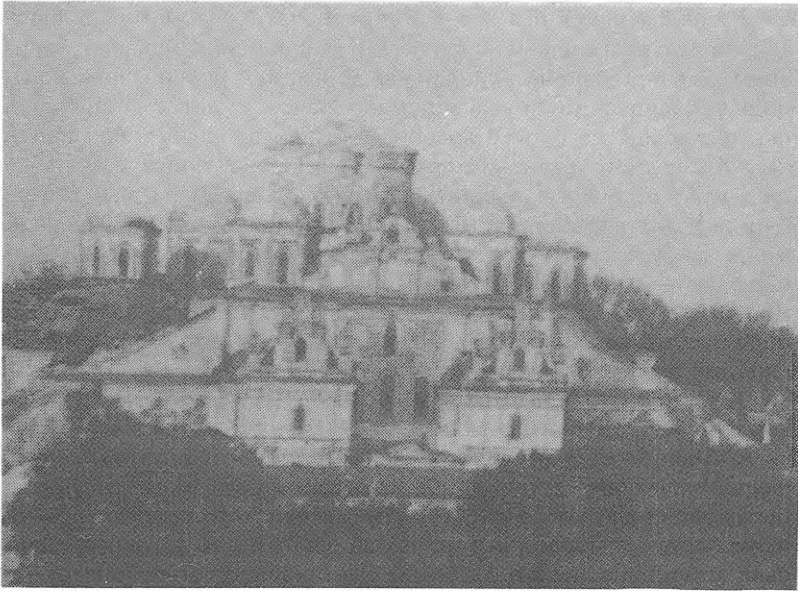
кожний уникає розмови про це, боячися виявити не тільки безпечність, але й те, що мало історію давніх наших часів знають”.

Ця недбалість до старовини і неуцтво, яке помітив граф Рум'янцев у Києві, були тим загальним тлом, на якому поодинокі постаті вчених робили спроби притягти ширшу увагу до справи збереження пам'яток мистецтва і старовини. З заснуванням університету в Києві, з появою тут відомого вченого митрополита Євгенія Болховитинова та першого ректора університету Михайла Максимовича, київські давні пам'ятки знайшли уважних дослідників. Засновано тимчасовий комітет для дослідження пам'яток старовини в Києві, і ряд професорів та аматорів археології взяли за цю справу.

В 1840-их роках в гурті української інтелігенції, серед якої склалося товариство св. Кирила та Methodія, цей інтерес до національної старовини, особливо до київських пам'яток, прокинувся ще з більшою силою. Шевченко, Куліш і Костомаров захоплені красою міста і тим відбитком сивої давнини, яким позначені були кожна вулиця, кожна площа, кожна церква старої частини міста. Київська старовина мала своїх відданих дослідників та захисників і в пізніші часи. Імена Володимира Антоновича, Миколи Петрова, Миколи Біляшівського, Данила Щербаківського, Володимира Щербини, Федора Ерста, Іполіта Моргилевського, Василя Базилевича — відомі в широких колах. Але всім їм доводилося діяти в атмосфері нерозуміння, недбальства, неуцтва та недовір'я.

Руїни старовинних будов використовувалися часто на будівельний матеріал. Реставраційні та відбудовні роботи по старих церквах провадилися такими варварськими та неуцькими методами, які часто нищили саму пам'ятку. Ще шкідливішою була ворожа до місцевих особливостей релігійна, національна та соціальна політика, яку провадили представники московської влади або Церкви впродовж 19 ст. Радянська влада тільки продовжила цю політику, втіливши в собі якнайбільше двоїстість, що такою характеристичною була в ставленні до пам'яток старовини впродовж цілого сторіччя. Пишаючися своїм культурним ставленням до мистецьких і історичних пам'яток, більшовизм виявляв свою повну недбалість, а навіть зневагу до них.

Руйнація пам'яток старовини, яка йшла впродовж віків стихійно чи в наслідок недбальства й неуцтва, що їх помітив ще граф Рум'янцев, аж ніяк не може зрівнятися з тією пляномірною руйнацією, яку за 20 років свого хазяйнування проводили більшовики. Неуцтво в цей час переросло всі припустимі межі, і від цього найбільше потерпіла справа охорони пам'яток мистецтва та культури. Культуртрегери й реставратори попередніх часів покривали фрески давнього часу новим безсмачним і немистецьким

Михайлівський Золотоверхий собор у Києві
під час його руйнування в 1930-их роках

живописом. Культуртрегери радянського часу цілком нищили чудові архітектурні й мистецькі пам'ятки 12 ст., щоб замість них поставити дивовижно незграбні нові будівлі.

До того ж радянська доба позначилася й великою руйнацією музейної справи в наслідок переформування, перекидання музеїв з місця на місце, злиття їх один з одним, утворення поруч зі справжніми музейними інституціями нових музеїв, що покликані були одбити класову боротьбу в історії мистецтва або політичні, революційні, антирелігійні настанови. Розпорошення таких давніх збіраниць, як колекції церковно-археологічних музеїв і рішучий похід проти буржуазного та націоналістичного мистецтва призвели до повного занепаду справи збереження пам'яток давнього українського мистецтва.

Спроби протидіяти цій руйнівній політиці приводили до трагічних колізій, які кінчалися самогубством (Д. Щербаківський), фізичним або політичним знищенням (М. Макаренко, Ф. Ернст).

В 1933 році руйнівницька хвиля цілком несподівано підкотилася під мури Михайла Золотоверхого.

Після сміливо й без перешкод розпочатої реконструкції Москви, під час якої знищено було багато старовинних будівель, прийшла черга й до реконструкції Києва. В зв'язку з перенесенням столиці з Харкова до Києва задумано реконструювати майбутній центр столиці, де були б зосереджені найголовніші державні та партійні керівні установи навколо грандіозної площі, для утворення якої мали бути знесені квартали будівель. Для побудування будинку Центрального Комітету комуністичної партії призначено місце, де була Трисвятительська церква (будівля 12 ст.), для Раднаркому — місце, де стояла головна церква Михайлівського монастиря. Між цими двома будинками мала височіти, замикаючи площу, колосальна постать Леніна перед широкими кам'яними сходами до Подолу.

Головою спеціальної урядової комісії для реконструкції був тодішній нарком внутрішніх справ УСРР, колишній начальник ДПУ — В. Балицький. Але було б несправедливо приписувати йому якусь ініціативну ролю в цих справах. Проекти реконструкції підготовлялися в Москві. Авторами їх були архітекти-практики, яким тисячні гонорари вважалися за речі важливіші, аніж українська старовина, проте загальна настанова цілої реконструкції Києва йшла, розуміється, з Кремля.

Навколо долі Михайлівського Золотоверхого монастиря спалахнула боротьба. Головною дієвою особою в цій боротьбі був Микола Макаренко. Він самовіддано пішов на боротьбу, не відступив ні разу, передрішивши, що Золотоверхий Михайло, який стільки століть чарував своєю красою представників різних культур, — мусить жити за всяку ціну. Боротьба ця могла здатися донкіхотством, але інакше Макаренко не міг діяти. Різуватий на слові, він не міг не сказати, що знищити таку пам'ятку 12 ст. — це злочин і що лише неuczтво і некультурність можуть піти на це. Його поважний вік (він народився 1877 р.), його велика ерудиція, як археолога і мистецтвознавця, могли щось важити в цій боротьбі. Колишній науковий співробітник петербурзького Ермітажу, автор багатьох наукових праць — окремих археологічних досліджень і синтетичних праць з історії мистецтва, практичний діяч в галузі охорони пам'яток старовини, як керівник спеціального для цього урядового комітету в 1920-их роках, а пізніше як діяльний член Всеукраїнського археологічного комітету при Українській Академії Наук, Макаренко міг сподіватися, що до його слова поставляться уважно. Як тільки проєкт реконструкції Києва вийшов із секретної стадії перебування в надрах канцелярій та архітектурних майстерень і став відомим у Києві, — це було в кінці 1933 р. — Макаренко використав свої зв'язки в науково-мистецьких колах Москви й Ленінграду, щоб навколо захисту Михайлівського ма-

настиря згуртувати найбільші сили. Макаренко написав велику доповідну записку, в якій підкреслив світове значення цієї пам'ятки. Записка призначалася для Української Академії Наук, але копії з неї Макаренко поширив серед мистецтвознавців і широко читав свою записку в Києві. Нам не вдалося розшукати її, але ті, хто слухав і читав цю записку, розповідали, що вона була написана гостро, з їдкою насмішкою і різким повчальним тоном. З Академії Наук записку передали до урядового комітету для реконструкції Києва, а коли Макаренко почали погрожувати, він надіслав в оборону Золотоверхого Михайла величезну телеграму Сталінові. Боротьба була нерівна і неспокійного вченого відправили на заслання.

За урядовим проектом всі корпуси Михайлівського монастиря, в тому числі й головна церква, мали бути знесені цілком. Мозаїки й фрески малося на увазі зняти й перенести до Софійського собору, який був перетворений на архітектурний музей. Вже за першою тривоگوю, яку зчинив Макаренко, член-кореспондент Академії Наук СРСР Д. Айналов, що довгий час досліджував ранні пам'ятки українського мистецтва, а зокрема мозаїки великої Михайлівської церкви, разом з академіком архітектури Г. Котовим подали до Музейного управління Наркомпросу РСФРР, а також до Академії історії матеріальної культури доповідну записку про необхідність перегляду справи з Михайлівським монастирем. "Стан мозаїк, — писали Айналов і Котов, — такий, що вони сиплються і знімання їх зі стін спричиниться до їх загибелі, бо реставрація та переробка, як відомо з досвіду, позбавлять їх історичної вірогідності". Не менша загроза, на думку Айналова і Котова, була й для фресок. Автори цієї доповідної записки писали, що вони "ніяк не можуть припустити, щоб існування цієї невеличкої будови могло перешкодити новому будівництву". "Стародавню будову, — писали вони, — можна легко увімкнути в комплекс тепер запроєктованих споруд. Ми з свого боку готові всіляко сприяти і допомогти ув'язати її зі складом нових будівель".

Утопічний проект Айналова й Котова рятування Михайлівської церкви зводився до того, щоб усі пізніші прибудови до церкви були знесені і тоді це значно скоротило б площу, що її займає будова, рештки якої були б законсервовані, а мозаїки та фрески залишені на своїх місцях "як чудові та рідкісні пам'ятки мистецької давнини".

Мистецькі й наукові кола Москви зробили спробу вплинути на хід справи через старого більшовика Фелікса Кона, який мав синектуру в московському Наркомпросі як завідувач музейного відділу. Під тиском цих кіл Кон 2 квітня 1934 р. "терміново, секретно, особисто" писав народному комісарові освіти В. Затонському до Харкова:

Дорогой Владимир Петрович. В Москве распространился упорный слух о предстоящей ликвидации собора Михайловского Златоверхого монастыря в Киеве. Это вызывает большое волнение среди знатоков искусствоведов и художников, т[ак] к[ак] собор (1108 г.) с[о] своими мозаиками является мировым памятником византийско-русского искусства (во всем мире сохранилось 6-7 памятников этого стиля); особый интерес к этому памятнику возбуждает наличие документальных сведений об участии в его мозаических работах русских художников. Огромное значение имеют также вделанные в стены собора рельефы 11 века, представляющие редчайший памятник византийско-русской монументальной скульптуры. Если архитектура собора с внешней стороны и подверглась значительной перестройке в 17 в., то внутренность его находится в хорошей сохранности.

Очень прошу Вас сообщить мне, что мне следует отвечать на бесчисленные запросы по поводу судьбы этого собора, которые поступают ко мне со всех сторон.

С дружеским комприветом Ф. Кон.

8 квітня "особисто, спішною поштою" Кон знову писав Затонському:

По полученным мною сведениям проект постройки здания ЦК партии в Киеве захватывает место, на котором стоит собор быв[шего] Михайловского монастыря, о котором я Вам писал.

Несмотря на то, что проект уже утвержден тов. Балицким, как председателем Правительственной Строительной Комиссии, обращаюсь к Вам с настоятельной просьбой о пересмотре состоявшегося решения и о разработке иного варианта постройки, который позволил бы сохранить мировой памятник искусства.

Одновременно натиск на Затонського йшов і з боку Академії історії матеріальної культури, яка в листі з 4 квітня до Затонського посилалася на заяву Айналова й Котова і з свого боку нагадувала про можливу загибель при зніманні зі стін церкви та перенесенні до іншого місця мозаїк.

Що робив в цей час Затонський? Нам невідома його роля у виробленні чи ствердженні проекту реконструкції Києва, — можливо, що там обійшлося й без допомоги колишнього асистента з фізики в київському політехнічному інституті. Але до скорішої руйнації Михайлівського монастиря і великої Михайлівської церкви Затонський таки приклав своїх рук. Про це говорять яскраві документи.

Затонський, як народний комісар освіти, очолював усі справи, що пов'язані були з питанням мистецтва, культури. Він був останньою інстанцією, яка могла піддержати голос фахівців у справі захисту цієї пам'ятки 12 ст. Голова урядової комісії для реконструкції Києва, народний комісар внутрішніх справ, заступав інші інтереси, інтереси уряду, що йшли врозріз з інтересами науки.

Затонський, перебуваючи ще в Харкові, на початку червня призначив спеціальну комісію для обслідування Михайлівської церкви в складі — завідувача музейної секції українського Наркомпросу Макаревича, представника урядової комісії та представника ДПУ — Письменного. До обслідування мали бути залучені експерти, в складі цих останніх був покійний І. Моргилевський.

Роля експертів була наперед встановленою. Вони мали лише ствердити технічну можливість перенесення фресок та мозаїк, а це тим самим вирішувало вже долю церкви. Їй не було місця в урядовому проєкті колосального майдану: вона якимсь більмом стояла б на фоні ґрандіозних сірих споруд та порушувала б радянський ансамбль колосальної площі, урядових палаців і пам'ятника Ленінові. І в той самий час, коли з Харкова посилали Макаревича, щоб провести якісь ще обслідування церкви, з Академією Мистецтв у Ленінграді вже йшло листування про надсилку до Києва фахівців науковців і майстрів для знімання мозаїк і фресок. Затонський поспішав з цим, ще здавалося б, до остаточного вирішення долі церкви.

Мистецької цінності михайлівських мозаїк і фресок 12 ст., можливо, роботи Алімпія Печерського, Затонський не міг заперечувати. Світове значення їх — це загальновизнаний факт. А коли зняти ці мозаїки й фрески і перенести їх до музею — аргументи вчених на захист церкви — відпадуть: вона позбавиться найбільшої своєї цінності.

11 червня Затонський пише два листи членам комісії для обслідування церкви — Макаревичеві і Письменному. Листи ці — на окремих офіційних бланках народного комісара освіти УСРР; написані вони єдиним розчерком, малиновим чорнильним олівцем від першого рядка до підпису — все рукою Затонського, але мова і тон їх різні, відповідно до адресатів. Лист Макаревичеві написаний українською мовою в діловому тоні. Лист Письменному — російською мовою, зі зниженням тону, ніби з вибаченням, що доводиться закликати фахівців, та з якоюсь специфічно-більшовицькою brutality. Ось ці два листи:

т. Макаревич

я вже не пам'ятаю, чи попередив Вас під час розмови, щоб Ви у Ки[е]ві зв'язались в справі обслідування собору з т. Письменним.

Познайомить Вас може т. Коппо. При обслідуванні слід, щоб був представник від урядової комісії, а т. Письменний по сполученню і ДПУ. Ще раз повторюю, що казав — серед науковців отих галасу не счиняйте, але по-діловому організуйте перевірку стін.

В. Затонський.

На всякий випадок даю листа до т. Письменного.

Лист до Письменного розкривав фіктивний характер цілого

обслідування, що мав перевести Макаревич за допомогою фахівців.

Т. Письменный [писав Затонський вже російською мовою]

По поводу Михайловского Собора любители старья поднимают шум, будто там на стенках (частью на виду, частью в замазанном виде под слоем штукатурки) имеются древние картины (мозаика и фрески). Я направил в Киев нашего заведующего Музейным отделом т. Макаревича с тем, чтоб он без шума организовал обследование, поковырял где надо стенки и т. п.

Это придется делать с привлечением кой кого из спецов.

Заодно они должны прикинуть, каким образом производить съемку стеной живописи, которая действительно представляет художественно-историческую ценность.

"Музейщики"* будут, разумеется, тянуть волюнку. В этом деле в дальнейшем нам придется разбираться вместе с Всеволодом Аполлоновичем [Балицьким]. Сейчас Вы примите участие в том, что поручено предварительно подработать т. Макаревичу.

В частности т. Чердак может быть полезен по части подбора и характеристики подходящих ученых спецов. Привет.

В. Затонский.

Через два дні після наведених листів, 13 червня, Затонський знову пише два більші офіційні листи президентові Академії Мистецтв Бродському та Конові і знову, з аналогічною різницею в тоні, він запевняє обох, що треба негайно приступати до знімання мозаїк, бо знесення церкви вже вирішено, і може не залишитися часу на цю складну операцію. Затонський вмиває руки, якщо доведеться в майбутньому зберегти лише фотографії з цих пам'яток, а не самі пам'ятки.

Я одержав відомості з Києва [писав Затонський Бродському], що Академія Мистецтв та й Ви особисто надто зацікавилися мозаїками та фресками Київського Михайлівського собору. Все це дуже добре, але як би від побільшеного інтереса не сталося задержки в організації знімання зі стінок зазначених пам'яток старовини. Всіляка задержка тільки скорочує строки, що лишаються для виконання робіт. Врешті можуть постраждати мозаїки та фрески.

Він жалівся далі на те, що професори, які поїхали до Києва в цій справі, відволікають початок роботи. Професор Фролов приїхав до Києва 10 червня, а Киплика, який мав організувати всю роботу, чекали на другий день. Але обидва ці вчені мали повернутися до Ленінграду, зробити доповідь президентові Академії Мистецтв і лише після цього зібрати бригаду відповідних майстрів.

---

* Це слово виправлено замість написаного раніше "Всякие музейные стар[ь]евщики..."

Якщо в спеціалістів мистецтва та аматорів старовини [писав Затонський Бродському] бажання зберегти художні та історичні цінності Михайлівського собору, треба негайно приступати до знімання, щобто вислати бригади майстрів і починати роботу. ... У мене до Вас прохання, якщо можете, прискорте виїзд майстрів, у всякому разі припиніть затримки. Дуже можливо, що в деяких археологів та мистецтвознавців є надія і бажання шляхом затримок добитися залишення цілого Михайлівського собору, точніше — стародавньої його частини. Цей варіант зараз виключений. Будова має бути знесена. Нам усім дуже бажано зберегти те, що уявляє художню, історичну цінність. Поможіть перевести Ваших академиків од археології на темпи, які відповідають нашій країні та нашій епосі.

Новий лист до Кона з 13 червня звучить тією ж відвертою брутальністю, як і лист до Письменного, з додатком якоїсь роздратованості проти вчених фахівців, що намагалися ще відстояти пам'ятку 12 ст. Ось уривки з цього листа в оригіналі:

Имею из Киева сведения, что уважаемые специалисты с Художественной Академии не помогают в организации снятия фресок и мозаик с Киевского Михайловского собора, а наоборот затягивают дело...

Тем временем ученые любители старья всячески добиваются, как это Вы знаете из писем, которые Вы же мне пересылали, сохранения собора в целости. Поскольку Вы этим делом интересуетесь, сообщаю, что вопрос о сносе собора решен. Может итти лишь речь о снятии мозаик и фресок. Чем дальше будут канителить, тем меньше останется времени для этой сложной операции. Может кончиться тем, что придется ограничиться лишь фотосъемками. Виноваты будут сами старьевщики. Ежели этим по прежнему интересуетесь, нажмите на Академию Художеств, разъяснив им положение дела.

Відповідь Кона на цей лист датована 23 червня. Між його першими листами на початку червня та цією останньою відповіддю не пройшло й місяця, проте як змінилася позиція Кона — з захисника він стає активним допомагачем в руйнації цього, за його висловом, "світового пам'ятника візантійсько-руського мистецтва". Кон повідомляє тепер Затонського, що негайно за одержанням листа він вжив заходів до прискорення справи і добився, що замісник директора Академії Мистецтв Леґран обіцяв негайно надіслати спеціалістів для виконання операцій щодо знімання та перенесення мозаїк. Тепер Кона непокоять тільки такі дрібниці, якими закінчується його лист: "необхідно тільки наказати київським будівельним організаціям подавати всіляку допомогу тим, хто працюватиме над зніманням живопису, щодо риштовання та підмостків та іншого, бо роботу доведеться провадити на великій висоті".

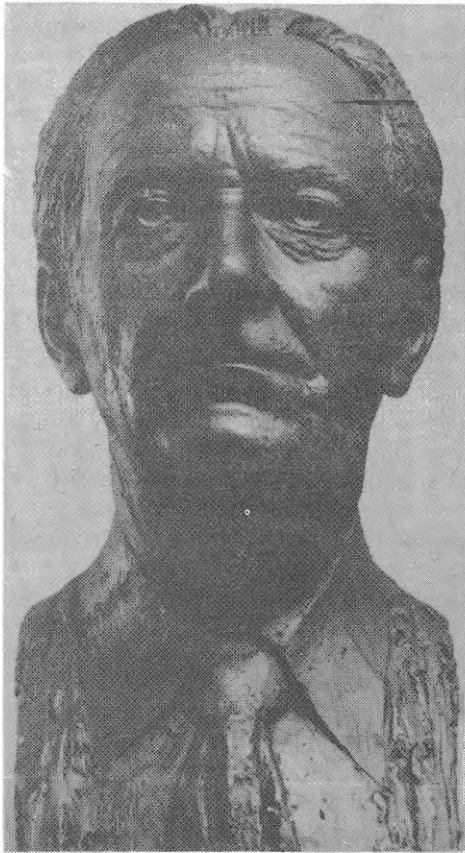
Затонський і Кон з партійної дисципліни діють вже в одну руку. За директивою Кремля вони поспішають знищити світову пам'ятку української культури 12 ст.

Місце її стоїть тепер порожнім, огорожене дерев'яним парканом. Совети не встигли здійснити свої химерні проекти забудови цього історичного місця...

А жертва цих химер — мозаїчні і фрескові прикраси монументальної архітектури, відірваної від свого лона, покояться в Софійському соборі. Два найкращі мозаїчні зразки перевезено до Москви. "Недбальство та неуцтво" перемогло і на цей раз.

НЕСКОРЕНІ БЕРЕЗІЛЬЦІ (ДО 90-ЛІТТЯ ЙОСИПА ГІРНЯКА ТА ОЛІМПІЇ ДОБРОВОЛЬСЬКОЇ)

Валеріян Ревуцький

Йосип Гірняк

Скульптура Михайла Черешньовського (1974, гіпс)

Коли тільки є нагода згадати імена Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської, то говориться про них як про акторів. Але відразу постає питання: чи вони тільки актори?

Ще існують погляди в нашому середовищі, що той добрий актор, що вміє або зіграти свою роль, виявивши при цьому якнайсильніші емоції, або досконало проспівати пісню. Такими акторами Гірняк і Добровольська не є. Вони є кращими зразками нових акторів, цілковито відмінних від своїх попередників. Основну комунікаційну роль почали в них грати такі фактори як мова жестів, рух тіла, ритміка. Сцена, на якій вони мали виступати, часто функціонувала як справжня машина, і для такої сцени потрібно було нового актора. Вони є наші ювіляри.

Але це ще не все. Гірняк і Добровольська були чоловічими співтворцями найавангарднішого українського театру 1920-их рр.

— "Березоля". Там вони зформувалися як такі нові актори, а коли "Березіль" було розгромлено русифікаторами і Гірнякові та Добровольській доля судила далеко тяжчу ролю — нести рештки розбитого авангардного українського театру поза Україну, вони виконали це з честю, дякуючи двом індивідуальним рисам своєї людської вдачі. Гірнякові-людині було властиве жити перебільшеннями, риса, що дуже сприяла акторській творчості. Добровольській-людині була характеристична глибинна продуманість. За вимог реставрувати рештки розбитого українського авангардного театру перебільшення та продуманість — речі дуже сприятливі для режисера. Отож, нові актори стали й визначними режисерами. Але їхня режисура, напевно, не дала б таких успіхів, якби вони не мали педагогічного хисту в підході до молоді. Отож, нові актори стали й педагогами-вихователями.

Нема сумніву, що і в Гірняка, і в Добровольської нуртували постійно думки, щоб всебічно висвітлити працю колишнього кращого авангардного театру. Так, на додаток до практичної діяльності, Гірняком було написано (дуже часто за підказкою Добровольської) безліч статей. Вистави Гірняка, його речі, його статті дістали належне схвалення. Розповідь про них дозволю собі почати з трьох фрагментів...

Київ—Кагарник—Київ... Моїй скромній особі було 13 років, коли я попав на виставу *Макбет* Шекспіра в "Березолі" у Києві. Видруковані на програмі імена Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської нічого не говорили хлопцеві. За чотири роки, 1928 р., в місті Кагарнику на Київщині я зустрівся в гостинній хаті Кононенків з їхнім старшим сином актором "Березоля" Митрофаном Кононенком. Він надхненно оповідав про свого улюбленого режисера Леся Курбаса; про актора Амвросія Бучму, що хоче знову повернутися до "Березоля", бо в фільмах немає контакту з глядачем; про кумір чоловічого складу "Березоля" акторку Валентину Чистякову та про провідних акторів "Березоля" Мар'яна Крушельницького та Гірняка. З особливим захопленням висловлювався Кононенко про виконання Гірняком ролей царя Миколи II та Голохвостого у виставах "Березоля" *Напередодні* та *За двома зайцями* у новій версії Володимира Ярошенка. За рік, 1929 р., "Березіль" у повному складі приїхав до Києва. І от я на виставі-ревю *Алло на хвилі 477*. З прикрістю констатую з програми, що мій знайомий Кононенко виступає аж у третій дії... Але відразу вся увага повертається до двох коментаторів у цьому ревю — Гірняка (студент Ляц) і Крушельницького (селянин Свинка), осучаснених "мандрівних дяків" українського барокового театру, щось на зразок їхніх духових родичів з імпровізованої італійської *Commedia dell'arte* — Брігеллі та Тарталї. А кілька днів пізніше вистава *Народнього*

Й. Гірняк — Микола II
Пролог Л. Курбаса, 1927

О. Добровольська — Едріта
Л. Курбас — Леон
Горе брехуніві Грільпарцера,
"Молодий театр", 1918

О. Добровольська — Польща і О. Стешенко *Плацдарм* Ірчана, 1932

Малахія Миколи Куліша. Та невже цей той Гірняк, що тоді грав Ляща, а тепер Кума? Та ж це зовсім інша людина, зовсім інша хода, манера говорити.

Львів, початок 1944 р. Йде *Ревізор* Гоголя в Львівському оперному театрі. У чоловічих ролях Гірняк і Добровольська. Це є перша поважна зустріч з акторкою, бо, підкреслюю, попередня участь її в *Макбеті* нічого не говорила. Вона грає дружину Городничого Ганну Андріївну. Вже перший її вихід привертає всю увагу. Вона підбігає до вікна й кричить: "Антоне, куди, куди? Що, приїхав? Ревізор? З вусами? З якими вусами?" Повторення одного слова "вуси" наголошує все єство міщанки Ганни Андріївни. Але ще друга фраза, коли вона окреслює донці Хлестакова: "Ходімо, Машенько! Я тобі скажу, що я помітила в гостя щось таке, про що тільки нам удвох можна сказати". В залі сміх. Були "вуса", а тепер "щось таке". Натяк на сексуальність Хлестакова. Інтонація Добровольської домовляє, доповнює словесну будову репліки, поєднується з жестом, з грайливим малюнком ролі, підсилює комізм ситуації незалежно від загальної фабули.

А от і Торонто, 1952 р. Березильці (вживемо "нескорені") Гірняк і Добровольська вперше з'явилися в Канаді, хоч мали б з'явитися понад 25 років тому. У збірнику про "недомовленого" Курбаса надруковані спогади мистця-декоратора й акторки "Березоля" Ірини Авдієвої.¹ Вона оповідає, як вістка про "Березиль" дійшла до Канади, і 1925 р. прибули до Києва двоє посланців з проханням до Курбаса прислати кілька акторів, щоб організувати в Канаді український театр. Курбас запропонував акторам подумати. З розмови виявилось, що канадські українці найбільше хотіли б бачити такі побутові вистави як *Наталка Полтавка*, *Циганка Аза*, *Запорожець за Дунаєм*. Фавст Лопатинський звернувся до Курбаса: "Лесю, ми їм непотрібні такі, як ми стали". На це відповів Курбас: "Ні, саме тому, що ми добре знаємо, чому ми стали такими, й треба їхати, треба, щоб вони стали іншими". Тоді ніхто не поїхав до Канади.

І от липень 1952 р., березильці в Торонто. Після їхньої вистави *За двома зайцями* в осучасненій версії Миколи Понеділка за Михайлом Старицьким до автора цієї статті, що виступив тоді з промовою, підійшов один із українців, що прожив уже десятки років у Канаді. "З усіх українських вистав у Канаді, — сказав він,

---

1. *Лесь Курбас. Спогади сучасників*. В. Василько, ред. (Київ: "Мистецтво", 1969), стор. 151.

О. Добровольська — Леонора
Змова Фіяско в Генуї Шіллера, 1928

И. Гірняк — Зброжек
Маклена Граса, 1933

— я ніколи не бачив такої чудової професійної вистави". — "Що вам сподобалося в ній?" — "Про це можна багато говорити. Гірняк, Добровольська, осучаснення Старицького". — "Отож, можна бачити тепер хоч частково, чим саме був «Березіль»".

90-річне життя Гірняка й Добровольської майже рівно наполовину розрізається. Біля 50 років минуло від того часу, як Гірняка та Добровольську примусово розлучено з "Березолем". Життя двох мистців перейшло фатальну межу. За Гірняком залишилися початки його театральної діяльності в легіоні Українських січових стрільців з 1915 р., короткочасна праця в театрі імені Франка, театрі-студії міста Черкас, а потім вся історія "Березоля". За Добровольською — Драматична школа імені Лисенка в Києві, "Молодий театр" Курбаса, Театр імені Франка, театр-студія в Черкасах, "Березіль", коротке перебування в Харківському театрі імені Шевченка.

1916 р. у висліді зустрічі Добровольської та дев'ятох інших ентузіястів театрального мистецтва з Курбасом було засновано "Молодий театр", що визначив шлях українського театру від етнографічно-побутового до сучасного за своїм спрямуванням до європейського театрального мистецтва. Тут Курбас заклав свою

акторську систему перетворення. Не місце тут детально говорити про цю систему, зазначу лише головний принцип її. За системою перетворення актор і створений ним на сцені образ є дві цілком різні речі. Образ створений в синтезі слова, ритму, жести, музики й оформлення. Емоціональність має місце, але вона не є панівним чинником. Добровольська відразу досягла великих успіхів у різних жанрах: психологічній драмі, гротесковій комедії, феєричній казці. Вона була партнером Курбаса в *Чорній Пантері* Володимира Винниченка, в *Молодості* Макса Гельба, в *Горі брехунові* Франца Грільпарцера. Критика високо оцінила її в ролі феї Равтенделайн в *Затопленому дзвоні* Гергардта Гавптмана. В "Молодому театрі" почалася й праця Добровольської над мистецьким словом. Ще тоді Павло Тичина відрізняв її як акторку, що найкраще читала його твори.

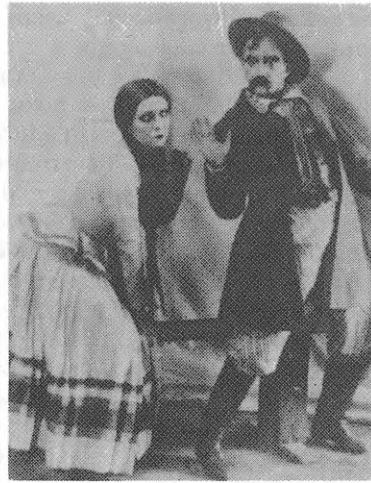
Спільна праця Добровольської й Гірняка почалася в Театрі імені Франка 1920 р. Однак, це було недовго. Розчаровані Гнатом Юрою, що недавно копіював вистави "Молодого театру" та наслідував провінційні вистави російських труп на Україні, вони кидають його й з групою однодумців (де був і Бучма) заснують театр-студію в Черкасах. 1920 р. вони мали можливість бачити в Києві виставу *Гайдамаків* у режисурі й інсценізації Курбаса й тоді Добровольська познайомила Гірняка з Курбасом.

1922 р. обое вступають до Четвертої експериментальної майстерні Мистецького об'єднання "Березіль". Актор — то одна справа, а сценічний образ — то інша річ. З цього випливає й різноманітний репертуар у "Березолі" — в різних жанрах і стилях. В експресіоністичній інсценізації Курбаса *Джаммі Гіргінз* Гірняк грав самого Джаммі, а Добровольська — Елен; в історичних хроніках *Жакерія* (за П. Маріме) чи *Напередодні* (за О. Поповським); в романтичній трагедії *Змова Фієско в Генуї* Ф. Шіллера; в сатирі *За двома зайцями* Володимира Ярошенка (за М. Старицьким); в першій побутовій драмі *97* Миколи Куліша; в соціяльній драмі *Хазяїн* І. Тобілевича з новим акцентуванням.

Окремо Курбас відзначив Добровольську в розумінні стилю фарса Мольєра *Пан де Пурсоняк* (роля Жюлі). В *Саві Чалому* Тобілевича призначена лише як дублярка в ролі Зосі, вона вже в другій виставі залишила настало за собою цю роль. Лірична Оксана в *Гайдамаках*, куркулівна Паранька в *Диктатурі* І. Микитенка, тендітна панна Варя в *Бронепоезді 14-69* В.с. Іванова, дружина англійського лікаря Міссіс Макфейль в *Седі* (інсценізація Давида Колтана і Клеменса Рендолфа за Сомерсетом Моємом, що з невеличкої (словесно) ролі перетворила її на яскравий образ; алегорична постать Польщі в *Пляцдармі* М. Ірчана і аж до останньої ролі Принцеси (вже не в "Березолі", а в Театрі імені Шев-

Й. Гірняк — Дід Юхим
97 М. Куліша, 1930

Й. Гірняк — Кум
В. Чистякова — Любина
Народній Малахії М. Куліша, 1928

ченка в казці *Принц Лутоне* (за В. Курочкіном) — такий різноманітний портрет актриси.

Найвищим акторським досягненням Гірняка в "Березолі" була Галерія міщан-обивателів. Зародок цього образу міщанина-обивателя був уже наявний в образі Голохвостого (*За двома зайцями* Ярошенка, свій дальший розвиток він пройшов у постаті Мюскара *Золоте черево* Фернана Кроммелінка, піднявся на вищий ступінь свого вдосконалення в ролі Кума в *Народньому Малахії* Куліша та знайшов своє повне завершення в образах двох інших драм Куліша (*Мина Мазайло* і *Маклена Граса*). Про образ Кума-Гірняка Остап Вишня висловився як про "монументальну постать іконного крамаря",² оповитого психологією консервативного малоросіяництва, прикметного своїми лінощами і пасивним сприйняттям життя. У найвищій формі це виявилось в образі Мина Мазайла. Гірняк давав символічний образ духової порожнечі й розумової малоросійської меншовартості. І, нарешті, маклер Зброжек у *Маклені Грасі*. Це вже не лінивий малорос Кум чи меншовартісний Мазайло. Гірняк створив трагікомічний гротесковий тип, характеристичну маску сучасної доби, людини жадібною до життя, багатства

2. Н. Кузякіна, *П'єси Миколи Куліша* (Київ: "Радянський письменник", 1970), стор. 233.

й влади, грача власної смерті, що в найдраматичніші моменти доносив до глядача сміх.

Ролю Зброжека Гірняк створив у вересні 1933 р., а 27 грудня його заарештували. Три роки пізніше Добровольська поїхала на далеку північ до чоловіка в Чіб'ю, де вже два роки Гірняк керував таборним театром. Приїзд Добровольської надзвичайно посилив труп. Там вона грає такі складні ролі світового репертуару як королеву Анну (*Склянка води* Е. Скріба), Діану (*Собака на сні* Льопе де Вега), Нору в однойменній драмі Г. Ібсена. В двох останніх п'єсах виступав і Гірняк, граючи провідні ролі Трістана та Доктора Ранка. Чимало ролей довелося їм переграти в Чіб'ю, аж доки 1940 р. їм дозволили повернутися на Україну й вони увійшли до складу обласного пересувного театру в Черкасах. Але в травні 1941 р. наказом Комітету в справах мистецтв їх звідтіля перетягнули до Київського театру юного глядача, де Гірняк мав бути мистецьким керівником, а Добровольська — чоловічою акторкою. А в червні почалася війна.

Під час примусової евакуації Гірняк і Добровольська відстали від ешелону й загубилися в Харкові. Тут їх застала німецька окупація, а влітку 1942 р. після численних пригод вони дісталися до Львова, де опинилися в складі Львівського оперового театру (ЛОТ), а, крім того, працювали педагогами у Львівській драматичній студії при Інституті народної творчости, який діяв у системі відділу культури й освіти Українського Центрального Комітету. Обоє мистців поринули в працю. Не без смутку одного разу Гірняк поділився з автором цієї статті, що мрією Курбаса було виступити з основним складом "Березоля" у Львові. "І ось сталося, — закінчив він, — я у Львові, але без Курбаса". А Львів, справді, в роки Другої світової війни став найжвавішим і найцікавішим центром театрального життя в Україні.

Для свого дебюту в Львові Гірняк за співучастю Добровольської як режисера-асистента вибрав *Мину Мазайла*, де сам грав головну ролю, а ролю колишньої вчительки "правильных произношений" Баронову Козіно виконувала Добровольська, створюючи за висловом Володимира Блавацького "шедевр артистичної гри".³ З Блавацьким Гірняк і вирішив дати в репертуарі перевагу клясицичній драмі з метою творчого росту акторів і кращого плекання мистецького смаку глядача. З цих міркувань Гірняк і Добровольська дали дві вистави комедій К. Гольдоні (*Самодури* та *Хитра вдовичка*) та *Камінний господар* Лесі Українки. Всі три вистави

---

3. В. Блавацький, "Три роки Львівського Оперового Театру", *Київ (Філяделфія)* 1950, 3, стор. 155.

режисерував Гірняк. В комедіях Гольдоні головним промотором дії є дві жіночі ролі (Фелічче і Розаури), які з великим успіхом зіграла Добровольська, особливо в першій, перемагаючи самодурів-жіноконенависників. В *Камінному господарі* Добровольська взяла на себе відповідальну роллю Долорес, що втілює проблему моральних зобов'язань, що накладає жінка на чоловіка своїми жертвами і ними так само підкоряє його.

Після *Камінного господаря* Гірняк поставив романтичну драму Юрія Косача *Облога* як добру вправу в білому вірші, а потім дійшло до вистави *Гамлета* Шекспіра в його режисурі та з Блавацьким у заголовній ролі. Це була перша вистава цієї трагедії українською мовою, ще й досі абсолютно замовчувана в "потойбічній" пресі.

Нарешті, останньою спільною працею Гірняка й Добровольської в ЛОТі була згадувана раніше вистава *Ревізора* Гоголя. Зазначу лише, що це був тріумф педагогічної праці цих двох мистців над вихованням молодих акторів. Надзвичайний успіх молодого актора Степана Залеського в ролі Хлестакова перевершив усі сподівання. Розпочату працю з молоддю у Львові Гірняк і Добровольська продовжували вже на еміграції в театрі-студії в Європі (1946-1949); театрі-студії в Америці (1949-1950); в принагідних виставах (1952-1954), в Українському театрі в Америці (1954-1955) та в Театрі слова (від 1956 р.). Остання вистава (*Неофіти* за Шевченком) відбулася 1964 р. на урочистому відкритті пам'ятника Т. Шевченкові в Вашингтоні.

Окреслюючи загально працю театру-студії в еміграції, Гірняк сказав у своїй невидрукованій статті "Кілька думок і рефлексій про Студію і про інші наші театральні і біля-театральні справи".

Вся праця цього колективу на еміграції була скерована на те, щоб театр став невід'ємною частиною нашого українського середовища. А коли так, то відповідальність самого театру, за кожен свою п'єсу, за ідеологічну чистоту, за мистецький зріст своїх співробітників і за розвій мистецького смаку глядача дуже велика. Оця "відповідальність" була наріжним каменем усього життя Театра-Студії на протязі всього її існування.⁴

Праця театру-студії Гірняка й Добровольської в Європі проходила в трьох напрямках: 1) культ жанру ревію (зокрема п'єс І. Алексеви́ча), що є синтезою старовинних українських інтермедій 17 ст., вертепної драми 18 ст. та лицедійства сучасного кабаре; 2) клясика від Гольдоні до Ібсена та від Кропивницького до Лесі

---

4. Архів Й. Гірняка.

Українки й 3) інсценізації творів М. Хвильового. Перші два культивував Курбас ще в "Березолі", третього йому не вдалося здійснити через сувору цензуру. Про те, що Гірняк з Добровольською не помилилися у вільних обставинах звернутися до інсценізації Хвильового й поставити тему роздвоєної психіки української людини в радянських умовах, свідчить драма керівника-засновника Української гельсінської групи Миколи Руденка *На дні морському*, виставлену навіть за часів "відлиги" 1962 р. в київському театрі імені Франка. Немає значення, що в Хвильового син забиває матір, а в Руденка мати забиває сина, важливим є те, що збереження престижу перед партією йде через вбивство найближчого члена родини.

У театрі-студії в Америці поставлено цікаві осучаснені вистави: *Пошились у дурні* І. Керницького (за М. Кропивницьким) та згадану виставу *За двома зайцями*, а також *Лісову пісню* Лесі Українки; серед принагідних вистав початку 1950-их можна згадати *Мину Мазайла*, в Українському театрі Америки такі вистави як *Тартюф* Мольєра, звернення до еміграційних авторів, і, нарешті дві епохальні вистави в Театрі слова: *Мойсей* Франка та вистава *Людина і герой*, присвячена гетьманові Мазепі.

Детальна аналіза всієї діяльності театру-студії Гірняка і Добровольської дана у визначній праці Богдана Бойчука. Мені б хотілося звернути увагу лише на два моменти: образ Мамає, що його створив Гірняк у талановитих ревію Алексеви́ча, та режисерсько-педагогічну працю Добровольської в театрі-студії. Якось у розмові з автором Гірняк зауважив, що критика не оцінила достатньо створений ним образ Мамає. Це цілком справедливо. Мамає Гірняка переважає всі образи міщан-обивателів з "Березоля". Це — найсентиментальніший образ, це суть українського трагікомізму, позначений рисами безмежної лінії обивателя, звиклого тільки до спостереження дрібниць, наївного до нестями, що вірить кожній "папузі" й її підголоскам, людини з комплексом меншовартости, різка сатира на отаманію та адміністрування в різних ситуаціях...

Режисерсько-педагогічна праця Добровольської в театрі-студії — це переконливий приклад глибокої систематичної праці з молоддю. Режисерську працю Добровольської в *Лісовій пісні* визнано за справжній тріумф. Відповідаючи на запитання редакції бюлетеня Організації демократичної української молоді в США з приводу цієї вистави, Гірняк сказав:

Режисер Олімпія Добровольська ставить перед собою завдання донести до глядача ідею, яку так блискуче показала Леся Українка в "Лісовій пісні", а саме: людина, яку будні ще не зробили своїм рабом, має нахил до краси, вона тужить за ідеальним. Та життєві

будні найгірше приглушують той "цвіт душі", вбивають щастя, відриваючи від прекрасної природи.⁵

Треба з прикрістю ствердити, що діяльність театру-студії в Америці не знайшла зрозуміння серед еміграційних чинників, що могли б матеріально допомогти йому. Вони не доросли до зрозуміння ролі театру як великої виховної сили, а дивилися на нього як на розважальне етнографічне видовище, що може існувати, як приватне підприємство типу численних маленьких театрів Америки. Діяли й чисто ворожі чинники, що бажали за всяку ціну ліквідувати цінну театральну одиницю, що саме розкривала перед глядачем українську ментальність, не оздоблену лише в етнографічні шати. На додаток, діяльність театру-студії залишила великий слід в історії українського театру.

Мені б ще хотілося порушити два питання. Були голоси, ніби Гірняк і Добровольська зупинилися на тому, що давав Курбас у "Березолі", й не пішли далі. Це не відповідає дійсності. І Гірняк, і Добровольська, маючи добру інтуїцію, шукали далі того, на чому зупинився Курбас у своїй останній виставі *Маклена Граса* Куліша. Вони шукали реалізму доби, показували трагедію української людини, затиснену в сваволі державної системи (згадаймо звернення до інсценізації Хвильового), одночасно показуючи українську ментальність в оздобленні гумору й сатири. Крім того, умовність *Маклени Граси* нагадувала умовність драм Лесі Українки й недаремно початком діяльності праці Добровольської-режисера стала *Оргія* Лесі Українки. Я також хотів би згадати про те, що в "потойбічній" пресі з'явилось твердження колишнього колеги Гірняка й Добровольської О. Сердюка про те, що Гірняк був улюбленим актором Курбаса. Що це означає? Як я говорив раніше, Гірняк з індивідуальною рисою перебільшення зустрівся з сильною індивідуальністю Курбаса-режисера, що засоби перебільшення ставив саме як одну з центральних проблем своєї системи перетворення. Тому Гірняк дуже легко ловив кожну підказку Курбаса, доводячи її своєю працьовитістю в будованому образі. Підказки Курбаса були відмінні в кожній його постановці. Отож і кожний образ Гірняка був відмінний. Це дає право сказати, що серед акторів "Березоля" Гірняк був найяскравішим актором в опануванні системи творчих перетворень Курбаса. І поніс він цю систему в майбутнє, продовжуючи традиції свого ментора...

Історія всесвітнього театру залишила небагато постатей універсального порядку типу Мольєра, що об'єднував у собі актора, режисера та драматурга. В українському класичному театрі такою

---

5. *Українські вісті* (Новий Ульм), 24 грудня 1950.

постаттю був Марко Кропивницький. В сучасному українському театрі до них легко застосовувався Лесь Курбас. Крім своєї акторської і режисерської діяльності, він сам виношував і складав інсценізації, писав оповідання, був філософом, психологом-педагогом, досконало знав закони кіномистецтва. І Гірняк, і Добровольська поєднували в собі кілька численних функцій. У львівський період вже чітко окреслилися три ділянки праці Гірняка й Добровольської: акторська, режисерська та педагогічна. Пізніше (за допомогою таки Добровольської) з'явився і Гірняк-автор. Здається, немає ділянки, яку б не зачепив він у своїх статтях: акторські силуетки, хореографія, виконавське мистецтво, кіномистецтво, література, організація театрального життя і, навіть, історія... Мова була б не повна, якщо не згадати його виступи під іменем Гриця Зозулі та награння платівок мистецького читання ним і Добровольською. Але, мабуть, найвищим досягненням Гірняка в останні роки є його *Спомини*, без яких у майбутньому не обійдеться жаден історик українського театру...

Коли вийшли у світ ці *Спомини* Гірняка, то Блаженніший патріарх Йосип Сліпий писав до актора:

Ваш добрий Батько не помилився у своїх мріях бачити Вас з мітрою на голові. Хай вона не церковна, але, вживаючи традиційного вислову Вашого мистецтва, якому служили все своє життя, Ви здобули чесною, шляхетною і жертвенною працею для українського театру вінок Мельпомени, чим Ви є для нас усіх дорогим і великим сином українського народу, якому служили вірно чудовим талантом, що його Вам дав Бог.

В даному випадку тут справедливо говорить про Гірняка не тільки видатний церковний діяч, але й патріот, колишній в'язень концентраційних таборів і близький земляк його, як про людину чесну, шляхетну й жертвену. Чесну, бо він відмовився ганьбити Курбаса й пішов разом з ним з "Березоля". Пізніше Добровольська теж покинула театр, бо воліла виїхати на далеку північ до місця заслання чоловіка, аніж лишитися в "обезкровленому" Харківському театрі імені Шевченка; шляхетну, бо він узявся з Добровольською за організацію театру-студії по війні; жертвенну, бо з тієї праці вони власного нічого не мали, а клопоти мали неймовірні.

В історії англійського театру існував у першій половині 17 ст. народний театр "Гльоб". Там ішло вперше багато п'єс Шекспіра. Їх ставив і в них грав головні ролі відомий англійський актор Річард Барбедж. "Гльоб" закрили консервативні пуритани. В двадцятих роках 20 ст. був "Березіль". Його діяльність припинили консервативні партійні русифікатори. В його репертуарі йшли кращі драми Миколи Куліша. В усіх виставах цього драматурга грав Гірняк, а коли створилися можливості, то він (як колись Бар-

бедж) перший поставив українською мовою *Гамлета* Шекспіра. Опинившись пізніше, 1954 р., у вільних обставинах Америки, він знову повернувся до своєї улюбленої ролі, заголовного характеру комедії Куліша Мина Мазайла (виставу ставила Добровольська), іменем якого актор засуджував жалюгідного малороса з комплексом меншовартости, теперішнього підлабузника можновладних партійних русифікаторів.

Відомий український поет і есеїст Остап Тарнавський в своєму сонеті писав з нагоди 25-річчя створення актором цієї ролі:

Коли в часи Шекспірові у "Гльобі"
з'являвся Ричард Барбедж, увесь народ
підносився в екстазі й, насолод
чекаючи, у шуканній шанобі
акторові хвалу співав в оздобі
красивих слів. А Лорд — із льож висот,
а, навіть сам король, задля чеснот,
партнера бачили в його особі.
В нас не везло театрові ніяк:
І Кропивницький, Курбас і Гірняк —
це боротьба за височінь театру,
на вітарі краси святкова дань.
Вітайте нам, майстре, що скрізь твердь заслань
злобу дня проніс мистецтва ватру.⁶

Мистецтво ватри "нескорених березильців" Гірняка й Добровольської продовжує жити. Велике, репрезентативне українське театральне мистецтво.

Партійні русифікатори зараз затушували його, звели увесь український театр до ролі провінціалізму, з яким вже покінчив Курбас 1927 р. Український театр тепер приспано, обернено русифікаторами в стан летаргічного сну. Але летаргічний сон зникає раптово й за ним іде повернення до життя. До життя повернеться й український театр, запалений "нескореними березильцями" Гірняком та Добровольською.

---

6. Остап Тарнавський, *Сотня сонетів* (Філяделфія: В-во "Слово", 1984), стор. 93.

ОДИН ДЕНЬ З ДОВЖЕНКОМ

Євген Блакитний

Галасливий натовп вже зранку заповнив просторі коридори кінофабрики. Це щасливці, які попали на масовку. Сьогодні Довженко для фільму *Іван* буде знімати сцену в аудиторії. Це перша велика масовка на фабриці.

Нещасливці на вулиці штурмують контрольну будку, намагаючися прорватися на фабрику. І хоч більше нікого не приймають — у них ще жевріє надія. Розпалені, пітні, схвильовані обличчя. Галас неймовірний. Відчайдушні пробують просмикнутися крізь високу залізну огорожу. Їх зганяє варта. Даремно просять розійтися — пояснюють, що декорація всіх вмістити не може, що більше нікого не візьмуть. Ніхто не слухає. Може це так, — лише на "Бога беруть" — а потім пустять.

Натовп гуде, хвилюється. Не обдуриш. Взавшись цупко за руки, міліціонери боронять вузький прохід біля контрольної будки. Від їх енергійних покликів "давай назад" натовп на мить відкочується і знову навалюється під натиском задніх. Крик, свист, погрози.

Рябий, вихрястий хлопчина, років сімнадцять, слізно просить: "Дяденька, пусти посмотришь, как кино делают. Мы с корешком с ночи стояли, его пустили, а меня нет. Пусти, дяденька, что я — хуже, что я, не такой, как он? Пусти".

Міліціонер відпихає: "Давай назад, русским языком говорят — низзя, и точка". Хлопчина вибухає брудною матірною лайкою. У відповідь міліціонер гучно, з обуренням кричить: "Ну, какова ж ты ... ругаеся, товарищ Сталин сказал — есть более красивые слова, чем у Пушкина. Мудищева читал?"

Нестриманий регіт натовпу покриває останні його слова. Він сполохано озирнувся, зіщулився і сховався за спинами інших.

Це на вулиці. А в середині набрані розлізлися по всіх коридорах, по всіх закутках величезної фабрики. Всюди заглядають, усім цікавляться. В більшості це шулявська босота, обідрана "шпана". В масовці мають зобразити робітничу аудиторію. Навіть дивно, що в пролетарській державі робітник мусить бути обов'язково обідраний, голый. Але це дійсність.

Побачили рижого Петрика, — пізнали, обступили, розглядають. "Эй, Фря — смотри, живой ахтёр. Это который на картине в трактор сцал — похожий в точку" — регочуть. Петрик огризається і, рятуючися, зникає в найближчі двері.

Адміністрація, варта збилися з ніг, намагаючися цю людську отару загнати до центрального павільйону, загнати в декорацію. Кілька годин неймовірних зусиль — зрештою, це вдається.

З поспіхом за останніми засуваються широчезні металеві двері павільйону. Зі сміхом, лузгаючи насіння, розсаджуються в декорації, що стрімким амфітеатром зноситься вгору. В першому ряді бачу рижого-вихрястого. Коли й як він проліз, знає лише Бог, він та його щербатий "корешок" (приятель), що поруч с'є щасливим обличчям.

Крізь кобальтове скло перевіряємо декорацію, чи добре освітлена, чи нема темних закутин. Кидаючи рівне світло, сліплять очі юпітери — сотки й п'ятисотки. Солідно гудуть над головою мухи. Демуцький заклопотано перевіряє точки знімання, націлюється на кадр і завзято сперечається з Сонцевою. Вони завжди сперечаються.

Гудуть мухи, гуде аудиторія. Довженко в сірих, берлінських крапчатих помпах, краватка розв'язана, комір сорочки розстібнутий — верхи сидить на кріслі, підібравши під себе ногу. Перед ним Шкурат у гримі. Довженко пильно його оглядає. Падають короткі сухі слова: "Щоки затемні, будуть провалля, ями — висвітлити, чоло притемніти", — "ні, це вже заясно, буде біла маска з прорізом очей та дірою замість рота. Причервоніти. Більш цегляний колір. Вуса задовгі, старять. Кінці підрізати. Так! — тепер гаразд".

Обличчя його серйозне, зосереджене. Плюється насінням аудиторія. З-під лоба час від часу зиркає на неї Довженко.

Я з цікавістю приглядаюся, думаю: як він дасть їм раду? Обережно питаю: "Подужаєте?" Дивлячися на "шпану", відповів: "Спробую".

Приготування скінчені. Довженко встає, кричить у рупор: "Товариші громадяни, увага!"

Його голос високий, різкий. На нього сотні голів повертаються, сотні очей обмацують усю його постать. "А это что за фраер такой заграничный?" — хтось кинув, і вся маса заколихалася від реготу.

Це була якась блискавична мить, якої ніхто не встиг зауважити, коли Довженко опинився на верхніх містках галерії. Його гнівний голос вже на "общепонятном" розлігся високо над головами всієї аудиторії, що ще захлиналася від сміху.

Високо вгорі маячила його худорлява постать і в рупор падали дошкульні слова: "Семечка не щепкать, шелухой не плеваться — не базар. Хулиганов — за двери". Сміх ущухав. Почулися взаємні зацитькування. "Ш...ш...ш..." — котилося по аудиторії. Короткий час і запанувала повна тиша. Мовчки дивилися, як повільно спус-

кався Довженко з містків галерії, як повільно сходив на естраду аудиторії. Постояв спокійно, витираючи хусткою лоба, після чого спокійно сказав: "А тепер я вам розкажу свій сценарій і приступимо до роботи".

Довженко оповідав лаконічно й образно. Одним соковитим словом міг накреслити велике полотно — дати цілий образ. Таку образну мову я чув ще в Нестора Городовенка на пробах хору, коли він пояснював якусь пісню.

Довженко оповідав, як з глухих ведмежих кутків України йдуть на Дніпрельстан молоді дівчата й хлопці, численні Горпини і Івани та в праці здобувають фах. Працюючи, вступають на різні курси, робітничі факультети — здобувають освіту, кінчають інститути, стають будівниками своєї країни.

Ще кілька хвилин назад гамірлива, свавільна, розбещена шулявська босота, тепер затаївши віддих, мов зачарована, ловила кожне слово. Відбувався ніби масовий сеанс гіпнози, в якому Довженко словом своїм усе більше й більше магнетизував натовп і він покійно, слухняно виконував усе, що потребувалося за сценарієм.

Довженко представив головних осіб сцени в аудиторії — Масоху, що грав Івана-робітника, ударника Дніпробуду, і Шкурата, який виконував ролю злісного прогульника-ледаря. Почалися проби з акторами. Проробивши сцену по кілька разів, розпочали знімання.

Довженко вже не говорив. Лише знаками, жестами показував аудиторії, де й коли оплескувати, в якому темпі, повільно, швидко чи бурхливо, коли сміятися. Натовп, як наелектризований, пильнував кожний його рух, кожний знак. Мирно гуділи мухи, сухо потріскували знімальні апарати. Міняючися, спалахувало й гасло світло сліпучих прожекторів.

Надвечір знімання закінчилося. "Шпана" з якоюсь побожністю, як зачарована, двилася тепер на Довженка. Сміливіші підходили прощатися. Втомлений, спітнілий, з сивим розкуйовдженим чубом, потискав їм руки, дякував. Розчинилися широкі двері павільйону. Повільно виливався в них натовп. Люди з неохотою залишали стіни фабрики, декорацію, в якій майже безвихідно просиділи десять годин — може десять незабутніх годин з їх цілого життя.

■

На виході з кінофабрики мене окликнули: "Женя!" Зупинився. Це був Олександр Петрович.

— Поспішаєш? — спитав.

— Ні, — відповів я.

— Тоді, ходімо пройдемося.

Сказавши "ні", я сказав неправду. На мене вдома чекали, і я поспішав. Але побути наодинці з Довженком була надто велика спокуса, і я лишився.

В сутінках літнього вечора диваємо широкою вулицею "Українського села" в напрямі Пушкінського парку. За селом розлягся пустир, за пустирем — парк. Від пустиря парк відгороджено високим дерев'яним парканом з колючим дротом нагорі. Пустир належить до території фабрики. Село, яким ми ідемо — не справжнє. Вздовж вулиці, за плетеними з лози плотами, з глечиками, настромленими на кілки і похиленими соняшниками, чепурні розмальовані хати з широкими глиняними призьбами і вкритими соломою дахами. Деякі з хат, з підгнилими підвалинами, скобочилися, вросли кутами в землю. Ілюзія повна. Це зпереду, з вулиць, а ззаду — хаос дерев'яних кілків і підпорок. Вони тримають фанерні щити, з яких збудовано фасади хат.

Це величезна декорація. Її побудував Василь Григорович Кричевський для якогось з фільмів, і вона існує тепер постійно на випадок, коли знову буде потрібно фільмувати село.

Якийсь час ідемо мовчки. Після цілоденного юпітерами розпеченого, насиченого мухами повітря павільйону, запаху горілого карбїду, вольтових дуг приємно вдихати на повні груди свіже повітря, ніжитися надвечірньою прохолодою. Глибокі довгі тіні залягли на хатах — поповзли по дорозі. У вікнах ні одного вогника. Село ніби насторожилося, принишло і вабить якоюсь незбагненою таємничістю.

— Воно красиве, чорт побери, це село у сутінках, — перебив мовчанку Довженко, — красиве й принаadne, воно хвилює і вабить, як незнама жінка.

— Ні, — відповідаю, — нічого красивого. Красивий лише обман фасад, ілюзія. Відчинїть оті гарно різьблені двері й вам у вічі гляне порожнеча простору. Хїба це не символ? Красиві лаштунки фасад і жахлива порожнеча дійсности.

Олександр Петрович різко зупинився. Пильно глянув у очі й суворо сказав: "Ти ці дурниці облиш, викинь з голови, забудь. Конфуцій з тебе все одно не вийде, і час невідповідний. Можеш головою накласти. Займись краще якимсь ділом. Я тебе для того й покликав".

Дівчину, що "хвилює і вабить", я вже сьогодні прогавив. Розмова на високі теми не вийшла. Я почервонїв і зовсім скис. Вечір був утрачений. Довженко це помітив і з дитячою ширїстю почав реготатися.

— Ну, чого надувся? Не штука запусити півня й зірватися. Важливо і в порожнечі знайти та визначити себе. Це велике

мистецтво навчитися жити в порожнечі — чимось цю порожнечу заповнювати. Затям собі це і ще затям — в тебе крила тільки ростуть, та коли їх зненацька життя поскубе й понівечить, залізною хваткою здушить горлянку, зумій зберегти творчий гін. Мало мати талант і бути мистцем. Треба мати мужність бути мистцем і зуміти життю здушити горлянку. Хочу тобі сказати — давай упорядкуємо кінофабрику, зробимо її гарною та чепурною.

Від такої несподіваної пропозиції я очманів. Ошелешено глянувши, запитав: "Як?"

— Ремонт почнемо на горі у нашому корпусі. Тоді спустимося на долину, до коридору центрального павільйону. Ти ж бачиш, який він жахливо брудний, цей коридор. Чорні від пилюки стіни павутинням поросли. З них усюди звисають потворні, хлібом приклеєні, обідрані плякати-льозунги, і все непомітно переповзає на екран. А це ж головна артерія фабрики, Хрещатик наш. Приїздять закордонні делегації, ходять, дивляться. На днях он чехи були, американська співачка-мурилка. Ти бачив її шаравари — як Карібське море. Що вони про нас думають, бачачи цей бруд? Це ж українська кінофабрика, це храм українського мистецтва, він повинен бути урочистий і красивий. Який же це в чорта храм, коли в доброго господаря свинюшник чистіше виглядає?

— Все це добре, але до чого тут ми? — питаюся. — Хіба ми цей свинюшник заводили, будова була здана в експлуатацію незакінченою і ввесь цей бруд лишився з часів будівництва. Його лише наспіх вапном по стінах розмазали. Зрештою, це справа будівельно-технічного відділу фабрики, справа Озерного, головного інженера. Коли б у них були гроші, може вони щось і зробили б. Але вся фабрика на "госпрозрахунку", фільми один за одним лягають на полиці — прибутків немає. Бюджет будівельно-технічного відділу тільки і є, щоб котельню утримати та щось направити, як зіпсується. На красу в них грошей немає, бачать же й вони цей бруд.

— Ти не так мене зрозумів. Ми це зробимо самі й не побілимо, а помалуємо, — останнє слово вимовляв з розтяжкою. — Гроші я добуду, небагато, карбованців триста, чотириста. На фарби вистачить. Директор господарської частини Бердичевський мені обіцяв. Ти повинен роздобути малярів. Поговори з Озерним, умов його. Цей старий "царський Бурбон" в тебе залюблений за те, що ти часом йому допомагаєш, викреслиш щось, плян зробиш чи підрахуєш. А в його штаті є малярі, які й так ні чорта не роблять. От їм і робота буде. Ще ти повинен подумати, як це зробити, щоб було гарно, щоб кожного по голові мов довбнею ошелешувало, і дух затамувався, і щоб кожний шапку скидав, коли входив. Подумай та зроби шкіци, та щоб кольори змінювалися, як кадри в фільмі.

Ідея мені явно подобалася. І по "голові ошелешити" і щоб "кожний шапку скидав". Це пахло авантюрою, було щось підходяще. Тільки, подумав я, замість "шапку скинув", було б краще, щоб "рота роззявив".

Ми дійшли до плоту. В плоті одна дошка відхилилася і можна було пройти в парк. Ще недавно сам з великими труднощами її відбив майже на очах у сторожі. Трималася зверху на одному цвяхові щільно притулена. Часто, серед робочого дня, в найбільшу спеку, коли й мухи не витримували, зникав через цей отвір до парку, годинами кружляв на Гігантських шагах, або лежав на зеленій мураві в тіні столітніх берез. Мав якусь несамовиту вдачу зникати саме тоді, коли був потрібний, і крутитись на очах, усім заважати, коли мене ніхто не потребував. Даремно тепер мацав плота руками. Всі дошки трималися міцно, як заляті. Якась каналія зі сторожі намацала й забила. Ми повернули назад до фабрики. Прощалися на воротах контрольної будки.

Довженко лишився. Я знав, він у себе буде ніч сидіти над монтажним столом, крутити фільмонетку, монтувати засняті сьогодні сцени. А завтра на перегляді їх йому обкрає цензура, і голова ще більше побіліє.

ІНСТИТУЦІЙНА РЕЛІГІЯ І НАЦІОНАЛЬНІСТЬ У РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ

Богдан Боцюрків

Образ Радянського Союзу, як держави не просто атеїстичної, а заселеної людьми різних релігій, наштовхнувся правдоподібно, на меншу кількість культурних та ідеологічних бар'єрів у свідомості західної людини, ніж образ СРСР як багатонаціональної імперії. Значним досягненням західної науки в дослідженні цих двох аспектів радянської держави покищо не відповідає рівень всебічних досліджень взаємопов'язання між релігією та національністю в радянських політичних і соціальних умовах. Ця проблема має важливе значення для розуміння динаміки радянської національної політики та етнічно-культурної живучості, що щасливо пережила чимало ідеологічних "розв'язок". Цю взаємозалежність слід також брати до уваги, оцінюючи вплив політичної інтеграції і культурно-мовної асиміляції на виживання окремих релігій в СРСР.

Ця стаття може тільки частково й тимчасово заповнити цю прогалину дослідженням розмірів, розгалужень та імплікацій складних і змінних взаємин між інституційною релігією і національністю в державі, що прямує одночасно до евентуального "злиття" її багатьох національностей у "єдиний радянський (і російський, принаймні мовно) народ", і до остаточної ліквідації всіх і всяких релігій в межах свого суспільства.

Керівники комуністичної партії вже здавна свідомі проблем, які створює для радянської релігійної та національної політики взаємопов'язаність релігії та національності. Але щойно за Брежнєва тим проблемам надано першочергової ваги в радянських програмах політичного виховання молоді та дорослого населення

Це поширена й перероблена версія доповіді, прочитаної на щорічному з'їзді Канадської асоціації славистів, що відбувся в червні 1983 р. в Університеті Британської Колумбії у Ванкувері. Оригінальний англomовний текст доповіді був опублікований у скороченій формі у збірнику: S. Enders Wimbush (ред.), *Soviet Nationalities in Strategic Perspectives* (Лондон: Croom-Helm, 1984). Автор — широковідомий спеціаліст з проблем релігії, зокрема займається історією Церкви та релігії в Радянському Союзі, викладає політичні науки в Карлтонському університеті в Оттаві.

— здебільшого серед неросіян — від так званого "інтернаціонально-атеїстичного виховання"¹ до синтетичних "нових радянських обрядів".² У час, коли лідери у Кремлі щораз частіше звертаються до радянського російського націоналізму, шукаючи вірогідніших символів і інтегрування та легітимізації, якими вони могли б компенсувати поширений цинізм до "марксизму-ленінізму", російське православ'я, як віра, що служила інтересам легітимізації й була головною інтегровальною установою колишньої царської імперії, здобуває неофітів серед російської інтелігенції та молоді. Помітно амбівалентне ставлення режиму до нової популярності російського православ'я³ відбиває основну дилему, перед якою стоїть радянське керівництво: з одного боку, православ'я з його історичним пов'язанням із колишнім царським режимом і традиційним російським націоналізмом кидає що раз сильніший виклик як законності диктатури партії, так і її пануванню над неросійськими, а зокрема неправославними народами. З другого ж боку, в міру того, як старий наднаціональний символізм втрачає свою об'єднувальну вартість, і в міру того, як демографічна рівновага в СРСР починає мінятися на користь неросіян, зокрема в Середній Азії, потенціал російського націоналізму та православ'я як засобів

---

1. Див. у 22 томі видання *Вопросы научного атеизма* (далі цитоване як *ВНА*) (Москва, 1978), опублікованого щопіврічно Інститутом наукового атеїзму, а зокрема в статтях: А. Вешников, "Единство интернационалистического и атеистического воспитания" (стор. 178-189); М. Иванеско, В. Лешан, "Взаимосвязь патриотического и атеистического воспитания" (стор. 190-198); а також: А. Шуба, "Ленинские принципы критики союза религии и национализма", *Вопросы атеизма* (Київ) 1980, 14, стор. 122-129.

2. Слід відмітити декрет Російської Федерації від 1964 р. "Про запровадження нових громадських обрядів у життя радянських громадян", у: *Собрание постановлений Совета Министров РСФСР* 1964, 3, стор. 41-45; аналогічні декрети прийнято в українській та інших республіках, див. П. Кампарс, П. Закович, *Советская гражданская обрядность* (Москва, 1967), та: В. Синицин, *Наши праздники (советские общегосударственные, трудовые, молодежные и семейно-бытовые праздники, обряды, ритуалы)* (Москва, 1977); порівняй з: Christel Lane, *The Rites of Rulers* (Cambridge University Press, 1981).

3. Зокрема див. *ВНА* (1975), т. XVIII, присвячений темі "Атеїзм і релігія в сучасній ідеологічній боротьбі". Цей том атакує римо-католиків (зокрема в Литві), українців-католиків, юдаїзм, іслам, але не ціпає найбільшої релігійної групи — Російської Православної Церкви. Особливо цікавий тематичний т. XX *ВНА* (1976), що стосується до теми "Актуальні проблеми історії атеїзму і релігії", а в ньому зокрема статті Я. Шапова та А. Сахарова, які стараються применшити ролі православної Церкви в Київській Русі та в рості централізованої російської держави.

русифікації українців, білорусів, молдаван і деяких інших європейських національностей та їхньої інтеграції в меншу, "білу" версію "єдиного радянського народу" може все більше приваблювати деякі елементи радянської політичної еліти.

Моделі

Природа й мінливість взаємопов'язань між інституційною релігією та етнічністю в сучасному СРСР міняються не лише від національності до національності та між окремими релігіями, але також у межах тих самих національностей; практично в усіх випадках ці фактори зазнають більшою чи меншою мірою політичних і демографічних змін. З усіх чинників, що міняють структуру традиційних етнічно-релігійних моделей, втрата політичного контролю над своєю колективною долею має найважливіше значення для будь-якого народу.

Для визначення основних моделей пов'язання інституційної релігії з національністю в межах СРСР можна вжити чотири показники:

1. Історичне пов'язання (позитивне або негативне) між панівною серед даної національності релігією і етнічно-культурною живучістю та формуванням нації;

2. Ступінь, до якого дані релігії чи релігійні установи були використовувані імперіальним режимом (царським чи радянським) як засіб понаднаціональної інтеграції й нищення етнічної, культурної та мовної окремішності підвладного народу ("руйнування нації");

3. Вплив (а зокрема тривання та інтенсивність) "радянзації" (точніше — радянської політичної соціалізації, модернізації та міжреспубліканської міграції) на традиційну взаємозалежність релігії та національності; і врешті

4. Характеристичні ознаки даної релігії, що включають: її ставлення до держави; її організаційну структуру; місцезнаходження її найвищого духового керівництва (в межах чи поза межами радянської сфери контролю); число вірних; стратегічне розташування і політичний вплив її співвірних поза межами СРСР; ступінь її здібності пристосуватися до політичних і соціальних змін; врешті, ступінь її податливості радянській інфільтрації та контролю.

Застосовуючи ці показники, можна назвати сім наявних у Радянському Союзі основних моделей, що пов'язують інституційну релігію з національністю, а саме: "імперська Церква", "національна Церква", "традиційні автохтонні секти", "понаднаціональні релігійні спільноти", "етнічно-релігійні діаспори", "сучасні космополітичні секти" і "націоналістичні релігійні культи".

Імперська Церква

Модель "імперської Церкви" походить від візантійської традиції "симфонічного" взаємопов'язання між *sacerdotium* та *imperium*. На практиці ця "симфонія" означала підпорядкування Церкви імператорові і включала легітимізацію й підсилення його авторитету церковними доктринами та дисципліною в обмін на імператорову підтримку та охорону Церкви від домашніх ересей та чужих віровизнань. Межі територіальної юрисдикції Церкви і держави вважалися однаковими, як це сказано у зверненні Вселенського патріярха до Великого князя московського кінця 14 ст.: "Не можна собі уявити, щоб християнин міг мати Церкву й не міг мати царя; адже держава й Церква тісно об'єднані, й неможливо відокремити одну від другої".⁴

У багатонаціональній Візантійській імперії імперська Церква не лише служила головним засобом наднаціональної інтеграції та соціалізації, але також уживала церковних каральних заходів (що включали екскомунікацію та анатему) супроти тих, хто кидав виклик цілості імперії чи законності її володаря. Знову ж таки володар вживав імперського авторитету, щоб запобігти виникненню окремих національних церков, які загрожували б послабленню сили імперської Церкви в межах держави.⁵

В межах СРСР лише Російська Православна Церква (РПЦ) вкладається у традиційний модель "імперської Церкви" з очевидним застереженням, що виникає з атеїстичної настанови радянської держави. Одночасно вона залишається історичною національною Церквою росіян і спадкоємцем двох — не вповні сполучних — традиційних у російській історії — стосунків між Церквою і державою. Перша з них, доктрина "Москва — Третій Рим", була розроблена російськими церковниками після одностороннього оголошення автокефалії (церковної незалежності) московською Церквою у 1448 р., яке відокремило її від Константинопольського патріярхату. Ця доктрина наділила як московську державу, так і московську Церкву, місією, нібито від Божого провидіння, об'єднати все християнство навколо Третього Риму-Москви — "останнього вселенського земного царства перед при-

---

4. Цитовано у: Paul Milukov, *Outlines of Russian Culture, Part I: Religion and the Church* (Філадельфія, 1943), стор. 18.

5. Слід зауважити опозицію Константинопольського патріярхату до автокефалії Російської (15-16 ст.), Еллінської (19 ст.) та Болгарської (19-20 ст.) Православних Церков. Подібно Московський патріярхат від 1917 р. виступав проти церковної незалежності православної Церкви в Грузії (її визнав лише 1943 р.), Україні, Білорусі та Польщі.

ходом небесного царства”.⁶ Це було ніщо інше, як теократична формула, яка підводила раціональний ґрунт під політичну та церковну експансію Москви. Як це помітив М. Бердяєв:

... під символічною месіаністичною ідеєю Москви як Третього Риму відбувалася посилена націоналізація Церкви. Релігія і національність у Московському князівстві зросли разом... Але релігійна ідея князівства прибрала форму сильної держави, в якій Церква мала грати підрядну роль.⁷

Другий елемент у історичній спадщині РПЦ, що замінив (хоч і не усунув вповні) месіаністичну формулу Третього Риму, був “Ерастійський” модель Церкви, підпорядкованої державі, який переніс з протестантських країн Північнозахідної Європи на російський ґрунт Петро I.

Експансія РПЦ проходила паралельно з експансією російського панування над сусідніми східнослов'янськими народами: повільна абсорбція Лівобережної України Московською імперією після Переяславської угоди 1654 р. принесла з собою приєднання Київської православної метрополії в 1686 р.⁸ Наслідком цього було остаточне розчленування української Церкви на кілька провінціальних епархій, безпосередньо підлеглих Святішому синодowi в Санкт-Петербурзі, русифікація її ієрархії, обрядів і церковної мови. Подібна доля чекала вцілілі православні епархії на Правобережній Україні і в Білорусі після поділів Польщі.⁹ У 1839 р. Уніятська Церква на Білорусі та Правобережній Україні була змушена розчинитися в РПЦ під ширмою так званого “возз'єднання” з останньою.¹⁰ Від того часу вона збереглася лише під австро-угорською владою в Галичині й на Закарпатті. Раніша анексія Росією Басарабії створила можливості для асиміляції Молдавської Православної Церкви в межах імперської церковної структури.

Після початкової конфронтації з радянським режимом РПЦ кінець-кінцем знову прийняла на себе деякі зі своїх передреволю-

---

6. William K. Medlin, *Moscow and East Rome: A Political Study of the Relations of Church and State in Muscovite Russia* (Женева, 1952), стор. 93-95.

7. Nicholas Berdyaev, *The Origins of Russian Communism* (Лондон, 1955, стор. 10).

8. Михайло Грушевський, *З історії релігійної думки на Україні* (Львів, 1925), стор. 84-85.

9. Там таки, стор. 86.

10. Див. Wasyl Lencyk, *The Eastern Catholic Church and Czar Nikolas I* (Рим, 1966), зокрема розділи VIII та IX. Єдину уніятську дієцезію імперії, що вижила — Холмську епархію, насильно “возз'єднано” з РПЦ в 1875 р.

ційних функцій імперської інтеграції українців, білорусів, молдаван та деяких менших неслов'янських народностей, яких наведено на православ'я. Характеристично, що навіть тоді, як Московський патріархат зазнавав жорстоких переслідувань нового комуністичного режиму, він завзято поборював український автокефальний рух, який від 1917 р. намагався позбутися наслідків русифікації, стараючися демократизувати православну Церкву в Україні, зробивши її незалежною від Москви. Ця боротьба продовжувалася в двадцять роки, аж доки сталінський режим не наклав свою руку на Українську Автокефальну Православну Церкву (УАПЦ), знищивши її під закидом "буржуазного націоналізму" та "контрреволюції".¹¹ Коли впродовж німецької окупації України під час Другої світової війни було відновлено УАПЦ, Московський патріархат об'єднався зі сталінським режимом у пропагандивній війні проти цієї Церкви та її відповідника в Білорусі. Коли радянське військо зайняло наново Україну, зліквідовані парафії УАПЦ були змушені повернутися в лоно РПЦ.¹²

Багатозначним є те, що історична зміна національної політики Сталіна від "інтернаціоналістичної" ленінської формули до майже одвертої підтримки російського націоналізму як об'єднувальної сили багатонаціональної радянської держави, супроводжувалася від 1938 р. офіційною "реабілітацією" історичної ролі РПЦ в будівництві російської централізованої держави. Попри страшні погроми в наслідок релігійних переслідувань на протязі двох десятиріч РПЦ доручено після нацистсько-радянського поділу Польщі в 1939 р. приємне завдання привести під церковний і політичний контроль Москви великі православні єпархії в анексованих західних областях України й Білорусі. Подібне поширення юрисдикції Московського патріархату прийшло після анексії православних земель Басарабії та Північної Буковини в 1940 р. і трьох балтицьких держав з їхніми православними Церквами національних меншостей.¹³

---

11. В. Vociurkiw, "The Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, 1920-1930: A Case Study in Religious Modernization", Dennis J. Dunn (ред.), *Religion and Modernization in the Soviet Union* (Болдер, 1977), стор. 310-347.

12. Про атаки Московського патріархату на архієпископа Полікарпа (Сікорського), що очолював УАПЦ в окупованій німцями Україні, див. видання Московського патріархату *Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война. Сборник церковных документов* (Москва, 1943), стор. 13-23, 66-69.

13. Це справді парадокс, що в час (1939-1940), коли Московський патріархат поширює свою юрисдикцію, з благословення Кремля, на кілька православних дієцезій у недавно окупованих СРСР країнах з їхніми

Але безсумнівно найдраматичнішим виявом нової "симфонії" між російською Церквою і Кремлем (символізованою зустріччю Сталіна й Молотова з чоловіми ієрархами РПЦ у вересні 1943 р.)¹⁴ була повоєнна ліквідація Української Греко-Католицької Церкви в Галичині та на Закарпатті, коли вона була насильно "возз'єднана" з РПЦ, з участю працівників радянських органів безпеки, що взяли на себе безпрецедентну ролью "місіонерів" імперської Церкви.¹⁵

Найкращою ілюстрацією ролі РПЦ як фактора інтеграції перш за все "молодших братів" — українців і білорусів — з російським ядром імперії, може послужити те, що РПЦ є єдиною всесоюзною багатонаціональною установою у Радянському Союзі, що затримала свою передреволюційну назву ("Російська"), а також свою "монархічну" (патріархальну) централізовану структуру. Лише старовинна Грузинська Православна Церква, завдяки тому, що Сталін відмовився її "возз'єднати" з Московським патріархатом, уникнула обіймів її духовного "старшого брата", після того як вона відновила свою автокефалію в 1917 р. У своїй обмеженій сфері РПЦ символічно репрезентує те, що радянські лідери очевидно вважають сутністю "нової історичної спільноти — радянського народу" — тобто злиття українців і білорусів з росіянами в "нову Русь". У досягненні такого злиття, виходить, немає принципових розходжень між патріархатом і Кремлем, і велика однотайність панує між більшістю росіян як у СРСР, так і поза його межами та режимом у цьому питанні.

численними церквами, чоловічими та жіночими монастирями — його власна організація в "старих" межах СРСР в наслідок сталінського терору була зменшена до чотирьох єпископів (з яких два були тепер вислані як "екзархи" на "визволені" території) та менше ніж сотні відкритих церков; порівняй: Nikita Struve, *Christians in Contemporary Russia* (Нью-Йорк, 1967), стор. 57.

14. У справі кремлівської зустрічі у вересні 1943 р. та угоди між державою та РПЦ, яку вона символізувала, див. William C. Fletcher, *A Study in Survival: The Church in Russia, 1927-1943* (Лондон, 1965), стор. 112-114. Про генезу, імплікації та обґрунтування нової "симфонії" між патріархатом і Кремлем, див. статтю цього автора: "Church-State Relations in the USSR", *Survey*, січень 1968, ч. 66, зокрема стор. 16-24.

15. В. Bociurkiw, "The Uniate Church in the Soviet Ukraine: A Case Study in Soviet Church Policy", *Canadian Slavonic Papers* (Торонто) 1965, 7, стор. 89-113; та: Ivan Hryniokh, "The Destruction of the Ukrainian Catholic Church in the Soviet Union", *Prologue Quarterly* (Нью-Йорк) 1960, т. IV, 1-2, стор. 5-51.

Національні церкви

Національні церкви репрезентують унікальну симбіозу релігійної і національної свідомости, підсилюючи й підтримуючи одна одну. Вірними національної Церкви є лише члени даної національності, звичайно з виключенням — на відміну від імперської Церкви — інших національностей. Ця релігійно-етнічна симбіоза проявляє себе організаційно у формі незалежної чи автономної церковної структури, що базується на власній території нації та об'єднує членів цієї національності як у рідній країні, так і в розсіянні. Ця остання функція набуває додаткового виміру та особливого значення для тієї національності імперії, яка втратила незалежність і прагне до свого власного державного життя. У відсутності інших автономних етнічних структур національна Церква стає притулком для національних традицій і культури, узаконює боротьбу за їхнє збереження й, принаймні, посередньо, за національне визволення, приймаючи на себе ролю виразника "дійсних" національних інтересів. Відповідно, як імперський уряд, так і імперська Церква намагаються порушити цю релігійно-етнічну симбіозу шляхом різних заходів від "навертання" чи принаймні "кооптації" духовної еліти до суворих обмежень чи навіть оголошення поза законом діяльності національної Церкви.

У межах СРСР прикладами "моделю" національної Церкви можуть бути стародавня Вірменська Григоріянська Церква (ВГЦ), що об'єднує вірменів у СРСР і поза ним, Грузинська Православна Церква (ГПЦ), Литовська Римсько-Католицька Церква та Українська Греко-Католицька Церква. Останні дві церкви можна б також включити у категорію заснованих якоюсь певною особою (founded) міжнародних релігій (католицизм), але, беручи до уваги тісне взаємопов'язання релігії (обряду) і національності в Литві та Західній Україні, їх треба класифікувати як "національні" церкви. Обидві церкви почали пов'язувати, відповідно, з литовським і українським націоналізмом і тому вони відповідно трактовані радянським режимом. ВГЦ, посередньо визнана режимом "національною" установою, має багато більше вірних поза межами СРСР у розсіянні, ніж усередині. Голову цієї Церкви "католикоса всіх вірменів" радянська влада навіть заохочує підтримувати широкі закордонні стосунки та конкурувати з "католикосом Сіліції" (з осідком у Лівані) не лише в духовній, але й у політичній лояльності закордонних вірменів. У час коли лояльне до режиму керівництво цієї Церкви втішається багатьма матеріальними пільгами та іншими привілеями, зарезервованими для найвищої радянської еліти, вірменська Церква в СРСР увесь час знаходиться під пильним контролем державної влади, а її вітчизняні надбання (манастирі, семінарії й церкви) за своїм числом і впливом нагадують

лише тінь свого передреволюційного стану.¹⁶ З огляду на географічне розташування Вірменії та вірменсько-турецьку ворожнечу Кремль не вважає вірменський релігійний націоналізм істотною загрозою своїй владі над Закавказзям.

Грузинська Православна Церква (ГПЦ), навпаки, все ще зберігає живу пам'ять про гніт, якого вона зазнала від Російської імперії та імперської Церкви. Відома як державна Церква ще з першої половини четвертого століття, ГПЦ була насильно поглинута російською Церквою в 1811 р., тобто 10 років після приєднання Грузії до Росії. На місце католика Санкт-Петербург призначував екзархів, з яких всі, крім першого, були росіяни, а також увів у богослужіння зовсім чужу грузинам церковнослов'янську мову. Лише після революції 1917 р. вціпілі грузинські єпископи проголосили відновлення грузинської автокефалії. Московський патріархат відмовився її визнати, аж поки його не "переконав" у доцільності того Сталін восени 1943 р. Лише мала частина грузинських монастирів і церков пережила сталінську владу та хрущовську протирелігійну кампанію 1959-1964 років. На 1972 р. тільки яких 60 церков (з 2455 перед 1917 р.) діяли в республіці. Розповіді про вандалізм, опоганення та розграбування національних церков продажними партійними та церковними керівниками стали відомими в самвидаві за останні десять років.¹⁷ Релігійні та національні почування в Грузії мають багато більшу протиросійську спрямованість, ніж у Вірменії. Позбавлена, у противагу до вірменської, численного й заможного закордонного мирянства, ГПЦ була вразливіша до режимного тиску; однак, починаючи від 1970-их років, вона здобуває сильну підтримку від грузинської інтелігенції й навіть деяких офіційних осіб.¹⁸

Литовська Римо-Католицька Церква (ЛРКЦ), опинившись під радянською владою лише під час Другої світової війни, не зазнала релігійного терору, який пережили грузинська і вірменська Церкви в 1929-1938-их роках. Хоч її симбіотичне пов'язання з литовською

---

16. У всій вірменській республіці було в 1975 р. лише 96 парафіяльних священиків, 16 архимандритів та 6 єпископів згідно з працею: Vahakh N. Dadian, "Nationality in Soviet Armenia — a Case Study of Ethnocentrism", George W. Simmonds (ред.), *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the Era of Brezhnev and Kosygin* (Детройт, 1977), стор. 244.

17. Див. Peter Reddaway, "The Georgian Orthodox Church: Corruption and Renewal", *Religion in Communist Lands (RCL)* (Кент, Англія), липень-жовтень 1975, ч. III, 4-5, стор. 114-123.

18. Про недавні протести проти посиленого гноблення ГПЦ див. *RCL*, весна 1983, ч. 1, стор. 78.

національною свідомістю не сягає далі двохсот років (тобто не далі поділів Польщі під кінець 18 ст.), міжвоєнний період незалежності Литви завершив процес релігійно-етнічної консолідації. Після того як Радянський Союз поглинув незалежну Литовську Державу, Церква залишилася єдиною литовською установою в СРСР, що виступала на захист національних інтересів Литви не лише в Радянському Союзі, але й у Ватикані. Вона зазнала репресій режиму за те, що відмовилася засудити націоналістичний рух опору після війни. Початкові радянські намагання добитися відокремлення ЛРКЦ від Риму закінчилися невдачею, не зважаючи на масові репресії проти ієрархії та духівництва. Продовження канонічного підпорядкування ЛРКЦ папі досі зводило нанівець радянські намагання проникнути в ієрархічне коріння литовського католицизму, а одночасно релігійно-національна солідарність литовців уможливила компенсувати режимну заборону католицьких чернечих, освітніх та видавничих установ "підпільною" церковною мережею, що діє в тіні легальної Церкви. Підпільна *Хроніка Католицької Церкви у Литві*, найпопулярніший самвидавний журнал у Литві, що виходить від 1972 р., є найкращим доказом тісної взаємозалежності релігії та націоналізму в Литві й постійної національно-об'єднувальної (й зворотно — розкладницької для імперії) ролі, яку грає Литовська Католицька Церква.¹⁹

Українська Греко-Католицька Церква (УГКЦ) в Галичині (а дещо в меншій мірі й на Закарпатті)²⁰ репрезентує подібне симбіотичне взаємопов'язання між релігією (й також окремим релігійним обрядом) та етнічністю. Ця симбіоза завершилася з кінцем минулого століття в тих частинах України, які аж до недавнього часу ніколи не були частиною Російської імперії. Колись поширена Українсько-Білоруська ("Рутенська") Уніятська Церква, відома з кінця 16 ст. в межах Польсько-Литовської держави, була зліквідована в Білорусі та на більшості українських земель після поділів Польщі в результаті спільної акції імперського уряду і РПЦ. Те, що

---

19. Див. Saulius Girnius, "The Tenth Anniversary of the Lithuanian Chronicle", *Radio Liberty Research* (Мюнхен), RL 160/82, 14 квітня 1982, стор. 1-12.

20. Між Першою світовою війною і тридцятими роками число православних між русько-українським населенням Закарпаття (офіційно званого тоді в Чехо-Словаччині — Підкарпатською Руссю) зросло до 112-130 тис. Хоч як східній обряд, так і православ'я відрізняли русинів-українців у Чехо-Словаччині від угорців, чехів і словаків, українська національна свідомість утвердилася в широких масах шойно в нашому столітті, порівняй: Paul R. Magocsi, *The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus, 1848-1948* (Кембрідж, Массачусетс, 1978).

унія вижила в Галичині, яку анексувала Австрія, мало вирішальне значення для національного відродження в цій частині України. Церква — від того часу зрівняна в правах з Римо-Католицькою Церквою політично та економічно панівної польської меншости в Східній Галичині — початково забезпечила основну організаційну структуру, керівні кадри та ресурси для народного руху, який з початком 20 ст. набрав масового характеру з явно самостійницькою програмою і з світським керівництвом, що надавало йому сучасного спрямування.²¹ Драматичний контраст між ставленням до того імперської православної Церкви до української революції і державности в 1917-1920 рр. і ставленням УГКЦ до Західньо-Української Народньої Республіки ілюструє державоруйнівні та державобудівничі можливості інституційних релігій. У віднині суцільно православної Східній Україні в 1917-1919 роки не можна було знайти й одного місцевого єпископа, щоб забезпечити керівництво й надати легітимности рухові за українізацію та канонічну самостійність (автокефалію) української Церкви.²² Ієрархія РПЦ одверто сприяла білогвардійцям й їхній боротьбі з українським самостійницьким рухом, проповідувала невіддільність православ'я й цілісність Росії й зображувала український рух як виключно політичну неправославну авантюру антиклерикальних крайніх елементів, що підготовляють ґрунт для унії з Римом.

УГКЦ в Галичині надала, навпаки, духовну та організаційну підтримку українській державі, проголошеній в 1918 р., й забезпечила солідарність галицьких українців, коли вони боронили Західньо-Українську Народню Республіку проти вторгнення відродженої римо-католицької Польщі. Після польської перемоги УГКЦ творила ядро українського національного руху під польською міжвоєнною владою. Впродовж більше сорока років (1901-1944) голова цієї Церкви митрополит Андрей Шептицький був не лише духовним владикою і головним моральним арбітром галицьких українців, але також широкоvizнаним речником їхніх національних інтересів. Тому не було випадковим, що коли Кремлеві не вдалося примусити Церкву засудити український рух опору після

---

21. John-Paul Himka, "Priests and Peasants: The Greek Catholic Pastor and the Ukrainian National Movement in Austria, 1867-1900", *Canadian Slavonic Papers*, березень 1979, XXI, 1, стор. 1-14.

22. В. Вociurkiw, "The Church and the Ukrainian Revolution: The Central Rada Period", Taras Hunchak (ред.), *The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution* (Кембрідж, Массачусетс, 1977), стор. 220-246; і його: "Ukrainization Movements Within the Russian Orthodox Church, and the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church", *Harvard Ukrainian Studies*, Vol. III/VI (1979-1980), част. 1, стор. 92-96.

поновної окупації радянської Галичини в 1944 р., він узав курс на нищення цієї національної Церкви шляхом ув'язнення й заслання всієї її ієрархії та кількох сотень священників, що відмовилися приєднатися до РПЦ.²³ Сила взаємопов'язаної релігійної та національної свідомості галицьких українців виявилася, одначе, більшою й тривалішою, ніж того сподівався режим; УГКЦ не лише витримала майже десятиліття сталінських переслідувань, але в післясталінську добу змогла відбудувати свою організацію та ієрархію в Західній Україні в умовах нелегальності та постійного переслідування.²⁴ Навіть насильно "навернені" священники у великій більшості залишилися вірні унії в серці, а рядові миряни відмовилися приймати російських чи поросійщених парафіяльних священників. Ці явища — на відміну від Східної України — допомогли зберегти незмінно український характер номінально російських православних дієцезій в Галичині. Як буде далі показано, детант посталінської доби між Ватиканом і Москвою викликав велику гіркоту між західноукраїнськими греко-католиками. У результаті невелика частина відокремилася від Католицької Церкви та створила есхатологічну секту покутників

Вірменська, грузинська й литовська Церкви та УГКЦ уособлюють відмінності в ролі та статусі "національних церков" у СРСР. Вони, одначе, не є єдині "національні церкви" в Радянському Союзі. Тут треба згадати в першу чергу лютеранські Церкви Латвії та Естонії, які з різних причин (зокрема через своє німецьке походження й традиційну пошану до політичної влади) не виявили такого тісного взаємопов'язання між релігією та національністю, як обговорені чотири Церкви. З другого боку, лютеранство німців, засланих на азійські території СРСР, було у великій мірі об'єднувальним чинником для їхнього етнічно-культурного самозбереження.

Латинське католицитво в Латвії репрезентує "мішаний модель".

---

23. В. Вociurkiw, "The Uniate Church...", цит. місце; та: В. Вociurkiw, *First Victims of Communism: White Book on the Religious Persecution in Ukraine* (Рим, 1953); про заборону УГКЦ на Закарпатті див. Василь Маркус, *Нищення греко-католицької церкви у мукачівській єпархії в 1945-1950 рр.* (Париж, 1962).

24. Див. Vasylyl Markus, "Religion and Nationality: The Uniates of the Ukraine", В. R. Вociurkiw, J. S. Strong (ред.), *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe* (Лондон, 1975), стор. 101-102; цього автора: "The Catacomb Church: Ukrainian Greek Catholics in the USSR", *RCL*, весна 1977, V, 1, стор. 4-12; та: Ivan Hvat, "The Ukrainian Catholic Church, The Vatican and the Soviet Union during the Pontificate of Pope John Paul II", там таки, зима 1983, XI, 3, стор. 264-280.

Хоч воно не творить національної Церкви, все таки воно глибоко закорінене в історії²⁵ та чітко відрізняє лотишів від росіян. З другого боку, воно, краще ніж литовська чи уніятська Церкви, втілює католицтво як міжнаціональну релігію. Невипадково Ризька єпархія та семінарія в умовах відсутності єдиної організації служать радянським католикам *in partibus* (полякам, німцям тощо) своєрідним об'єднувальним центром.²⁶

Традиційні місцеві секти

У СРСР існує кілька релігійних груп цієї категорії.²⁷ Вони поділяють такі характеристичні ознаки: пряме чи непряме походження з виниклого в 17 ст. протесту проти Ніконівських реформ, які сприйнято як нововведення в ритуалі московського православ'я ("старообрядці") чи заперечення "священної та ієрархічної організації"²⁸ державної Церкви ("духовні християни"); тісне пов'язання з російською етнічністю; самоізоляція і відмова від навернення до своєї віри, поєднані, у багатьох випадках, з комунальним способом життя; і, врешті, традиційне недовір'я до державної влади. Такі властивості створили тим релігійним групам великі труднощі в пристосуванні до радянських політичних, економічних та соціальних обставин та причинилися до швидкого занепаду "традиційних місцевих сект". Їхні нащадки або пристали до благоче-

---

25. "Die Katholiken in der USSR", 2 (Lettland), *Glaube in der 2. Welt* (G2W) 1951, IX, 6, стор. 213-214.

26. Там таки, стор. 217-219; і: Частина I, там таки, 1981, IX, 5, стор. 166-167. Про померлого українського католицького єпископа Олександра Хіру з Мукачівсько-Ужгородської дієцезії, який був засланий до Казахстану, де він служив до самої смерти засланим українцем-уніятам, а також німецьким та польським католикам-засланцям, написано в мемуарах засланого польського священика з Казахстану Владислава Буковінського, про що див. Ks. Władysław Bukowiński, *Wspomienia z Kazachstanu* (Лондон, 1979); також див. Juchym Wolf, "Begegnungen mit Pfarrer Olexander Chira", G2W 1983, XI, 4, стор. 22-24. Католицьку діаспору в Середній Азії духовно обслуговував упродовж кількох років інший таємно висвячений український католицький єпископ, померлий Йосиф Федорик, під час свого заслання до Киргизії.

27. Поняття "секти", вживане в соціологічній літературі, може лише умовно бути застосоване до російських місцевих сект, які, як правило, не мають добровільного, індивідуально вибраного членства, порівняй: Joachim Wach, *Sociology of Religion* (Чикаго, 1971), розділ 5; Christel Lane, *Christian Religion in the Soviet Union* (Лондон, 1978), стор. 19-20; та: "О содержании понятия «религиозное сектантство», в условиях социалистического общества", *BHA* 1979, XXIV, стор. 14-41.

28. J. Wach, стор. 192.

стивих течій у межах російського православ'я, або відійшли ще далі, приставши до "новітніх космополітичних сект" західнього походження.

Поділені доктринально та організаційно старообрядці не вміщуються в якусь певну з обидвох категорій "національних церков" і "традиційних місцевих сект" і тому можуть бути зараховані одночасно й до першої й до другої. Серед них *Єдиновірці* фактично визнають владу Московського патріарха, знову ж *поповців* (що творять більшість старообрядців, зібраних у Біло-Криницькій ієрархії), а також *біглопоповців* слід тепер уважати незалежними російськими церквами. Зате *безпоповці* — це цілий спектр релігійних груп, від офіційно визнаних Поморського та Федосеевського "согласий" (угод) до офіційно переслідуваних апокаліптичних течій аскетичних *странників* (мандрівників)²⁹ — чітко вкладаються в категорію "місцевих сект", з яких деяких ("утікачі", "пустельники" та "скритники") з часом не можна відрізнити від залишків катакомбних "істинних православних християн".³⁰

Типовішими для "традиційних місцевих сект" в СРСР є "духовні християни", що швидко занепадають, представниками яких є майже зниклі *скопці* (кастратори) та *христовіри* чи *хлисти*. Виникли в 19 ст. відгалуження тих останніх — *староізраїльська* та *новоізраїльська* секти, а також відоміші *духобори* та *молокани* — які також виникли (у 18 ст.) з *хлистів* — колись втішались ласкою ленінського режиму завдяки комунальному сільськогосподарському способу життя та пацифізму. Сталінська колективізація та антирелігійний терор 1930-их років розгромили ці комунальні секти, і вони досі збереглися головню як російські етнічні острівці в сільських районах Закавказзя. Подібно старообрядці ще найкраще вижили (й зазнали найменше релігійного гніту) на неросійських українних землях СРСР (наприклад, у балтицьких республіках, Україні, Білорусі, Молдавії та на Кавказі), де їхній ізоляціонізм, відмова від навернення до своєї віри та комунальний спосіб життя помогли їм утримувати свою російську самотність.

Понаднаціональні релігійні спільноти

У Радянському Союзі Іслам репрезентує понаднаціональну релігійну спільноту, яка, не нищачи, не підриваючи й не перешкоджаючи збереженню етнічної самотності тюркських та іраномовних народів, об'єднує їх в *умма*. Іслам різко відрізняє їх від

---

29. В. Миповидов, *Старообрядчество в прошлом и настоящем* (Москва, 1969), стор. 102-104.

30. С. Lane, стор. 116-122.

панівних росіян та інших європейських національностей, одночасно пов'язуючи їх із ісламськими націями поза межами СРСР. Радянський режим намагався зламати цю панісламську та пантюркістську свідомість створенням кількох союзних республік та деякого числа автономних республік, областей та округ.³¹ Проте режимне сприяння процесам національного будівництва в їхніх межах не змогло заступити новою "радянською" національною свідомістю та лояльністю традиційні мусульманські цінності та норми. Вони — як у сьогоднішньому Афганістані — свого часу були джерелом надхнення для довготривалого опору басмачів радянській російській владі в Середній Азії. Фактично ця політика "поділяй і пануй", укупі з далекосяжним нищенням інституційного ісламу, причинилася до могутньої синтези тих елементів Ісламу, які не зазнали серйозного впливу модернізації в наслідок виникнення етнічної свідомості тюркських та іраномовних народів. Таким чином релігійні і світські компоненти нових "соціалістичних націй" на історично ісламських територіях СРСР були нероздільно сполучені в об'єднувальному самопозначенні *мусулманин*. Одночасні процеси демографічного піднесення в районах із тюркомовним та іраномовним населенням у СРСР та драматичного зростання стратегічної, економічної та політичної важливості ісламських народів Третього світу дали радянським мусульманам підстави оптимістично дивитися в своє майбутнє.

Після Другої світової війни створено, за згодою радянського уряду, чотири духовні управління, завданням яких є спрямовувати інституційну мусульманську діяльність, відповідно в Середній Азії і Казахстані, Європейській Росії та Сибірі, Азербайджані та на Північному Кавказі.³² Суворо контрольовані урядом ці управління дістали завдання втримувати релігійний запал вірних у тих вузьких межах, які встановило радянське право. Одночасно вони мають служити Кремлеві, подібно до інших офіційно визнаних релігійних центрів у СРСР, для зовнішньої пропаганди серед мусульман закордоном в інтересах підтримки режимної закордонної політики. Духовні управління, очолювані головним муфті Середньої Азії та Казахстану, досі були зокрема активні у виправданні теологічними засобами (на базі права *фетви*) радянських обме-

---

31. В. Bociurkiw, "The Changing Soviet Image of Islam: The Domestic Scene", *Journal of the Institute of Muslim Minority Affairs (Jeddah)*, II, 2 та III, 1, зима 1980 — літо 1981, II, 2 та III, 1, стор. 9-25; та: Е. Филимонов та інші (ред.), *Ислам в СССР. Особенности процесса секуляризации в республиках Советского Востока* (Москва, 1983).

32. Alexandre Bennigsen, Chantal Lemerrier-Quelquejey, "«Official» Islam in the Soviet Union", *RCL*, осінь 1979, VII, 3, стор. 148-159.

жень мусулманських релігійних традицій, а також багатьох суперечностей між Ісламом і радянськими нормами та політикою. Допмагаючи достосувати мусулманську доктрину й практику до радянських умов, вони таким чином полегшують виживання сучасних ісламських вартостей. Одначе цей мусулманський "естаблішмент" не зміг досі впоратися з освяченим традицією "неофіційним Ісламом". Йому кинули виклик таємні фундаменталістські течії *суфі*, які не лише засуджують радянську ісламську політику, але також звинувачують офіційні духовні управління в зраді основних принципів віри. Радянське вторгнення в Афганістан та безперервний збройний опір мусулманських повстанців стали випробуванням як політичної лояльності духовних управлінь, так і довір'я їм з боку їхніх мирян, поглиблюючи тим самим напруження між офіційними керівниками Ісламу та їхніми опонентами-фундаменталістами.

Етнічно-релігійна діаспора

Типовий приклад етнічно-релігійної діаспори в СРСР дають радянські євреї.³³ Єврейська етнічна група, колись визначена за релігійним принципом, вижила в умовах територіяльного розпоршення та високої соціальної мобільності частково завдяки прийняттю світського визначення єврейської національності, частково через небажання панівної в СРСР нації абсорбувати асимільованих євреїв, а частково в наслідок радянської політики (включаючи паспортизацію), яка зміну національності для громадянина зробила майже неможливою.³⁴ Тільки між східними єврейськими громадами Середньої Азії та Кавказу, а також між залишками єврейського голокосту, що живуть у західних районах, анексованих СРСР під час останньої війни, юдаїзм залишився життєздатним фактором у формуванні єврейської національної свідомості.³⁵

---

33. З деякими застереженнями можна твердити, що також вірменська діаспора поза межами Вірменської РСР і теж німецька і польська діаспори показують це особливе взаємопов'язання релігії та етнічності в умовах демографічного розсіяння.

34. Zvi Gitelman, "Moscow and the Soviet Jews", *Problems of Communism* (Вашінгтон), січень-лютий 1980, XXIX, 1, стор. 18-34; Walter Kolarz, *Religion in the Soviet Union* (Лондон, 1961) розділ XX; див. теж у цього ж автора: "Soviet Religious Policy and the Status of Judaism in the USSR", *Bulletin on Soviet and East European Jewish Affairs*, грудень 1970, стор. 13-19.

35. Joshua Rothenberg, "The Jewish Religion in the Soviet Union since World War II", Richard H. Marshall, Jr. (ред.), *Aspects of Religion in the Soviet Union, 1917-1967* (Чикаго, 1971), стор. 352-353; порівняй: И. Шапиро, "Иудаизм в СССР", *Наука и религия* (Київ) 1980, 9, стор. 38-39.

Загалом радянське єврейство показує найвищий ступінь модернізації серед радянських національностей, а також — що не дивує в радянських умовах — найнижчі показники релігійності.³⁶ Постанови держави Ізраїль мало величезний вплив на усвідомлення власної національності радянськими євреями, а зокрема після Шестиденної війни 1967 р.; з іншого боку цей розвиток подій мав важливий вплив на радянську політику стосовно до євреїв. Відродження єврейської національної свідомості під час і після Другої світової війни мало малий вплив на залишки інституційного юдаїзму в СРСР, не зважаючи на те, що від кінця 1940-их років синагоги залишилися єдиними єврейськими етнічними установами в Радянському Союзі. Неодноразові намагання відродженої між молоддю, що в великій мірі стала світською, сіоністської течії зробити синагоги у дні єврейських свят опорними пунктами для маніфестації єврейства, не довели до єврейського релігійного відродження.³⁷ Парадоксально, що деяке число асимільованих єврейських інтелектуалів-дисидентів перейшли в російське православ'я, ще менша кількість у католицтво, що саме в собі відбиває невідрадий стан інституційного юдаїзму в СРСР. Підсилення антисемітського тону радянської антисіоністської та антиюдаїстської пропаганди причинилося, дуже правдоподібно, більше до руху за масову еміграцію серед радянських євреїв, ніж до виникнення будь-яких у них релігійних почуттів.

Новітні космополітичні секти

У протизагу до швидкого зникну старих російських сект, новітні секти (західного походження) — егалітарні та активістські в орієнтації, суворі та недвозначні в доктрині та моральних нормах,

---

36. За даними Шапіро (цит. праця, стор. 38) в СРСР є коло 60 тис. релігійних євреїв, що становить трошки понад 3% офіційно поданої кількості радянського єврейського населення в 1979 р., порівняй: Navedallah Wein, "A Religious Minority Among Soviet Jewry", *RCL*, зима 1978, VI, 4, стор. 244-247. Розглядаючи радянську єврейську еміграцію до США після 1971 р., Гітельман ствердив, що тільки 8% уважали себе релігійними: "Soviet Immigrant Re-settlement in the United States", *Soviet Jewish Affairs* (Лондон), травень 1982, XII, 2, стор. 16. З другого боку, Гітельман знайшов багато вищу пропорцію релігійних осіб між радянськими єврейськими імігрантами до Ізраїлю в 1971-1972 роках (46% з його вибірки навмання; між грузинськими євреями ця частка була 77%); див. його: "Judaism and Modernization in the Soviet Union", D. J. Dunn (ред.), *Religion and Modernization in the Soviet Union*, стор. 302.

37. Див. Moshe Davis, "Jewish Spiritual Life in the USSR: Some Personal Impressions", *RCL*, зима 1976, IV, 4, стор. 20-23.

з наставленням до навертання в свою релігію, негальмованим радянськими правовими обмеженнями чи етнічно-культурними бар'єрами — зростають найшвидше з усіх релігійних громад у СРСР. Ці секти, а зокрема євангельські християни-баптисти, п'ятдесятники та адвентисти сьомого дня, стали багато в чому непередбаченими користувачами з російської національної та релігійної політики, спрямованої на злам традиційних пов'язань національності й релігії та на інфільтрацію й корупцію традиційних церковних ієрархій.

В Україні, де, як повідомляють, міститься приблизно половина всіх сектантських громад, вони поширюються особливо швидко в індустріалізованіших, урбанізованіших районах, де хрущовська антирелігійна кампанія закрила велику більшість православних церков. Те, що сектанти покладаються на російську мову як на своєрідну *lingua franca*, та їхня байдужість до української (а в Білорусі до білоруської) мови та інших етнічно-культурних вартостей, може бути як наслідком євангелістського "космополітизму" та місіонерських міркувань, так і результатом радянської політичної соціалізації. Лише дисидентська Рада Церков Євангельських Християн-Баптистів, що має багато послідовників в Україні, зробила в сімдесяті роки поступки для української мови у самвидавних публікаціях Ради.³⁸

Показово, що радянська політика ставить собі за мету як найбільшу централізацію та інституціоналізацію сектантства для максимального контролю над "служителями культу". Внутрішня напруженість взаємин між "кооптованими" керівниками офіційної Всесоюзної Ради Євангельських Християн-Баптистів і фундаменталістами цієї групи закінчилася розколом на початку 1960-их років, коли хрущовський режим почав уживати перших для впровадження в життя обмежень на баптистську організацію та проповідницьку діяльність.³⁹ Раді Церков Євангельських Християн-Баптистів, що відкололася, відмовлено в урядовій "реєстрації"; вона стала об'єктом частих кампаній переслідувань, у наслідок чого тепер 180 баптистів-дисидентів сидять по в'язницях СРСР.

Серед найпереслідуваніших у СРСР сектантських груп є "свідки Єгови". З історичних причин ядро цієї групи прийшло з Західної України, і українську мову широко вживано в її таємній діяльності та в виданнях.⁴⁰ Це вкупі з їхньою непохитною во-

---

38. Самвидавна збірка релігійних пісень і віршів *Пісні спасених* була опублікована підпільним баптистським виданням "Християнин" 1975 р.

39. Див. Michael Rowe, "Soviet Policy toward Evangelicals", *RCL*, весна 1979, VII, 1, стор. 4-12.

40. "Еволюция религиозного сознания и деятельности свидетелей

рожістю до радянського режиму довело до звинувачень, що свідки Єгови є притулком для українських націоналістів (окрім обвинувачень у виконанні завдань "американської розвідслужби").⁴¹ Українські самвидавні джерела зобразили, однак, єговістів як групу абсолютно чужу українським національним прагненням і, завдяки своїй мовній привабливості, більш деструктивну для української національної справи, ніж інші сектантські групи.⁴²

Націоналістичні релігійні культу

Різкий контраст до свідків Єгови становить інша нелегальна, також базована в Західній Україні релігійна група покутників. З уваги на особливості їхньої доктрини, релігійні традиції та природу їхньої організації (чи, точніше, брак структурності в ній) їх слід зарахувати до націоналістичних релігійних культів. Покутники, що існують як релігійна група від 1954 р., виникли на периферії поставленої поза законом УГКЦ, як місцевий Марійський культ на Підкарпатті.⁴³ Він зосереджувався довкола згодної появи Богородиці, подібної до відомого чуда Фатіми в Португалії, жінці, яка від того часу стала засобом для переказування "Марійських" пророцтв, пересторог та звернень до послідовників цього культу. Ці переказування — інтерпретовані та поширені, в сполучі з вибраними елементами католицької доктрини, уніятської традиції та українського націоналізму —покутники перетворили на теологію відчуження та спасіння, яку можна б так підсумувати: радянський режим, що знищив українську "віру... націю, нарід, країну та людство"⁴⁴ це ніщо інше, як сповнення апока-

---

Иеговы", *ВНА* 1979, XXIV, стор. 135. У шістдесяті роки в Томську на Сибірі видавано нелегально україномовну версію журналу *The Watchtower* (Сторожова вежа).

41. Н. Возняк, *Їх справжнє обличчя* (Ужгород, 1974), стор. 108, 116-117, порівняй: В. Коник, *Иллюзии свидетелей Иеговы* (Москва, 1981), стор. 148-149.

42. Valentyн Moroz, "Amid the Snows", *Boomerang. The Works of Valentyн Moroz* (Балтімор, 1974), стор. 82.

43. Між незмінно ворожими радянськими писаннями про покутників слід відмітити: Ю. Григор'єв, *Бузувіри* (Львів, 1974); М. Косив, "Покутники — хто они?", *Наука и религия* 1975, 8, стор. 56-57; А. Шиш, *Уніяти-покутники — хто вони?* (Ужгород, 1978); та: Б. Орлик, "Неблаговидні діяства «пасажирів першого класа»", *Людина і світ* (Київ) 1983, 2, стор. 52-56.

44. Порівняй рукописне самвидавне звернення покутників "До всіх рас і національностей на всіх континентах" — протест проти арешту провідника покутників Ігнатія Солтиса ("Святішого Отця" та "перевтіленого Христа") від 21 січня 1981 р. (3 стор.), архів автора.

ліптичного пророцтва про Сатану, який заволодіє світом перед кінцем світу та Страшним судом. Від 1958 р., після смерти останнього правдивого папи — Пія XII, Сатана заволодів Римом, і центр справжнього католицизму перемістився на багатостраждальну Україну, де ведеться остання боротьба між Сатаною і Богом.⁴⁵ За вказівками Богородиці правдивий християнин-католик мусить зовсім відкинути сатанічну радянську систему: відмовитися від радянських паспортів, обслуги, шкіл; не брати участі в радянських виборах; не працювати в радянських установах; не йти до Червоної армії.⁴⁶ Замість "фальшивих пап" у Римі (від Ронкаллі до Войтили) справжній наслідник Пія XII був вибраний Богом в Західній Україні, в особі засновника культу Ігната Солтиса (який прийняв ім'я "останнього" папи Петра II, а пізніше ім'я Емануїл).⁴⁷ Згодом проголошено, що він є перевтіленням Христа, що повернувся на землю.⁴⁸ З кінцем світу, що вже надходить, лише покутники спасуться. Для членів культу створено особливі покутні обряди, зокрема "дев'ятницю" (дев'ять днів покути). Також визначено окремі різні благочестя та підпорядкування покутницькому "папі".⁴⁹ Розриваючи стосунки з Римом у 1958 р., покутники також зреклися підпільної Української Католицької Церкви за те, що вона нібито "помиралася" з комуністичним режимом і, таким чином, "зрадила" своїх людей і свою віру.⁵⁰

---

45. Там таки. Також див. ручно друкований "Одвертий лист" з 1981 р. — "До нашої родини — далекої і близької", який "показує" Солтисове "наслідництво" папи Пія XII і основні принципи релігійних поглядів покутників (8 стор., архів автора). Радянську версію походження та діяльності секти можна знайти в: А. Шиш, цит. праця.

46. Там таки, стор. 61-79. У багатьох випадках радянська влада позбавила покутників батьківських прав.

47. Див. у самвидавних документах, цитованих у прим. чч. 44, 45. В іншому ручно друкованому зверненні покутників від "учасників, сучасників і свідків" судового процесу над 70-літнім Солтисом, що відбувся у Львові 12-15 травня 1981 р., його називають "священником, єпископом, кардиналом, екзархом, папою, а вкінці — самим Христом" (4 стор., архів автора). Відгуком Солтисового процесу, на якому він був (утре) засуджений на 5 років ув'язнення ("суворого режиму") і 5 років заслання, є цит. стаття Орлика в радянському антирелігійному місячнику *Людина і світ* (1983, 2). У час Солтисового попереднього ув'язнення в шістьдесяті роки сектою курував іншої колишній уніятський священик — недавно померлий А. Поточняк. Його також заарештували та засудили разом з іншими керівниками секти в 1968 р., порівняй: Є. Прищева, "Лик уніятського душпастиря", *Людина і світ* 1968, 11, стор. 36-39.

48. Див. "До нашої родини — близької і далекої".

49. Ю. Григор'єв, стор. 61-65.

50. Див. від руки друковане звернення "До нашої родини...", що

Радянська влада, яка початково прихильно ставилася до розколу серед уніятів, швидко спрямувала свої зусилля проти руху покутників, який притягав велику кількість прочан до "Святої гори" близько підкарпатського села Середнє (місце, де мала з'явитися Богородиця) і поширював свою благовість через ланцюгові листи та мандрівних покутницьких провідників. Провідників культу неодноразово заарештовувано та засуджувано на щораз довші терміни ув'язнення та заслання, покутників-батьків позбавлювано батьківських прав, а рядових вірних постійно турбувала поліція нібито за "паразитизм". Не зважаючи на свою націоналістичну красномовність, покутники знайшли небагато співчуття між великою більшістю українців-католиків, і вони стали радше джерелом збентеження, ніж загрози для підпільної Церкви.

Деяку, хоч далеку аналогію з культом покутників можна знайти в Істинних Православних Християн у Росії, які також повністю відкидають як "сатанічний" радянський режим, так і офіційний Московський патріархат, який, як вони вважають, "продався" режимові, коли митрополит Сергій пішов на компроміс з Кремлем 1927 р. Традиційно націоналістичний і монархістичний, цей залишок колишньої Російської Катакомбної Церкви (очолюваної колись єпископами, що відмовилися прийняти декларацію Сергія 1927 р.) також жорстко переслідований режимом.

Підсумки

Запропонована тут для аналізу пов'язання релігії й національності та даної релігійної групи з радянською державою типологія релігійних груп, повинна б ще бути вдосконалена та поширена з включенням ще деяких менших релігійних груп у СРСР. Однак, навіть на цій попередній стадії вона повинна, я думаю, допомогти з'ясувати важливі пов'язання між релігіями та церквами, з одного боку, і процесами будування (й розпаду) імперій, з другого.

Радянська політика в питаннях релігії та антирелігійна пропаганда вже здавна виявляють чітке усвідомлення взаємодопоміжної та захисної ролі, що їх грають національні та релігійні почування. Це перекриття етнічної та релігійної лояльності давно вже вважається головною перешкодою для радянської політики соціалізації в національних республіках і в ньому вбачають нагоду для емігрантських "буржуазних націоналістів" та західних пропагандистських агентур організувати протирадянські диверсії. Це

обвинувачує нелегальне уніятське духовенство в "зраді" Христової Церкви та залишенні своєї пастви через "потаємне замирення" з безбожним режимом.

симбіотичне пов'язання релігії та національності стало об'єктом спеціальної уваги радянського "інтернаціоналістично-патріотичного" виховання.⁵¹

Велику селективність у підході до цієї проблеми, яку застосовують засоби масової інформації в СРСР, можна проілюструвати даними недавнього дослідження атеїстичного виховання у сімох областях Західньої України.⁵² Огляд показує, що лише 13,3% антирелігійних статей, надрукованих у газетах цих сімох областей в 1971-1978 рр., були спрямовані проти православ'я (що творить величезну більшість усіх релігійних громад у тих областях). Важливо відмітити, що більшість цих статей атакувала національну Церкву, яка офіційно вже довгий час заборонена — Українську Автокефальну Православну Церкву (30% тих статей з'явилися в волинській обласній газеті, а більше як 20% — у рівненському обласному органі); лише кілька статей стосуються до РПЦ, і то лише її "реакційних" дій перед 1917 р. Головним, однак, об'єктом радянських антирелігійних пресових кампаній є Українська Греко-Католицька Церква, що офіційно "не існує", якій присвячено 23,7% усіх статей. (Вони становили 47% усіх атеїстичних статей у львівській щоденній газеті, понад 31% — в івано-франківській, 25,5% — тернопільській, і 23,3% — на Закарпатті). В 1957-1977 рр. сама тільки *Прикарпатська правда* опублікувала 200 протиуніятських та протикатолицьких статей. З інших релігійних груп у сімох газетах були атаковані (за порядком відве-

---

51. Див. прим. ч. 1, а також у матеріалах всесоюзної науково-атеїстичної конференції "Атеїзм, релігія та їхнє місце у сучасній боротьбі ідей", яка відбулася у Києві 30-31 жовтня 1973 р. і зокрема зосереджувалася на Українській Католицькій Церкві та націоналізмі в Україні (5 з 16 надрукованих доповідей у секції "Релігія у планах антикомуністів"): В. Гараджа та інші (ред.), *Атеизм и религия в современной борьбе идей* (Київ, 1975); також див. І. Полюк, *Зближення націй і розвиток масового атеїзму в СРСР* (Київ, 1976); А. Ипатов, "Вопросы атеистического воспитания в свете этноконфессиональной специфики религии", *ВНА* 1978, XXIII, стор. 88-106 — прихильна оцінка важливості православ'я в розвитку російської національної свідомості і культури; секція "Інтернаціоналізм та атеїзм" (що містить 3 статті про "інтернаціоналізм" та антиісламську пропаганду на Північному Кавказі) у: *ВНА* 1980, XXVI, стор. 22-66; врешті стаття: С. Бублик (викладач Київської вищої школи МВС), "Роль патриотического воспитания в формировании атеистических убеждений", *Вопросы атеизма* 1982, XVII, стор. 55-61.

52. Академія наук Української РСР, Інститут історії, *Становлення і розвиток масового атеїзму в західних областях Української РСР*, Ю. Сливка (ред.) (Київ, 1981).

деного їм місяця): свідки Єгови (14%), баптисти (8,4%), юдаїзм (7,2%), п'ятдесятники (3%) та адвентисти (3%). На Волині обласна газета спрямувала більш ніж 32% своїх антирелігійних статей проти баптистів; на Закарпатті обласна газета присвятила одну третину антирелігійного матеріалу свідкам Єгови, тоді як на Буковині місцева газета спрямувала майже 18% свого антирелігійного матеріалу проти юдаїзму.⁵³

Така яскрава увага, яку партія віддає антирелігійній пропаганді, ще раз підкреслює важливе значення, якого надає радянська влада об'єднувальній, "патріотичній" ролі, що імперська Церква виконує на неросійських територіях СРСР. Зворотньо, ця однобічність ілюструє особливу ворожість режиму до "буржуазно-націоналістичних" національних церков, з "розкладницьким" спрямуванням діяльності, "нелояльних", "космополітичних" сект і націоналістичних культів. Загострення ідеологічної напруженості між Сходом і Заходом в останні роки, розвиток подій у Польщі, діяльність польського папи і характер опору, на який натрапив Радянський Союз в Афганістані — все це примусило кремлівських провідників зосередити свою увагу на все глибших внутрішніх і зовнішніх імплікаціях релігії та націоналізму в СРСР.⁵⁴

В межах "імперської" Церкви дисидентські голоси прориваються крізь фасад гармонії між Московським патріархатом і режимом. Вони обвинувають лояльних церковних керівників у боягузтві, матеріалізмі та зраді своїх духовних та патріотичних обов'язків мовчазним виконанням свавільних наказів державних урядовців, які намагаються ще далі послабити вплив Церкви та довіря до неї в суспільстві. Початково повільна та відносно м'яка реакція режиму на дисидентство в РПЦ згодом призвели до арештів та судових розправ, коли деякі з дисидентів, на чолі з о. Глібом Якуніном та його Християнським комітетом оборони прав

---

53. Там таки, стор. 183-184.

54. Зокрема див. статтю: С. Машенко, "«Християнський» націоналізм уніатства — орудие антикоммунизма", *Вопросы атеизма* 1981, XVII, стор. 106-114; И. Мыгович, "Униатско-националистический альянс на службе империализма", *ВНА* 1981, XXVIII, стор. 89-104; стаття голови відділу пропаганди ЦК КПУ: Л. Кравчук "Атеистическое воспитание трудящихся и задачи контрпропаганды", *Непримиримость к буржуазной идеологии, пережиткам национализма* (Москва, 1982), стор. 35-50. Виглядає, що Литва та Західня Україна були окремо виділені для "інтернаціоналістично-атеїстичної" агітації. За журналом *Наука і релігія* (1982, 6, стор. 3), у самій лише Львівській області Товариство "Знання" "підготувало 23 цикли лекцій в справі єдності атеїстичного, патріотичного та інтернаціоналістичного виховання".

вірних, зайняли націоналістичніше становище, тяжіючи більше до монархістичної "Зарубіжної" Російської Церкви на еміграції, атакуючи з національних та релігійних позицій нечестивий союз патріархату та атеїстичного режиму.⁵⁵ Важливим, а можливо й характеристичним для післябрежневських політичних тенденцій є те, що КГБ стало "хрещеним батьком" нечисленної групи "перевихованих" православних дисидентів (Шиманов, Карелін та ін.), які тепер проповідують своєрідний "православний національний більшовизм", з антисемітським присмаком, очевидно намагаючися привабити шовіністичні елементи серед вірних.⁵⁶

Підсумовуючи, треба сказати, що цей збіг релігії та етнічності правдоподібно залишиться головною перешкодою для радянської стратегії денационалізації та секуляризації, саме в час коли режим увійшов у кризу не тільки соціально-економічного характеру, але також і його легітимності, кризу, яка заторкає самі основи його релігійної та національної політики. Можна сумніватися, чи цю багатогранну кризу можна буде усунути дальшим підсиленням репресивних заходів. Які б розв'язки цієї кризи не пропонували радянські провідники нової генерації після переходового режиму Черненко, вони будуть змушені присвятити свою увагу взаємопов'язаним проблемам релігії та національності. Бо, в протилежність тому, чого сподівалися творці радянської системи, модернізація не зробила ці проблеми менш актуальними.

---

55. Див. документ о. Г. Якуніна "Звіт Християнському комітетові оборони прав вірних про теперішнє становище Російської Православної Церкви та вигляди на релігійне оновлення в Росії", датоване 15 серпня 1979, передруковане в серії: *Вольное слово* (Франкфурт-на-Майні) 1979, 35-36, стор. 5-78.

56. Див. John B. Dunlop, "*Mnogaia leta: Advocate of a Russian Church-Soviet State Concordat*", *RCL*, літо 1983, XI, 2, стор. 146-160; порівняй також ранню самвидавну статтю: Геннадий Шиманов, "Как понимают нашу историю и к чему в ней стремятся (в связи с письмом Солженицына)", 2 червня 1974, *Материалы самиздата* (Мюнхен: RFE-RL), 31 грудня 1982, 43/82.

УКРАЇНСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ — УКП (УКАПІСТИ) (II)

Іван Майстренко

Після війни я бачив у газеті *Правда* велику підвальну статтю за підписом Г. Лапчинського. Сумніваюся, щоб це був наш Юрій (поросійському він вважався Георгієм). Він типовий інтелігент (колишній адвокат), а не партійний апаратник. Та й було йому після війни, мабуть, понад 60 років. Може, то був його син, якого я бачив підлітком у 1920-их роках. А імена інших Лапчинських я ніколи не чув.

У роки громадянської війни УКП, хоч і була опозиційною партією, все ж мала сяку-таку підтримку від уряду УРСР. Їй давали приміщення, папір для газети. Якесь кількість членів ЦК УКП була прикріплена до їдальні Раднаркому (для відповідальних більшовицьких апаратників). На IV з'їзді рад України (1920 р.) три члени ЦК УКП (Річицький, Авдієнко і Мазуренко) були введені до складу ВУЦВК.

Не пам'ятаю, чи вже з Харкова, чи ще з Кобеляк я їздив до Костянтинограду, щоб перетягти й тамтешніх членів КП(б)У до УКП. Зв'язався я там переважно з колишніми боротьбістами. Найяскравішою фігурою серед них був Нестеренко, якщо не головний місцевий лідер боротьбістів, то один з лідерів. Спинився я там у Галі Маковецької, з якою вчився разом у Сорочинській семінарії. Була це моя платонічна любов. В Костянтинограді вона була одружена з головою повітового виконкому (і повіткому КП(б)У) Радченком. Радченко був колишній член УСДРП групи Нероновича. Запам'ятався мені його виступ на повітовому вчительському з'їзді в Костянтинограді. Цей з'їзд, де було кілька сот людей, бунтував проти більшовицької лінії. З'їзд був явно "петлюрівський". Не хотів більшовицької президії, більшовицького порядку денного, більшовицьких доповідів. Тоді на з'їзд приїхав спеціально голова повітвиконкому Радченко і виступив з промовою.

Ця промова не торкалася вчительського з'їзду, вона торкалася загальних проблем революції й запала мені в голову, бо була для мене свіжа й цікава. Радченко говорив як комуніст до некому-

---

Продовження. Початок див. *Сучасність* 1985, 5.

© Copyright CIUS.

ністів, яких хотів переконати. Він говорив, наприклад, таке. "От до мене, лікаря з фаху, приходив убогий селянини з туберкульозом. Йому потрібні добрі харчі й кримське повітря. Але він цього не може мати. Це мене змусило задуматися над соціальними проблемами". Промова Радченка була дуже сильна, може тому, що я сам приходив до революції з цими аргументами. Крім того, в нього відчувався світогляд, вироблений соціал-демократичною школою. А виступи людей, глибоко переконаних, що мають рацію, завжди мене зворушували. У своїй промові Радченко зачіпав тільки соціальні проблеми. Розумілося само собою, що в національному питанні він ніяких розходжень з учителями не мав. А вони може б теж менше мали з ним розходжень, якби була незалежна українська, хоч би й радянська, республіка. Вчительський з'їзд закінчився, здається, розпуском його повітовою владою.

Моя поїздка до Константинограда не дала великих наслідків. Всі, з ким я говорив, співчували лінії УКП, але організаційно порвати з КП(б)У спромоглися тільки дві чи три особи. Одного я пізніше перетягнув до Харкова і з нього виробився дуже дисциплінований і скромний партійний працівник, типу Шамрая (Маненка), вищезгаданого кандидата в члени ЦК. Прізвище його Бувалкін, псевдонім в УКП — Зінченко. Він зовсім обносився в Харкові, а потім і в Донбасі зі мною. Але духом не падав і виконував усі найчорніші доручення (ходив за харчами, прибирав мешкання). Партія була для нього релігією. Був він моїх років, блискуче закінчив реальну школу. Де він подівся після ліквідації УКП, так я й не примітив, хоч ідейно й особисто ми були дуже близькі. Припускаю, що пішов до вищої школи.

Після кількомісячного напівголодного проживання в Харкові на партійній укапістській роботі через знайомих колишніх боротьбистів я влаштувався секретарем редакції газети ЦК КП(б)У *Селянська біднота*. Редактором її був теж колишній боротьбист, середнього, можна сказати губернського масштабу, Михайло Яловий, ушавлений пізніше як один з керівників Вільної академії пролетарської літератури — ВАПЛіте. Там у редакції *Селянської бідноти* працював і провідник українського футуризму Михайль Семенко. Оце нас і було троє редакційних працівників. Та ще був студент-медик, що закінчував курс, Ваня Зерницький, який говорив по-російському. І Яловий, і Семенко були старші за мене років на 4-5. Газета виходила, здається, тричі на тиждень на одному аркуші (дві сторінки) сірого обгорткового паперу. Яловий, який писав передовиці та обробляв інформацію, доручав і мені цю роботу. Я ще в Полтаві й Кобеляках прикладав руку до журналістської праці, вона мені подобалася. Мої передовиці Яловому подобалися. Фантазії в мене було досить. Раз Яловий доручив

мені написати листа до газети від імени ніби червоноармійця-дезертира. Тоді існувало масове дезертирство з Червоної армії (через погані харчі в ній, відсутність взуття й обмундирування, а в Україні — ще й з національно-політичного протесту проти "московської" влади). Був створений в центрі, по губерніях і повітах апарат — Надзвичайні комісії боротьби з дезертирством. Отож, я написав листа до редакції від імени селянського хлопця, який утік з війська додому на село і якому було соромно перед товаришами за своє дезертирство. Лист був переповнений каяттям за таку ганьбу.

Семенко, хоч і вождь найлівішого напрямку в літературі, все життя був безпартійним. Низенький, чорняво-циганкуватий, завжди скупий на слова, мовчазний. Постійно ходив з люлькою в зубах. Для газетної роботи він був чужий і в газеті *Селянська біднота* він писав тільки свої футуристичні вірші й то далеко не в кожному числі. Пам'ятаю його вірш про білого генерала Врангеля, що наступав тоді з півдня. Роботи йому було мало і його влаштували в редакції наші впливові письменники, мабуть, Василь Блакитний, та й сам Мишко Яловий.

Крім платні, ми діставали в редакції добрі гонорари (порівнюючи з платнею), які в ті часи інфляції вимірювалися мільйонами карбованців на тиждень. Хоча на ті щотижневі мільйони я міг купити тільки пачку доброго розвісного тютюну на Благбазі (Благовіщенський базар у Харкові, який міліція постійно розганяла, а він постійно знову сходився). Благбаз існував фактично нелегально. Жінки продавали там деякі харчі. Головне ж продавалися різні речі. Лише в Москві був дозволений базар "Сухаревка" (коло Сухаревської вежі). "Сухаревку" Ленін не раз згадував іронічно в своїх промовах, як символ старого віджитого буржуазного світу.

Харчувалися ми всі в Харкові в їдальнях ХПО (Харківське споживче товариство), яке люди розшифровували іронічно так: "Хватай, пока осталося!" Обіди були страшні — юшка з розвареної сухої капусти (суха капуста дуже неприємна на смак) і ложка перлової каші. Ні в борщі, ні в каші не було ніякого товщу. Такі самі юшки й каші я їв у 1930-их роках в сибірському ув'язненні. Місцеві харківські робітники, якщо вони мали спритних жінок, що їздили на село вимінювати продукти на "барахло", могли харчуватися краще. Правда, робітникам на заводах ХПО видавалися на приділ (пайок) ще деякі продукти (цукор, олія, трохи мануфактури). Цукор і ще дещо трохи перепадало й службовцям.

У Харкові трамваї не ходили. Водогін і каналізація не діяли. Воду в центрі ми носили з якихось колодязів чи насосних колонок. Зимою у великих будинках туалети замерзали і великим щастям

був туалет у дворі, який теж замерзав, але там двірник мусів наводити порядок. Пам'ятаю, вже й за пару років після громадянської війни через відсутність центрального опалення туалети у великих будинках замерзали. Тоді через непевне життя для єврейського населення в містечках багато з них перебиралися до великих міст. Вони ніяк не могли пристосуватися до великого змерзлого міста і тому взимку ще, здається, 1922 чи й 1923 років, у будинках, заселених такими людьми, на темних сходах лежали гори замерзлих "відходів". Я не раз переступав через них, віддуючи своїх колег-студентів.

Проживав я на Пушкінській вулиці ч. 7, де на 4-ому поверсі містився ЦК УКП. Всі ми, молодь, спали на підлозі. Річицький з дружиною Дорою мали окрему кімнату. Пізніше і я мешкав у окремій кімнаті з Олександром Ярещенком, який працював у Наркоматі (міністерстві) внутрішніх справ. На початку НЕПу Ярещенко відійшов від УКП і як випускник духовної академії став харківським архієпископом Української Автокефальної Православної Церкви — УАПЦ.

Кілька слів про Ярещенка. Відразу після денікінщини він став у Полтаві керівником повітового (не губерніяльного й не міського) відділу освіти. Здається, тоді ж таки став членом УКП. Переїхав до Харкова, і коли Авдієнко пішов від УКП членом колегії Наркомату внутрішніх справ, він притягнув до себе Ярещенка керувати відділом комунального господарства. Ярещенко був людиною веселої вдачі. Любив розповідати дотепи й солоні анекдоти. Був українським патріотом, але партійно-політично нічим не відзначався. Для мене було великою несподіванкою, коли я довідався, що в УАПЦ він став другою особою після митрополита Липківського в Києві — архієпископом у Харкові. Я не раз ходив спеціально до Миколаївського собору (катедра архієпископа УАПЦ) подивитися і подивуватися Ярещенком у його єпископському вбранні. Всі ми, укапісти, весело дивувалися такій метаморфозі нашого Сашка. Було йому тоді понад 30 років. Доля його сумна, як і всього кліру УАПЦ. Він був заарештований і засланий. Десь по війні я читав про нього. Він відбув заслання і про своє архієпископське минуле висловився приблизно як про забутий епізод. Залишився в СРСР.

Серед інших харківських укапістів пригадується мені старий член УСДРП Федько Дубовий. Про нього згадано в історичних працях П. Феденка як про діяча передреволюційної й пореволюційної УСДРП в Катеринославі. ЦК УКП перетягнув його до Харкова разом з дружиною, теж членом УКП (колись УСДРП). Федькові було за тридцять років. За фахом він був конторник, але політично дуже вироблений (незрівнянно більше, ніж випус-

ник духовної академії Ярещенко). Він цікавився програмово-теоретичними проблемами УКП. Пам'ятаю, він постійно висував темою своїх доповідей "Диктатуру пролетаріату на тлі української державности".

Всі укапісти з УСДРП були тверді самостійники і цим відрізнялися від боротьбистів, які, будучи теж самостійниками, більше випинали абстрактний інтернаціоналізм і певний ідейний зв'язок з лівим російським народництвом. Звичайно, й укапісти були інтернаціоналісти, але орієнтувалися вони на інтернаціоналізм європейського зразка — насамперед німецький соціал-демократично-марксистський. Шануючи теоретика російського марксизму Г. Плеханова (меншовика) і революційно-марксистську діяльність Леніна, укапісти відштовхувалися від російщини як відсталого супроти Західної Європи явища. І це мені імпонувало, до цього я всією душею горнувся, хоч від боротьбистів я старався перейняти більший, ніж в УКП, революційний динамізм і більшу зацікавленість російською культурою й літературою. Серед боротьбистів тоді багато хто деклямував *Дванадцять* Блока. Серед укапістів я цього не чув, мабуть, тому, що серед укапістів інтерес був більше до науки, а не до мистецтва, особливо до економічної науки.

Серед молодших укапістів цікавими посталями в Харкові були Петро Синявський, Яків Чміль, згаданий уже Бувалкін, Клименко, Зіна Мовчан. Чміль (псевдонім), родом з Чернігівщини, перед УКП був членом ЦК КСМУ (більшовицька організація молоді). В УКП йому було доручено організувати юнацьку спілку при УКП, яка звалася УКРЮС — Українська комуністична робітничка юнацька спілка. Свою молодіжну організацію Комуністичну юнацьку спілку (КЮС) творили й боротьбісти. КЮС існувала дуже коротко, від початку 1920 р. (відразу після денікінщини) до ліквідації УКП (боротьбистів) у березні 1920 р., понад два місяці.

Чміль був вироблений комсомольський діяч. Йому в УКРЮСі допомагав П. Синявський, випускник реальної школи, родом з Валок, де його батьки були колись багаті крамарі. Синявський з посвятою віддався партійній справі УКП, майже як релігійний фанатик. Пам'ятаю, ми їхали вночі підводою на якісь збори в селі, і Петро всю дорогу викладав селянинові-хурщиківі програму УКП, а той чемно мовчки слухав, я гадаю, мало розуміючи. Бувалкін був теж фанатично відданий партійній ідеї УКП. Він теж працював в УКРЮСі.

УКРЮС при УКП випускав свій журнал, друкований на циклостилі, якого встигло вийти два чи три числа. В одному з них я надрукував свою статтю. А взагалі видавнича діяльність УКП під кінець 1921 р. дуже звузилася, бо більшовицька влада не давала паперу. Та його взагалі не вистачало. Згадати хоча б, що орган ЦК

КП(б)У *Селянська біднота*, де я працював з Яловим, друкувався на сірому обгортковому папері. Наприкінці 1920 р. газета ЦК УКП *Червоний прапор* перейшла теж на циклоstileвий друк і стала виходити раз на місяць, правда, як грубший часопис. Цим самим УКП фактично позбулася друкованого органу, що було для партії великим моральним ударом. Надрукована була ще збірка статтів Річицького (передрук друкованого в *Червоному прапорі*) під заголовком *Наш спір*, тобто теоретично-публіцистичний спір УКП з КП(б)У.

Перелічую інших харківських активістів УКП. Зіна Мовчан з Київщини була спочатку студенткою в Києві. Співала якийсь час у хорі Городовенка "Думка" (мала чудове контральто). Після Харкова працювала на Донбасі разом зі мною й Авдіенком. На Донбасі вона, здається, й осіла з дитиною-донькою, батьком якої був Авдіенко. Під час моєї тяжкої хвороби — висипного тифу в Луганському — Зіна фактично виходила й урятувала мене.

Пригадую також Клименка, робітника (теж приїжджого до Харкова, здається з Києва). Він ходив по заводах організувати робітників для УКП.

Пізніше до УКП приєднався старий член УСДРП Микола Петренко, старший за мене на рік-два. Потім він вступив до Інституту народного господарства (ІНГосп), як і я. Принципово всюди говорив українською мовою, навіть із тими, хто її не розумів. На цьому ґрунті трапилася гумористична історія. Він студіював право і пішов якимось здавати залік професорові. Здає українською мовою, а той майже не розуміє. Але українська мова тоді заводилася й у вищій школі. Професорові ніяково було сказати Петренкові, щоб говорив російською мовою. Він, навпаки, підтакував, сказав — "гаразд" — і проставив "залік". Ми, жартуючи, казали, що українська мова дасть Петренкові можливість закінчити весь юридичний факультет. Потрапивши разом з усією УКП до КП(б)У, Петренко не переносив партійного дворушництва, яке стало сталінською модою в партії — голосувати на зборах за сталінську резолюцією, а в душі і з товаришами бути приватно проти. Петренко голосував за троцькістську резолюцію, насамперед за право троцькістів вільно виступати й критикувати сталінську політику. За це був пізніше репресований, як і всі троцькісти.

У подібне становище потрапив ще один член УКП в Харкові Зіновій Висоцький. Теж на рік старший за мене, теж колишній член УСДРП, Висоцький був членом делегації УНР на Версальській мирній конференції (делегация, як відомо, не була прийнята, оскільки держави Антанти не визнавали УНР). Висоцький залишився за кордоном і був там, здається, як і згаданий В. Мазуренко, членом німецької компартії (української секції в ній). При-

бувши до Харкова, став членом УКП. Юрко Мазуренко, як член колегії наркомюсту і керівник відділу кодифікації, влаштував Висоцького, що діяв у Харкові під псевдонімом Степовий, керівником (головним редактором) підвідділу перекладів. Я теж працював у цьому підвідділі заступником Степового (Висоцького). Цей відділ перекладав усе законодавство УРСР на українську мову, бож воно складалося російською мовою.

Повертаючися до Висоцького, скажу, що він, як укапіст, теж вступив до КП(б)У і, так само як і Петренко, приєднався до троцькістської опозиції. Не стільки тому, що поділяв її платформу, скільки з солідарности за право критикувати політику партії, взагалі за право вільно висловлюватися на партійних зборах і вільно голосувати за ту чи іншу резолюцію. Виключений з КП(б)У, Висоцький заробляв по редакціях як мовний редактор, аж доки не був заарештований в роки ежовщини. Під час мого арешту мій слідчий розповідав мені на початку 1937 р. таке. "От сидить у нас засуджений до розстрілу такий Висоцький. Тепер він благає нас, щоб його не розстрілювали, пропонує виконувати будь-які доручення". Звичайно, не все, що слідчий розповідав мені, було правдою, але про Висоцького скажу, що він був ще перед арештом душевно неврівноваженою людиною. Мав шестеро дітей і великі труднощі в особистому житті. Наявність шести дітей в умовах голодних 1930-их років могла поставити людину в безвихідне становище.

Взимку 1920-1921 рр. при ЦК УКП існувала партійна школа. Викладалися такі дисципліни: історичний матеріалізм, економічна наука К. Маркса, історія революційних рухів і ще щось. Історичний матеріалізм викладав Ю. Яворський, колишній російський соціал-демократ. Викладав він дуже добре, почувалося, що це не тільки його книжне знання, але й глибоке переконання. Викладав ще Річицький (здається, економічну науку Маркса). Історію революційних рухів дуже добре викладав старий член УСДРП і голова Ради міністрів за Директорії Володимир Чехівський. Саме в цей час він був випущений з більшовицького ув'язнення. Сам з богословською освітою, він виступав в українських церквах з проповідями, а пізніше став ідеологом УАПЦ (без духовного сану). Якось після його блискучої лекції з історії революційних рухів ішли ми разом по Пушкінській вулиці, і я його запитав: "От ви марксист, з другого боку, діяч Української Православної Церкви. Як ви сполучаєте марксизм з релігією?" Чехівський відповів: "Марксизм і релігія — це різні речі. Марксизм — це соціальна наука про визвольну боротьбу робітників. Релігія — це єднання людини з безконечним". Це мені запам'яталося дослівно. Взагалі Чехівський був глибокоосвіченою людиною й оригінальним філософом.

На вигляд йому було тоді років понад сорок. Мав негусті чорні вуса, ледве спущені нижче уст, як на історичних портретах українських полковників.

Укапістська партійна школа дала велику зарядку моїй пізній політичній самоосвіті. Тут я вперше пройшов марксистську школу, пройшов ґрунтовно, бо сприймав науку не тільки головою, але й усім серцем. Там я прочитав книгу Гортера *Історичний матеріалізм*, яка була для мене світоглядним одкровенням. Небагато років пізніше я прочитав на цю тему ще сильнішу книгу Плеханова *К вопросу о развитии монистического взгляда на историю*. Ця езопівською мовою викладена назва книги про історичний матеріалізм була спеціально зроблена, бо книжка проходила крізь царську цензуру. Ще пізніше я прочитав *Антидюрінґ* Ф. Енгельса. Читав іще дещо. Все це так зформувало мій світогляд, що мені залишалося пізніше тільки нанизувати події на цю схему мислення і я вже самостійно застосував цю теорію до всіх явищ життя. Сюди ж треба ще додати студії Марксової політ-економії, хоч цю науку я вивчав і за іншими джерелами. В ІНГоспі я мусів здавати політекономію за М. Туган-Барановським.

Будучи вже студентом, я був запрошений викладати політичну економію в українському педагогічному технікумі імени Сковороди. Це була цікава школа, здається, перша українська школа в Харкові в 1917 р. Вона йшла за вимогами часу й тому завела спочатку політичну економію, а потім був введений і діалектичний матеріалізм, який взявся викладати безпартійний директор технікуму (забув прізвище). Звичаї в школі були українські. На лекціях викликати дівчат треба було так: Безруківна, Масюківна, Корсунівна (не Безрукова, Масюкова чи Корсунова).

Проблеми, що зростали в революції, будили в мене жагуче бажання знань, прагнення до науки. В 1920 р. в Харкові відбулася реформа університету і на його базі була створена (в рамках соціально-економічних наук) Академія теоретичних знань. Сама ця назва відповідала моїм теоретичним шуканням, і я вступив до Академії, де слухав лекції найвидатніших харківських професорів, наприклад, історію України в викладі академіка Д. Багалія. Але мої студії тривали лише кілька місяців, бо події змусили мене виїхати на Донбас. Крім того, ускладнилася воєнна ситуація. З півдня швидко просувалася в Україну біла армія генерала Врангеля — наступника Денікіна. УКП готувалася до підпілля на випадок захоплення Харкова. Взагалі фронтова ситуація здавалася мені найтривожнішою за всі роки громадянської війни, тривожнішою, ніж коли Денікін підходив до Тули в 1919 р. Тоді радянська влада мала ще сякі-такі матеріальні резерви. Тепер вони були вичерпані. В Харкові серед комуністів говорилося (це я

чув від редактора газети *Селянська біднота* Ялового), що дві червоні дивізії відмовилися йти на фронт, бо червоноармійці були босі. З другого боку, на західньому фронті, відновивши свою боездатність після удару червоних військ на Варшаву, поляки розгорнули успішний контрнаступ і захопили велику частину Волині. Кінна армія Будьонного швидко відступала.

До речі, кілька слів про армію Будьонного. Вона була поставлена в упривілейоване становище після розгрому Денікіна, в якому ця армія відіграла вирішальну роль. Тепер їй треба було перекидати на польський фронт. Усім будьонівцям було пошите сине суконне обмундирування і видані смушеві низенькі шапочки з червоними денцями. Словом, будьонівці були одягнені, як донські козаки за царя. Перекидали їх на польський фронт не залізницею, яка функціонувала поволі й з перебоями, а кавалерійським маршем. Переходили вони літом 1920 р. й через Кобеляки, і там був такий епізод. По головній вулиці Кобеляк іде п'яний будьонівець і галасує: "Жиди прокляті". Я саме виходив з партійного комітету КП(б)У. Почувши таку лайку будьонівця, я почав йому вичитувати, що це, мовляв, негідне вояка Червоної армії. Тоді будьонівець вихопив з кобури наган і зі словами: "Так і ти з жидами!" — кинувся на мене. Якби я не заскочив у двері партійного комітету, він може б і стріляв у мене. Такі були настрої будьонівців.

Мені й багатьом іншим здавалося тоді, що, якби Врангелю домовився з Пілсудським про спільний фронт, радянська влада могла б упасти. Але тепер я вже знаю з різних мемуарів, що полякам не була на руку перемога Врангеля, тобто відновлення старої неділимой Росії. Тому в 1920 р. вони пішли на вигідні для них переговори з Москвою, які закінчилися Ризьким мирним договором (18 березня 1921 р.). Але в той час, про який я пишу (осінь 1920 р.), становище виглядало безнадійним, особливо в Україні, яка до того була ще охоплена повстанням українського селянства. Особливо масове було повстання Батька Махна на півдні України. Анархіст Махно воював і проти білих, і проти червоних. Йому приписували гасло: "Бей белых, пока покраснеют, бей красных, пока побелеют!" А його прапор був чорний — тодішній анархістський.

Пізньої осені відбулася в Харкові зустріч між Троцьким і Махном. Обидва прибули власними спеціальними поїздами, і зустріч відбулася в поїзді Троцького. Махно погодився, що головний ворог для революції (і анархічної, і більшовицької) є біла контрреволюція Врангеля. Тому Махно погодився перекинути свою повстанську армію в тил Врангеля. Москва передала Махнові певну кількість зброї. Зі свого боку, Махно домігся від Троцького легалізації на радянській території анархічних організацій і їхньої

вільної пропаганди. Після того на харківських заводах з'явилися анархістські агітатори, які виголошували гарячі промови про анархізм. Проте це тривало недовго, до цілковитого розгрому Врангеля наприкінці 1920 р. Армія Махна відіграла в цьому розгромі велику роль. Махно прорвався через врангелівський фронт і почав громити тил Врангеля. Потім пішов швидкий наступ Червоної армії. В бою на Перекопі полягло десять тисяч червоноармійців, і в їхню пам'ять відбулися всюди жалобні мітинги.

ЦК УКП поставив перед собою завдання завоювати пролетаріят Донбасу на свій бік — за самостійну радянську Україну. Мене послали на Донбас секретарем донецького губкому УКП. Я мусів прощатися зі студіями і з редакцією *Селянської бідноти*, де попрацював лише кілька місяців. Атмосфера в редакції була для мене дуже добра. До мене ставилися прихильно і як до колишнього боротьбіста, і як до незалежного від КП(б)У українського комуніста. В тому самому будинку, що й *Селянська біднота*, містилася також редакція газети *Віснi ВУЦВК* і редакторами обох газет були колишні боротьбісти — мій редактор Яловий і редактор *Вістей* Блакитний, колись один із лідерів УКП (боротьбістів), а тепер член ЦК КП(б)У. Ззовні боротьбісти не показували своєї прихильності до мого укапізму, але в душі вони почували кривду для українського комунізму в рамках КП(б)У, хоч і не могли тепер, як члени КП(б)У, опиратися цій кривді.

Ззовні вони навіть дискутували з укапістами. Пам'ятаю, як Блакитний, зайшовши якось до *Селянської бідноти*, розпочав зі мною дискусію на тему економічного матеріялізму. Не пам'ятаю змісту дискусії, лише пам'ятаю, що своєю гострою логікою і прикладами старший за мене Блакитний клав на лопатки мій ще зелений економічний матеріялізм. З тієї дискусії я зробив висновки, що сам Блакитний лише перебудовується на марксистській позиції і то щиро перебудовується, але марксистом ще не є. І не став він ним остаточно до самої своєї смерти в 1925 р. (від серцевої хвороби).

Я виїжджав з Харкова на Донбас у грудні 1920 р. Були вже морози, редакції й друкарня опалювалися "буржуйками" — залізними грубками, де спалювалося, що попало, а головне — дерево. Були вже морози, а в мене не було пальта. Саме в цей час редакція *Селянської бідноти* дістала за розподілом з ЦК КП(б)У два напівпальта на ваті. Вони б належалися Яловому, ну, й маситому лідерові українського футуризму Семенкові. Але дістали Семенко та я, що вже відходив з редакції. Яловий поступився мені своїм правом. Тоді я це зрозумів просто як людяність, але пізніше мені стало ясно, що це був також респект до укапіста. Коли я за два роки повернувся до Харкова, мабуть, з того ж респекту

Блакитний влаштував мене в своїй редакції, вигадавши для мене посаду — нічного редактора (шукати помилки в уже зламаних стовпцях газети).

Їдучи на Донбас, я не міг увізнити в переповнений вагон і вчепився разом з цілим гроном людей за ручку вагона. Так висів на тій ручці останнім з величезним лантухом книг за плечима. Цей лантух нещадно тягнув мене вниз. Але вдержався і за якийсь час був уже в сінях переповненого вагону.

Вночі приїхав на станцію Ясинувата, де треба було робити пересідку на Луганське, центр Донецької області, куди я власне й їхав. А оскільки потяги ходили не за розкладом, а як попало, то довелося ніч перебути на станції. В почекальні були повибивані вікна й двері не зачинялися, хоч був сильний мороз. Очевидно станція не опалювалася. На підлозі купами спали люди, переважно "мішочниці", ті, що їздили на село за харчами. Мені місця не було, але залишався стіл коло буфету. Він ніким не був зайнятий, бо був мармуровий і холодний як крига. Проте я ліг на нього, поклавши лантух з книгами під голову. Нове ватяне напівпальто гріло мене до половини. А далі на мені були тільки звичайні бавовняні кольору хакі військові штани й черевики. Я лежав штанами на холодному мармурі, без укриття зверху.

В Луганському я спинився в будинку "Просвіти". Я перебував у трьох укапістських осередках Донбасу — Луганському, Єнакієвому і Бахмуті. Всюди комітет УКП містився в "Просвіті". В Луганському (тепер Ворошиловград) члени "Просвіти" були переважно й членами УКП. Майже на сто відсотків це були місцеві робітники. В Луганському більшість населення становили українці, але мова в місті була переважно російська, як і в Харкові. Різниця між Харковом і Луганським та, що Харків потопав у сільській українській стихії, а навколо Луганського, крім українських сіл, велика сила вугільних (переважно антрацитних) шахт з прийшлим російським робітництвом (яким, наприклад, був Хрущов). Українська "Просвіта" здавалася мені острівком у російському морі. В тому, що комітет УКП містився в будинку "Просвіти", був глибокий сенс і навіть певна символіка. Членами й гостями "Просвіти" були переважно луганські робітники. Чимало з них — колишні члени УСДРП. Я кажу "колишні", бо УСДРП як державна партія УНР, яка воювала з більшовиками, офіційно на терені УРСР не існувала. Але її члени в Луганському почували себе прихильниками УНР, хоч і з певним ухилом вліво. Деякі з них були вже й членами УКП. Дві постаті зі старих уесдеків дуже запам'яталися мені. Це робітник-металіст Дмитро Шабала і робітник-столяр Никифор Лобода.

Шабали було десь під тридцять років. Він і його дружина оба

були українськими соціал-демократами. Дітей не мали. Він працював токарем у великих залізничних майстернях. Будучи у царській армії на австрійському фронті, він перейшов у полон до австрійців, щоб не воювати за царську Росію.

Лободі було років за тридцять. Це була ще одна видатна постать серед українців Луганського — вироблений український соціал-демократ, він навіть був членом ЦК УСДРП. З усього відчувалося, що він мав колись щільні контакти з провідниками УСДРП. На свята він одягався в напівсурдут із білим комірцем, так само як на фотографіях були одягнені соціал-демократи-робітники. Лобода часто дискутував з нами — укапістами. Кінчилося тим, що він і сам став членом УКП, переїхав до Харкова (він не був жонатий) і там вступив до робітфаку якогось інституту. Але до студій працював і в Харкові як робітник-столяр, будучи висококваліфікованим з цього фаху.

Варто згадати ще одну українську постать у Луганському. Це — інженер шляхів Лисенко, племінник композитора Миколи Лисенка. Він був членом "Просвіти", але з УКП не мав жадних контактів. На одній вечірці "Просвіти" він деклямував Шевченкову баладу "У тієї Катерини". В деклямації він був справжній артист. Я гадаю, що й в українських виступах він брав активну участь, не в 1920 р., бо в холодному й голодному 1920 р. в Луганському було не до вистав, зокрема зимою.

Під час однієї з моїх поїздок до Харкова на пленум ЦК УКП по дорозі назад у вагоні-теплушці на солomé я дістав висипний тиф і дуже тяжко захворів. Лежав непритомним у непаленій кімнаті губкому при "Просвіті" й марив. Виходжувала мене товаришка Зіна Мовчан, а під кінець хвороби мене забрали до себе Шабали. Потім, щоб я міг видужати та підгодуватися, мене забрав до села Слов'яносербського Іван Шаповал, учитель, брат славнозвісних Микити й Миколи Шаповалів. Це була заможна селянська родина. Старовинна українська хата, з піддашками на всю довжину на дерев'яних стовпах, але по-старинному — хата під соломою. Взагалі все Слов'яносербське було тоді велике незачеплене російщиною українське село чи може містечко.

Мати Шаповалиха (батька вже не було) була бойова українська селянка. Розповідала мені, як 1917 р. їздила до Києва і вказувала Грушевському, як треба будувати незалежну Україну. Жінка, можна сказати, диктатор. Мене вона відгодувала молоком, варениками, борщами, так, що я зовсім став на ноги. Але залишилася велика психічна травма. Мені все здавалося, що мене беруть у полон повстанці й жорстоко розправляються. В ті часи по дорозі на Харків повстанці зупиняли поїзди (особливо між станціями Яма—Лиман), виводили з вагонів комуністів і нищили. Люди

розповідали, що ці повстанці, захоплюючи червоноармійців, які заготовляли хліб (продрозкладка), розрізали їм живим животи й засипали зерном. Хоч я тоді був в опозиції до більшовицької влади в Україні, але психологічно почувався на цьому боці фронту, та й мав партійний квиток члена УКП, а повстанці напевне не розбиралися, яка то компартія є більшовицька, а яка українська, як не розбиралися в тому й більшість більшовиків.

Мені було аж ніяково від моїх хворобливих страхів перед повстанцями ("бандитами"). З Луганського до Слов'яносербського І. Шаповал віз мене своїм конем і з ним їхав його друг, колишній шахтар, потім комісар червоної дивізії, здається, приятель Ворошилова. У боях він втратив руку й у ті невпорядковані часи залишився без засобів до існування. Відійшов від партії і був критично наставлений, перефразовуючи іронічно слова з "Інтернаціоналу" — "Кто был ничем, пропал совсем". Коли ми їхали до Слов'яносербського втрьох і назустріч нам потрапляли хури, він виймав з кобури наган і чекав, чи зустрічні не нападуть на нас. Я страшенно переживав.

Отож, здоровий фізично, я був психічнохворий у наслідок тифу. Це позначилося і на моїй партійній роботі в УКП. Якось мені довелося виступити від УКП на губернському з'їзді профспілок Донеччини. Я виступив по доповіді голови губвиконкому Рухимовича. Виступ мій був дуже слабкий. Особливо злобним проти УКП був там виступ голови донецьких профспілок Андрія Радченка. Пізніше він був головою українських профспілок і членом Політбюро ЦК КП(б)У. Затятий україножер.

На Донбасі УКП мала три партійні центри — в Луганському (тепер Ворошиловград), в Єнакієвому і в Бахмуті (тепер Артемівське), куди з Луганського на якийсь час (1921 р.) перейшов центр Донецької губернії. Були окремі члени УКП чи навіть групки і в інших містах. Наприклад, у Луганському були два досить активні брати (забув прізвища) і ще хтось коло них. В Костянтинівці я знав робітника скляного заводу Тихона Корнієвського. Ніде ми не мали великої організації, не через відсутність співчуття (серед українських робітників ми його мали більше, ніж більшовики), а через руїну, голод і невпорядковане громадське й культурне життя. Я гадаю, що й ті невеликі тисячі членів більшовицької партії, які числилися в списках, були пасивні. Активно працювали в КП(б)У тільки ті, що мали якісь платні посади (голови професійних комітетів, партійних осередків, керівники клубів тощо). У масі ж усі робітники були політично й національно пасивні. Ті, що голосували за УКП, казали: "Ну, если ничего не выходит со всероссийской партией (більшовиків), попробуем с украинской". Ніякого розуміння відмінности в національній політиці. Я переко-

нався, що будувати в Донбасі окрему масову компартію тільки на національних відмінностях не було можливости.

Я попрацював у всіх трьох центрах УКП на Донбасі: після Луганського — коротко в Єнакієвому, потім літо 1921 р. в Бахмуті і, нарешті, ще раз в Єнакієвому. Звідти повернувся назавжди до Харкова. Донбаські міста за роки радянської влади дуже розрослися. Перед революцією, як і в часи, коли я там діяв, це були невеличкі брудні селища — великий завод і коло нього робітниче селище. Вулиці без назв, а тільки під числами, або ще по-аракчеевському — Третя рота, П'ята рота (це назва вулиці). Тільки Луганське нагадувало повітове місто трохи менше Кременчука. Бахмут (Артемівське) був одним з найзанедбаніших повітових міст. Єнакієве — селище коло великого металургійного заводу, з ротами замість вулиць.

Бахмут запам'ятався мені як повітове містечко. Ми, укапісти, мешкали там знову таки в "Просвіті". Ми, себто Михайло Авдінко, Зіна Мовчан, я і ще хтось із експортованих з Харкова партійних працівників. У Бахмуті ми голодували, бо ніде не працювали, крім партійної організації УКП. Крім окремих робітників, запам'яталися дві фігури, які відвідували "Просвіту", отже й нас, що там мешкали, та прізвищ не пам'ятаю. Це кустар, що виробляв шкуру, і молода дівчина. Кустар, крім свого чинбарства, писав драми на українські історичні теми в стилі оповідань Кащенко. Ніде в театрі його п'єси не йшли, але він був зворушливо невтомний графоман, який все писав і писав, бо в цьому виливався його палкий провінційальний український патріотизм. Йому було років 35.

Дівчина була молода, за двадцять років. Потихеньку ми чули від неї, що вона повернулася додому з фронту УНР і, мабуть, відіграла там якусь активну ролю, може в розвідці. Вона зроста в провінції як полум'яна українська патріотка і повернулася, розчарована поразками УНР, до провінційального зрусифікованого Бахмуту. Українського в ній було тепер тільки добра українська мова (що для бахмутської дівчини рідкість), якою вона говорила всюди, ніби з викликом русифікованому оточенню. Ходила вона підозріло (як на ті часи) підмальована, кокетувала з нами. Щось трагічне ховалося за всім тим. Тип цієї дівчини зображений у Івана Дніпровського (Анатема, Ярославна).

Останнє донбаське місто, де я перебував як представник УКП, було Єнакієве, робітниче селище коло великого металургійного заводу. Це був єдиний на всю радянську країну завод, де ніколи не загасала домна. Усі інші домни Донбасу й Уралу були в 1920 р. згашені. Директором цього заводу був харківський більшовик Іван Межлаук, здається член ЦК РКП(б). Єнакієве було справжнім пролетарським центром, де, крім робітників, проживало ще

небагато ремісників і колишніх крамарів. З експортованих укапістів там сидів згаданий Яків Замочник (член ЦК УКП). Пізніше під'їхав я і залишився там останнім до осені 1921 р. Місцевим активним укапістом був молодший за мене син однієї вдови, яка дуже переживала загибель свого чоловіка. Його невідомо за що застрілили повстанці, які зробили наліт на Єнакієве (забув його прізвище).

В Єнакієвому я дуже бідував. Хліб діставав тільки, коли ходив копати канали водогону. Жив у реквізованій кімнаті єврея-булочника. В "Просвіті" було наше укапістське бюро. Там було порожньо, холодно, брудно. В теплий час до одинокого росялю приходила вправлятися гарненька дівчинка, яка, одначе, розглядала мене як убогу річ, приналежну до цього вбогого приміщення. Там таки я познайомився з членом ЦК РКСМ (Російської комуністичної спілки молоді) Рильським, з яким ми дискутували (зокрема про національне питання). Це був розумний, вправний співробітник. Він, здається, керував усім комсомолом Донбасу.

Щоб якось проіснувати, я влаштувався викладати українську мову в колишній гімназії, тепер семирічці (десятирічок тоді не було, а були ще середні дво-трирічні профшколи). Директор і вчителі гімназії дивилися іронічно на всю ту українську справу, але програма Наркомосу вимагала української мови. Моєю метою було пробудити в учнях інтерес до української мови й літератури і в усіх клясах я читав їм цікаві твори. Пам'ятаю, глибоко зворушило учнів оповідання Винниченка *Хведько-Халамидник*.

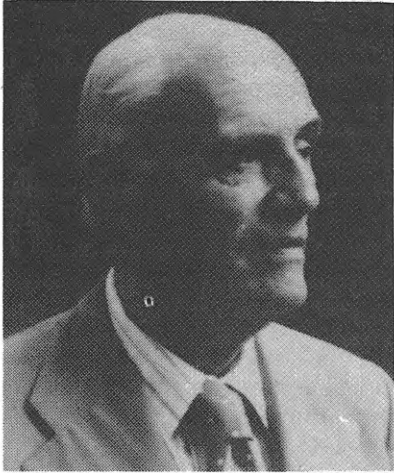
В Єнакієвому я бував на зборах профспілки металістів. Збиралися чоловік 10-15. Заправляли там російські меншовики. І не якісь там провінціали, один із них Мусяков (єврей) був членом ЦК РСДРП. Здається, я зустрів пізніше його прізвище на якомусь судовому процесі над меншовиками. Пам'ятаю, на тих зборах профспілки з приводу важкого матеріального становища робітників (хоч постачання єнакіївського заводу було під спеціальною опікою Москви), Мусяков запропонував: "Ну, что ж, начнем классовую борьбу!" Себто — страйк. Але до страйку якось не дійшло.

Пізньої осені 1921 р. я виїхав з Єнакієвого до Харкова.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

СТЕПАН ЮРІЙ ПРОЦЮК (1916-1984)

І. С. Коропецький

12 жовтня 1984 р. відійшов від нас шляхетний чоловік. Його прізвище може не всім відоме, бо слави й популярності він не шукав. Але воно залишиться в аналах української науки та культури, для піднесення яких він вклав багато власної праці.

Степан Процюк народився 3 січня 1916 р. в містечку Хоцені на Чехо-Словащині. Від 1918 р. мешкав у Львові, де його батько Пилип працював коротко під Польщею вищим державним урядовцем. Мати Ольга, з Іванцевих, не могла працювати вчителькою, бо відмовилася скласти присягу новим окупантам.

Закінчивши філію Державної гімназії в Львові в 1934 р., Процюк студіював на Механічному факультеті Львівської політехніки. Диплом інженера-конструктора з машинобудування він одержав в 1939 р. За часів першої радянської, а опісля німецької окупації Процюк працював асистентом при Механічному відділі політехніки та інженером на різних підприємствах. У той час, в 1943 р., він оженився з Оленою з дому Шкільних, і вона стала його відданою подругою на все життя. Процюк виїхав на еміграцію в 1944 р. й зумів знайти працю за фахом у Словащині, Австрії та Австралії. Приїхавши до США в 1957 р., Процюк робив дослідження в ділянці технології та економіки радянського машинобудування, зокрема авіаційного, при Університеті Північної Кароліни в Чаппел Гіл. Від 1964 до 1981 р. він працював старшим науковим дослідником при Американському інституті аеронавтики та астронавтики в Нью-Йорку, де помер від недуги серця 12 жовтня 1984 р.

Процюк був членом Української Вільної Академії Наук, Наукового товариства імені Шевченка, Товариства українських інженерів в Америці, Американського інституту аеронавтики та астронав-

тики, Нью-Йоркської Академії Наук, Асоціації порівняльних економічних систем, Британського інституту міжнародних проблем та інших професійних та громадських організацій. Інформації про нього поміщені в *Енциклопедії українознавства* (т. 6, 1970), *Who is Who in Aviation* (1973), *Ukrainians in North America* (1975), *Men of Achievement* (1980), *Who is Who in Aviation and Aerospace* (1983).

Покійний опублікував близько 350 праць українською, англійською, німецькою, французькою та еспанською мовами на всіх континентах світу. Ці праці включають наукові статті, розділи до книжок, газетні статті та листи, листи до енциклопедії, книжкові рецензії тощо. На жаль, він не залишив докладного списку своїх публікацій. (Приготувати повну бібліографію цих творів було б дуже корисним завданням для українського бібліографа; це було б запорукою, що спадщина Процюка буде збережена).

Газетні статті Процюка були присвячені оглядові біжучих подій на батьківщині та еміграції, подавали до відома найновіші досягнення в науці та технології, дискутували проблеми нашого політичного становища та часом мали світоглядний напрям. Його наукові праці можна поділити на дві групи. До однієї належали праці з технології, зокрема з його вужчої спеціальності — машинобудування та аеронавтики. Багато з них він поміщував у *Вістях українських інженерів*, головним редактором яких він був від 1964 р. Однак, чи не з найбільшим замишуванням робив Процюк дослідження в ділянці української економіки.

З економічних проблем Процюк цікавився тими, які, він вважав, мали життєву вагу для українського народу. Розуміючи значення промисловості для політичного потенціалу українського народу, навіть у його підневільному становищі, Процюк цікавився історичним розвитком, як також теперішнім становищем майже всіх важливіших галузей української промисловості. Зокрема він звертав увагу на мінеральну базу та взаємопов'язання між технологією та економікою як у всій промисловості, так і в окремих галузях. Статті в цій ділянці відзначаються багатим статистичним та фактичним матеріалом та чітким описом важливіших проблем. Друкував Процюк ці статті переважно в *Енциклопедії українознавства*, випробувавши співпрацівником якої був від п'ятдесяти років, *Ukrainian Quarterly* та інших виданнях. Його зацікавлення промисловістю не обмежувалися українською проблематикою. Його цікавила ця проблема також у межах усього Радянського Союзу. Про це, точніше про розміщення промисловості в СРСР та про труднощі з робочою силою на новобудовах Сибіру Процюк написав цінні статті, поміщені у відомому журналі *Soviet Studies*.

Демографія була іншою важливою ділянкою, яка постійно притягала до себе увагу Процюка. Зрозуміло, пізнання біологічної

бази і демографічного розвитку нашого народу є засадничим для прогнозування його політичного і культурного розвитку. Студії Процюка на цю тему, які він переважно вміщував у *Сучасності*, були досить песимістичні. Він висловлював побоювання, що через низький природний приріст населення України а, з другого боку, з огляду на кліматично-природну привабливість України для імміграції, Україна з часом може стати ще однією радянською "інтернаціональною" республікою, як це сталося з Казахстаном і стається з Молдавією. Також треба відмітити важливу студію Процюка, поміщену в *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.*, про людські втрати України під час двох світових війн. Попри її важливість, ніхто ще не опрацьовував цієї проблеми об'єктивно й докладно. Тому Процюків внесок має піонерське значення.

Управління економікою України цікавило Процюка як з економічного, так і з політичного погляду. У важливій статті, поміщеній в журналі *Soviet Studies*, він дійшов до висновку, що втручання Москви в економічні справи України почалося від самого початку радянського режиму. Пізніше він студіював пропозиції децентралізації управління радянською економікою, висунені харківським професором Овсієм Ліbermanом. Аналізу цієї проблеми продовжував Процюк в одній зі своїх статей, де обговорював децентралізаційні тенденції за Брежнєва.

Та не лише біжучі справи були предметом Процюкових дослідів. Звертав він увагу й на економічну історію України; наприклад, він писав про наступ московської монети за часів Івана Мазепи, про розвиток економіки на початку 19 ст. В додаток до *Сучасності* він поміщував статті з цих ділянок у *Review of the Institute for the Study of the USSR* або в *Бюлетені* цього ж інституту в Мюнхені.

Наприкінці важливо звернути увагу на ще одне зацікавлення Процюка. Усвідомлюючи, що вартість народу — це сума досягнень індивідуальностей, він старався знайти таких людей, яких з огляду на обставини звичайно включають до інших народів. Він старався повернути цих людей і їхній внесок у науку та культуру українського народу. Тут варто згадати Процюкові статті про фізика Петра Капіцу, офтальмолога Михайла Борискевича, знаменитих демографів двадцятих років під проводом Михайла Птухи, піонерів дослідів космосу в Радянському Союзі тощо.

Величезне число публікацій Процюка вказує на його надзвичайну працьовитість, коли брати до уваги, що були вони написані в час, вільний від професійної праці. Ці публікації вирізняються колосальною кількістю нового та цікавого, часто захопливого матеріалу, що його Процюк з подиву гідною терпеливістю постійно збирав. Джерелом цих інформацій були публікації з різних

країн і різними мовами. А вже чи не найважливішими були публікації з СРСР та України. Процюк був одним із останніх з тієї групи українських вчених, які постійно студіювали події та розвиток науки та економіки на Україні. Ледве чи ще такі лишилися на еміграції. Тому праці Процюка були все дуже сумлінно удокументовані. Як казав один із його редакторів, Процюк радо давав би примітки до приміток. Одначе, коли його статті відзначалися великим навантаженням фактажу, трохи вищий рівень їхньої скінчености робив би їх ще яснішими. Також підкреслення теоретичного контексту поширювало б можливість порівнювати ці статті зі статтями західніх авторів на подібні теми.

Зацікавлення Процюка не обмежувалися наукою та публіцистикою; він жваво цікавився мистецтвом і був частим відвідувачем мистецьких виставок. Його ставлення до інших людей відзначалося ввічливістю, людяністю та охотою до співпраці та допомоги. Ті, що з ним спілкувалися, не мали сумніву, що мають справу з джентлменом європейського стилю минулих часів. Такого естета та джентлмена все більше вражали озвіріння та деградація довкілля, з яким він мусів щоденно зустрічатися. Тому його подорожі до Європи, де він ще міг знайти здорову для себе атмосферу, були великою приємністю. Таким способом він відсвіжував свої сили для улюбленої праці для української науки та культури. Вже під час своєї недуги, попри всю свою скромність, Процюк казав, що сподівається, що виконав свій обов'язок перед нашою спільнотою. Я певний того, що всі, які мали щастя ближче знати Покійного й бути ознайомленими з його творчістю, є згодні, що він цей обов'язок виконав блискуче. Його внесок в українську науку та культуру є вагомий і тривалий.

СЬОГОДНІШНІЙ СТАН НАУКОВО-ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Степан Процюк

1. Етапи русифікації видань в 1972-1982 роках

«Leadership is the art of getting someone else to do something you want done because he wants to do it.»

Dwight D. Eisenhower

«Sie sind zu bequem geworden um sich zu verteidigen.»

Rolf E. Pauls

Питання щоденного практичного вжитку української мови в різних площинах творчої діяльності стало в останні роки предметом посиленого зацікавлення та палкої дискусії. Щоправда це питання завжди було в центрі уваги мовознавців чи літераторів, але тепер воно привертає увагу широких кіл усього суспільства. Питання вживання української мови в різноманітних ділянках людської діяльності порушують сьогодні не так лінгвісти, як більше педагоги, науково-технічна інтелігенція та адміністративні працівники, етнографи, журналісти, аматори рідної мови і, врешті, політики.

Явище широкого дискутування вжитку української мови в різних аспектах є явищем наскрізь позитивним; на еміграції воно говорить про те, що й сорок років після виходу з рідних земель наш інтерес і наша любов до слова не послабшали. З другого боку, виникли події, які нас насторожили та які глибоко стурбували найширші кола нашої громадськості як в Україні, так і в діаспорі. Маємо на увазі посилення антиукраїнського курсу в СРСР, що почалося з падіння Шелеста в 1972 р. та завершилося в період 1978-1982 рр. апогеем політики явної, агресивної русифікації у всіх площинах життя. На превеликий жаль і на еміграції став відчутним відхід мовознавчих кадрів, які вивчили закони української літературної мови ще в період перед 1939 р., нові кадри мовознавців не стоять на висоті свого завдання.

Очевидно найбільше нас турбує стан в Україні: смертоносний похід режиму та його висулників проти української мови має всі позначки запланованої згори та випрацьованої до деталей акції спихання нашої мови до ролі етнографічної реліквії чи музейного

експонату, її вживання *заборонене* (так воно і є: інструкції та директиви партійних і державних установ, часто секретні, не дозволяють вживати українську мову).¹ Вже сьогодні українська мова витиснена повністю з таких секторів як адміністрація, комерція, високе шкільництво (за єдиним винятком українознавчих дисциплін), наука, транспорт, зв'язок. Заходи, спрямовані на утиск нашої мови, численні, складні, рафіновані, в них багато різних, начебто "логічних" пояснень та виправдувань, дуже часто для них придумані кружні, приховані шляхи. Часто треба приймати ролі справжнього детектива, щоб буквально під мікроскопом ці заходи викрити та показати. Найнебезпечнішими та найдошкульнішими є заходи в шкільній системі та в адміністрації, але в нашій статті ми зупинимося лише на етапах русифікаторської політики в ділянці науки і, зокрема, *науково-видавничої продукції*. Ми обмежимо себе теж лише періодом 1970-их рр., бо стан перед 1970 р. ми висвітлили в наших попередніх статтях.²

У згаданих статтях показано розвиток у видаванні багатої, наукової літератури в УРСР в 1955-1970 рр., зокрема було приділено увагу періодичним та напівперіодичним виданням. Було відмічено, що зараз в Україні немає жадної ділянки сучасної науки, яка не була б заступлена журналом чи т. зв. міжвідомчими збірниками.³ Дано загальну аналізу цього стану в УРСР та охарактери-

---

1. Див. "Наступ новітньої валуєвщини на українську мову (таємна постанова ЦК КПСС і Ради Міністрів та Міністерства освіти СРСР)", *Свобода* (Джерзі-Сіті) від 31 серпня 1983 р. Раніше опубліковано подібні таємні інструкції, спрямовані на русифікацію наукових республіканських видань, особливо в прибалтицьких республіках.

2. Важливіші з них: Степан Процюк, "Нові тенденції у видавничій політиці наукових центрів України", *Сучасність* 1970, 7-8, стор. 87-118, та: "Негативи централізованого управління наукою", *Сучасність* 1972, 6, стор. 77-93. Статистичні дані дає теж стаття Б. Кравцева, "Прогресування русифікації в Українській РСР", *Сучасність* 1972, 10, стор. 67-74.

3. Ми вказали в наших попередніх статтях на заголовки напівперіодичних видань сектора природознавчих та технічних наук в УРСР. В 1975-1982 рр. розпочато в УРСР видання деяких нових збірників як: *Адгезия расплавов и сплавов и пайка материалов, Композиционные полимерные материалы, Абсорбция и абсорбенты, Геохимия и рудообразование, Минералогия осадочных образований, Проблемы машиностроения, Проблемы ядерной физики и космических лучей, Теория случайных процессов, Физика молекул, Физика жидкого состояния, Каталитическая конверсия углеводородов, Проблема контроля и защиты атмосферы от загрязнения, Вращение и приливные деформации Земли, Экология моря, Гибридные вычислительные машины и комплексы*, і под.

З'явилася теж ціла низка періодичних міжвідомчих збірників з ді-

зовано головні тогочасні тенденції офіційної видавничої політики сектора науки.

У десятиріччі 1972-1982 рр. в Україні наступили різкі зміни взагалі, а в ділянці науково-видавничої політики зокрема, і зараз уже можливо зробити деякі висновки і прогнози. Не будемо тут зупинятися на тих грубих порушеннях закону про свободу слова і друку в СРСР, яка начебто гарантована Конституцією СРСР. Все ж таки нагадаємо, що вже в 1974-1975 рр. переведено на друкування російською мовою низку періодичних видань сектора технічних наук, які до того часу виходили українською мовою, найважливіші з яких це: *Механіка твердого тіла* (журнал почав виходити в 1971 р., українською мовою надруковані лише перші чотири числа), *Деталі машин* (перейшли на російську мову, з 15 чисел), *Гігієна населених міст* (українською мовою вийшло 11 чисел, всі дальші російською), *Підйомно-транспортне устаткування*, тільки три перші числа українською мовою, до речі, накладом лише 560 примірників, ціна їх була на ті часи теж дуже висока: 1 крб. 25 коп., що дорівнює в США 4,5 дол. Такі періодичні збірники як *Нелінійні коливання та стабільність руху* чи *Функціональні диференціальні рівняння* або *Краєві задачі термодинаміки* з'явилися по-українськи тільки в першому числі, відразу з другого числа переведено на російську мову. Жертвами русифікаторського тиску стали теж видання нетехнічного сектора, так на російську мову переведено такі збірники як *Раціональне харчування* (перші 8 чисел українською мовою, далі всі російською), *Економічна географія* (вдержалася в українській мові до 1976 р., останнє українськомовне ч. 21), *Фізична географія і геоморфологія*, *Охорона здоров'я дітей та молоді*, *Наука і техніка в міському господарстві*, *Гігієна праці* і багато інших. Уже в 1978-1979 рр. дійшло до того, що українською мовою друкувалася лише

деякі ділянки медицини, наприклад: *Пульмунологія*, *Периферическая нервная система*, *Медицинские проблемы физической культуры*, *Неврология і психиатрия*, *Криобиология і криомедицина*, *Биохимия животных и человека*, *Физиологически активные вещества*, *Вирусы и вирусные заболевания*, *Математические методы в биологии*, *Общая и неотложная хирургия*, *Иммунология и аллергия*, *Клиническая рентгенология*, *Кишечные инфекции*, *Гастроэнтерология*, *Эндокринология*, *Охрана здоровья детей и подростков*, *Детские инфекции*, *Курортология і физиология*, *Морфология*, *Хирургическая і ортопедическая стоматология*, і под.

Ці списки можуть здаватися нецікавими або надто спеціальними, але в доповненні до списків, які ми подали в попередніх статтях, вони дають підтвердження нашої тези, що в Україні в періодиці (російськомовній) є сьогодні представлені всі ділянки науки.

невеличка кількість періодичних, міжвідомчих збірників сектора суспільних, зокрема філологічних наук; їх наклад є стандартний (завжди 1000 примірників), що ніяк не віддзеркалює дійсного запотребування та поширення цієї літератури. В сьогодношній ситуації це швидше лише гола політико-тактична демонстрація назовні, що ось в Україні видають журнали українською мовою. Збірники всіх без винятку інших секторів науки переведено суцільно на друкування російською мовою.

Особливу увагу треба звернути на те, що численні видання навіть сектора сільського господарства, себто призначені для українського села, друкуються з 1978-1980 рр. російською мовою. Лише ще місячники *Тваринництво України*, *Хлібороб України*, *Вісник сільськогосподарської науки*, *Сільське будівництво* та *Механізація сільського господарства* друкуються українською мовою. Такі споріднені журнали як *Фізіологія і біохімія культурних рослин*, *Харчова промисловість* і навіть періодичні збірники *Меліорація та водне господарство*, *Механізація і електрифікація сільського господарства*, *Планировка, застройка и благоустройство сел Украинской ССР*, *Проблеми Полісся*, *Рибне господарство*, *Селекція у семеноводство*, *Виноградарство*, *Зерновое хозяйство*, *Сахарная свекла*, *Кормопроизводство* і багато інших, хоч і видаються в Києві, але друкуються російською мовою. Отже навіть в досі традиційно українській літературі із сільського господарства більшість періодичних видань перейшла на російську мову. Цей перехід якось пройшов непоміченим на еміграції, алеж він говорить про русифікацію навіть основ нашого національного існування — себто нашого села. Біжучі щотижневі каталоги *Новые книги СССР* розкривають далі те, що також велика більшість книжкових видань київського видавництва "Урожай" виходила в 1982-1983 рр. уже російською мовою. Іншими словами, русифікацію села розпочали від русифікації його кваліфікованих кадрів, а вони вже будуть у майбутньому русифікувати нашого селянина-колгоспника. А тимчасом ще в 1960-их рр. існувала в Україні Сільськогосподарська Академія (яка тепер стала лише *філіялом* Всесоюзної академії), у видавництві якої друкувалося доволі багато книг і *Трудів* високого рівня лише українською мовою, сьогодні 90% її видань друкуються російською мовою. Це саме сталося з ділянкою лісоводства та лісомеліорації. Іншими словами, в Карпатах, у гуцульських та бойківських чи закарпатських лісових технікумах вводять навчання російською мовою, жадних підручників із лісоводства українською мовою не доводилося бачити.⁴

---

4. Коли мова про Гуцульщину, то хіба одним із найбільших курйозів є

Російська мова давно вже пролізла в науково-дослідні установи УРСР ділянки сільського господарства. *Труди* Дніпропетровського сільськогосподарського інституту, *Труди* Інституту селекції імені В. Докучаєва в Харкові, *Труди* Кримського ботанічного саду, *Труди* заповідника "Асканія Нова", *Труди* експериментальної станції в Софіївці й багато інших виходять уже десятиріччями лише російською мовою.

Добре відомо, що деякі ділянки природознавчих наук розвиваються доволі блискуче в УРСР, стан деяких можна вважати задовільним, а є й такі, що зовсім занедбані. При чому ми тут керуємося критерієм *видавничої* діяльності. Так ось у ділянці кібернетики, математики чи металознавства з'являється в сучасній Україні значна кількість публікацій як книжкових, так і періодичних. Щоправда всі вони друкуються з 1975-1978 рр. російською мовою, але вони все таки є явним доказом дослідної праці українських наукових установ і українських учених. Про фізику, геофізику (та метеорологію), геологію, енергетику цього сказати вже не можна. Хоч в Україні з'явилася низка праць з цих ділянок (знову лише російською мовою), непропорційно багато вчених-українців того сектора мусить друкувати свої дослідження в центральних московських видавництвах. Такі видавництва як "Недри", "Метеоиздат" чи "Наука" (редакція фізико-технічної літератури) присвоїли собі *монополію* на видавання продукції і українських інститутів і вчених.

Але існують такі ділянки науки, в яких в УРСР не з'являються жадні публікації, мабуть, взагалі існує заборона видавати їх на Україні. До таких ділянок в першу чергу належить аеронавтика і астронавтика. В СРСР друкують щорічно дуже велику кількість наукових праць цього сектора, але всі вони з'являються виключно в Москві, переважно у видавництві "Наука" або "Машиноведение". В багатьох випадках авторами цих надзвичайно цінних книг є українські вчені, але вони або перебувають на "добровільному" засланні в Росії, або, коли навіть і працюють в інститутах чи промислових підприємствах сектора літакобудування чи ракетобудування на території України, то друкувати свої праці можуть лише в Москві та лише російською мовою.⁵

т. зв. "Карпатские сборники", що друкують праці комісії вивчення народної культури Карпат і сумезних земель. Майже всі автори тих праць українські етнографи та мистецтвознавці, предметом їх досліджень є побут та народне мистецтво гуцулів, бойків і навіть лемків. Але друкуються ці "Збірники" (їх вийшло вже кілька) в Москві й російською мовою, а їх головними редактором (і цензором?) є російський учений Ю. Бромлей.

5. В УРСР виходять щоправда періодичні збірники Харківського авіаційного інституту, *Труди* Київського інституту інженерів цивільної

Загрозливим є цей стан в Україні ще й тому, що практично не виходить на Україні жадна книжка чи хоча б стаття в ділянці літакобудування та ракетобудування українською мовою. Українську наукову термінологію намагається дуже анемічно розвивати *Вісник АН УРСР*, в ньому подибуємо доволі часто статті на технічні теми, але за останні 20 років не вийшло в ньому таки жадної статті з ділянки аеронавтики. Таким чином термінологія цієї ділянки дуже занедбана, нерозпрацьована. Це тим більше прикро, що серед генералітету авіації в СРСР та серед керівників радянської програми освоєння космосу є дуже багато високопоставлених спеціалістів-українців — інженерів, фізиків, військових спеціалістів. Не зважаючи на свої високі пости, для української науки зробити вони багато не можуть. Усі їх досягнення записуються на conto СРСР як імперії. Другою ділянкою, яка офіційно не існує в українській науковій літературі, це ділянка ядерних досліджень, зокрема ж ділянка військового застосування ядерної енергії. У цій площині в СРСР працює також дуже багато відомих наших учених, але друкувати свої праці вони можуть лише в московських наукових журналах, в УРСР немає жадного журналу чи хоча б міжвідомчого збірника з ядерної техніки спеціального призначення.

Проте, придивившись ближче, ми побачимо, що втрати сектора видань із суспільних наук є найважчими, важчими ніж говорять їхні голі заголовки. Бо коли періодично ділянки природознавчих, біологічних чи технічних наук переведено на російську мову, то деякі найважливіші видання із суспільних наук просто ліквідовано. Можна тут згадати б такі особливо цінні видання, як *Історіографічні дослідження в УРСР*, *Історичні джерела та їх використання*, *Українське мистецтвознавство*, *Проблеми географічної науки в УРСР*, *Українські історико-географічні збірники*. Ці журнали з 1975 р. не виходять, редколегії цих видань розігнано, багато співробітників репресовано, а навіть тим нечисленним уцілілим заборонено продовжувати справу. Не згадуємо вже про такі збірники, як *Середні віки на Україні*, чи *Слов'яно-руські старожитності*, що були нещадно ліквідовані вже після появи лише *першого* числа. Режимні кола розуміли, мабуть, всю жахливість цих заходів, а тому дозволено прорезимним історикам замістити всі ці видання новим дешевим щорічником *Історичні дослідження*, що почав виходити з 1975 р. в двох секціях: "Вітчизняна історія" та "Історія зарубіжних країн", у яких колосальну перевагу віддається не справжній історії, а "історії" радянського

авіації, збірники *Космические исследования на Украине* (дуже нерегулярні: один збірник раз на 2-3 роки), але їх зміст становить ледве 1,5% літератури цього сектора, що з'являється в СРСР.

періоду і навіть просто агітації. Між іншим, і це мізерне видання стало сіллю в оці прорежимників, наклад журналу впав із 1000 в першому числі до лише 400 примірників в 1981 р. В 1979 р. замінено техніку звичайного друку на циклостиль, а з відходом Ф. Лося як головного редактора та заміною його ославленим Ю. Кондуфором, зміст журналу став ще більш "єдинонеділимським".

Яскраво ілюструє нові утиски українського друкованого слова доля періодичного збірника *Демографічні дослідження*. Його почали видавати в 1970 р., ч. 2 з'явилось ще в 1971 р., але ч. 3 аж у 1975 р., а ч. 4 в 1979 р. Себто, не зважаючи на те, що ці збірники заплановано як щорічники, насправді вони друкуються один раз на два-три роки (ч. 6 вийшло в 1982 р.). Очевидно із такою нерегулярною "періодичністю" ним не можна обмінюватися із закордонними журналами цього профілю, як наприклад, з американським кварталником *Population & Development Review* (річно 740 стор. проти 100 стор. *Досліджень* — один раз у три роки). До речі в США виходить кілька кварталників сектора демографії. Ще гірше пощастило тематичним збірником *Розміщення продуктивних сил Української РСР*, до 1979 р. їх вийшло 8 чисел (наклад 600 примірників, останній редактор В. Кальченко), з 1970 р. нам не пощастило знайти наступних чисел ані українською мовою, ані навіть російською.

Тут слід додати, що в 1975-1979 рр. переведено суцільно на друкування російською мовою *Вісники* всіх високих шкіл в Україні, в тому числі передусім *Вісники* Київського і Львівського політехнічних інститутів, хоч деякі з них з'являлися винятково українською мовою ще до 1977 р. *Вісники* ж Харківського політехнічного інституту⁶ зазнали цієї долі ще в 1972-1973 рр., навіть серії "політичної економії" чи "наукового комунізму" друкуються з 1978 р. російською мовою. *Вісники* природознавчих факультетів українських університетів також переведено в 1978-1979 рр. на російську мову, навіть у вищих школах у західніх областях. Рівночасно зменшено періодичність появи всіх збірників чи вісників на рівні вищої школи.

У 1970-1972 рр. були в розпалі приготувань нові заплановані

---

6. Вісники політехнічних інститутів — це власне річники різних серій (механічної, електротехнічної, хемічної, економічної, політагітки і под.). Деякі великі вищі школи, наприклад, Одеський політехнічний інститут, Дніпропетровський чи Симферопільський університети ніколи (після війни) не випускали *Вісників* українською мовою. Не беремо тут до уваги періоду 1920-1934 рр., коли, наприклад, в Одесі, все ще виходили такі українськомовні серійні видання як *Записки* Одеського наукового товариства (секція медична та секція природознавчо-математична) чи *Вісники* Одеської комісії краєзнавства (секція вивчення природних багатств).

періодичні видання (окрім журналу *Середні віки на Україні*), в тому числі такі збірники як *Київська старина*, себто відновлення журналу, що виходив ще перед Першою світовою війною, що мав містити матеріали стосовно неналежно і дуже неповно висвітлених у нашій історіографії 15-16 ст., але через розгром 1972 р. світла денного вони так і не побачили. А тим часом такий журнал є конче потрібний, бо, як виявилось, що багато праць про цю добу написані такими відомими передреволюційними істориками, до того часто росіянами, як А. Неволін, Н. Іванишев, Ф. Леонтович, М. Любавський, В. Антонович, Ф. Владимирський-Буданов, Н. Дашкевич, В. Ляскоронський, М. Довнар-Запольський та інші, все ще перележують в архівах заморожені, в сирих рукописах, а навіть надруковані їх твори є недоступними для сучасного читача. Непотрібно додавати, що в 1920-1980 рр. розшукано багато нових джерел (документів) доби Литовсько-Руської держави і вони суттєво доповнюють давні дослідження.⁷

Подібна до проекту *Київської старини* доля спіткала проект видання *Українського біографічного лексикона*⁸ (його почали приготувати львівські історики ще в 1950-их рр.), багатотомової серії документів і нарисів про Кирило-Методіївське братство, перервано теж брутално вже розпочату серію *Вибраних праць видатних учених УРСР* (в 1969-1972 рр. вийшло лише 10 томів, останній — праці академіка Г. Проскури — з'явився в червні 1972 р.). Перераховування прикладів ліквідації українськомовних наукових видань чи примусового переведення вцілілих журналів на друкування російською мовою можна б продовжувати далі,⁹

---

7. Це, до речі, заслуга деяких російських істориків, які в своїх теперішніх працях наводять заголовки рукописних творів передреволюційних авторів, підкреслюючи, що вони все ще в рукописі, в архіві.

8. На наш сором, багатотомні *Біографічні лексикони* видають навіть такі невеликі і, власне, вбогі держави як Польща чи Угорщина і навіть такі нації, що не є офіційно незалежні, як мала Словаччина чи Хорватія. Між іншим, Наталя Василенко-Полонська згадує у своїй історії *Української Академії Наук* (Мюнхен: Інститут дослідження СРСР, 1955-1958), що в 1932 р. був готовий до друку т. 1 (літери А-Б) "Біографічного словника українських діячів" (ред. М. Могилянський), перші його аркуші були навіть надруковані. 1933 р. ввесь наклад був знищений, праця над "Словником" припинилася, автори були репресовані. Біографії деяких, дуже пересічних діячів, що попали в *УРЕ-1* та *УРЕ-2* (півсторіччя пізніше!) є надто короткі й цензуровані та не відповідають детальним даним, що конче повинні бути в справжньому біографічному словнику.

9. Так переведено, між іншим, на друкування російською мовою цінний періодичний збірник *Економічна географія* (останнє число українською мовою 21, 1976 р.), ліквідовано заслужені збірники Українського

кожний рік приносить дедалі гостріші обмеження, наприклад, накладі деяких збірників упали в 1982 р. до несамовитих цифр — *Демографічні дослідження* — тепер циклоstile видання — має наклад у 320 примірників, наклад журналу *Нариси з історії природознавства і техніки* впав до 500 примірників в 1980 р., на додаток з 1981 р. перевели їх друк з 1981 р. теж на циклоstile.¹⁰

Русифікаторська політика Москви здійснюється вже дуже давно. Навіть лише в післявоєнний період (після 1945 р.) вона проходила різні етапи та форми; антиукраїнський курс після 1972 р., загострений до просто жахливих меж після 1978 р., включає теж деякі варіанти, переходові стадії, аритмічності. Проте, не зважаючи на ці незначні коливання, ми все таки можемо відмітити деякі різкі, послідовні, вузькопов'язані між собою особливості русифікаторської політики, які полегшують встановлення діагнозу, можна сказати, цієї новітньої чуми на Україні, розкриття прихованих заходів влади, і також деякі слабкі сторони цих заходів, а далі може намітити й можливі методи боротьби з недугою та підказати профілактику на майбутне.

Насамперед слід підкреслити, що русифікаторські заходи в шкільництві (системі освіти) та в загальній видавничій діяльності належать до більш-менш *відкритих* заходів режиму, які зразу впадають у вічі і правильно й доволі точно були виявлені та розкритиковані в українській еміграційній пресі.¹¹ Проте русифікаторська політика здійснюється теж різними прихованими, завуальованими методами, які є ще шкідливішими і небезпечнішими. Сьогодні, наприклад, навіть російськомовні наукові журнали та видання, що друкуються в Україні, зазнають обмежень та гоніння. Деякі найвідоміші з таких періодичних видань просуваються на Заході як буцім то "всесоюзні", російські видання, а в каталогах для передплатників вони не наводяться як видання УРСР, хоч

географічного товариства (в останні роки немає в радянській пресі жадних згадок про нього), збірники праць Зоологічного музею, *Наукові праці* Інституту фізіології рослин і кілька десятків інших збірників.

10. Ми не згадуємо тут уже про те, що всі наукові журнали АН УРСР природознавчого циклу були переведені ще в 1978 р. на друкування російською мовою, наприклад, *Український фізичний журнал*, *Український математичний журнал*, *Фізіологічний журнал*, *Геологічний журнал*, *Автоматика*, *Будівельні матеріали і конструкції*, *Гідробіологічний журнал*, *Мікробіологічний журнал*, *Український хімічний журнал*, в 1960-1975 рр. вони друкувалися або українською мовою, або в 1972-1977 рр. паралельно — українськомовно й російськомовно.

11. Також у пресі УРСР можна порівняно часто зустріти матеріяли, які хоч і не безпосередньо, але в доволі неприхованій формі показують русифікацію.

такими вони є на ділі. Такі високоякісні та особливо цінні на Заході журнали як *Неврофізіологія*, *Електронне моделювання*, *Управляючі машини та системи*, *Кібернетика*, *Прикладна механіка*, *Радіофізика*, *Порошкова металургія*, *Проблеми міцності*, *Надтверді матеріали*, *Автоматичне зварювання*¹² і деякі інші, перелічені в радянських каталогах не в розділі періодики УРСР, а як російські, "всесоюзні" журнали, хоч усі вони друкуються в Києві (видавництво "Наукова думка"); їхні редколегії складають на 75% українські вчені, ба що більше, майже всі автори статей в цих журналах теж українці. На додаток, багато російськомовних журналів, що виходять в Україні, наприклад *Фізика низьких температур*, чи *Кібернетика і вчислювальна техніка* та інші зазнали різкого зменшення накладу.

Щоправда на обкладинці й російськомовних журналів усе ще значиться, що це офіційне видання того чи іншого відділення чи інституту АН УРСР, але ця інформація дається дрібним шрифтом, і закордонний читач може її легко не помітити. Така сама ситуація з виданнями українських університетів, назва міста навряд чи каже багато закордонному читачеві; все, що він спостерігає це насамперед те, що має в руках "російський" журнал. Знаменно, що радянські каталоги для передплатників відокремлюють республіканські журнали особливо загального та літературно-мистецького змісту, але не вказують ніяких видань як видань РРФСР. Поза неросійськими республіками всі періодичні видання значаться як просто "всесоюзні", хоч між ними насправді є дуже багато чисто й вузько *російських*, *регіональних* видань, які не мають еквівалентів у 13 неросійських республіках.¹³ Таку тактику застосовують в СРСР для окомилування і дезінформації не

---

12. Даємо тут їх заголовки, перекладені на українську мову, в дійсності це все чисто *російськомовні* журнали. У ділянці природознавчих і технічних наук *єдиними* науковими журналами, що ще друкуються українською мовою є лише *Вісник АН УРСР* (щомісячник) та *Доповіді АН УРСР*, серія А та Б (насправді це паралельне видання українською та російською мовами), сюди хіба можна ще зарахувати *Український ботанічний журнал* (виходить 6 разів на рік). У секторі медицини з'являється ще тільки *Педіатрія і гінекологія* та *Фармацевтичний журнал* (оба 6 разів на рік).

13. Такими вузькоросійськими є для прикладу такі журнали як *Волга*, *Искатель*, *В мире книг*, *Урал*, *Уральський следопыт*, *Творчество*, *Студенческий меридиан*, *Роман-газета*, *Ровесник*, *Работница*, *Дон*, *Байкал*, *Кругозор*, *Квант*, *Колобок*, *Костер*, *Говорит Москва*, *На стройках России*, *Метрострой*, *Мир науки*, *Подъем*, *Полярная звезда*, *Отчизна*, *Наша жизнь* та інші. Всі вони розпихаються на весь СРСР, в тому числі й на території союзних республік.

лише Заходу, а навіть внутрішнього ринку, що, очевидно, шкодить українській науці.

До таких самих заходів мусимо зарахувати політику редколегії великих всесоюзних галузевих журналів чи журналів АН СРСР. Це полягає в тому, що коли автор поміщеної статті — українець або пов'язаний з науковою установою в Україні, це пов'язання замовчується.¹⁴ Прикладів такої зловмисної політики можна навести безліч, наприклад, у таких журналах як *Фізика плазми*, *Фізика твердого тела*, *Журнал експериментальной и теоретической физики*, *Журнал технической физики*, *Прикладная математика и механика* і багато інших. Така політика стала правилом, пов'язаність автора з українськими науковими установами згадується в них винятково, надзвичайно рідко. Особливо впертими є тут редколегії таких журналів як *Успехи физических наук* та *Успехи химии*, які ніяк не хочуть зазначити, що такі автори як, наприклад, В. Арсенін, В. Чукюков і багато інших це, власне, вчені з України.

Щоб якось оборонитися від такої "анонімності", українські автори змушені шукати собі співавторів-росіян, і тоді шанси на появу згадки про те, що автори є з Київського чи Харківського університетів, чи інших ВУЗів в Україні дещо кращають.

Вперто замовчується пов'язання з Україною авторів зокрема тоді, коли вони друкують свої праці за кордоном. Ми відмітили, що такі журнали як *Nuclear Fusion* (праці В. Калюжного, В. Немова, О. Ситенка, В. Толока і багато інших), *ZAMM*, *Material Science*, *Physica Status Solidi* та інші, згадуючи про місто праці автора з УРСР (Київ, Харків, Одеса і под.) подають як країну лише "СРСР", а не "УРСР". Джерелом такої навмисно неповної інформації є знову ж таки радянські всесоюзні журнали зразка *Космических исследований*, чи *Журналу вычислительной математики и математической физики* та інші, які разом з прізвищем автора подають лише назву міста, в якому він працює, а не назву інституту, вищої школи іншого типу чи лабораторії, а також без даних, в якій радянській республіці дане місто розташоване. А треба знати, що більшість нових дослідних лабораторій побудовано в останні 20 років у маленьких містечках чи в передмістях міст, отже їх назва ніяк не каже відразу, чи маємо справу з Україною, Уралом, Поволжям чи Сибіром. Згідно з такою поведінкою пов'язаність автора-українського вченого з Україною знову загублюється, розмивається.¹⁵

---

14. У термінології інформатики таке пов'язання вченого (чи взагалі автора) називається "афіліацією".

15. Від цього в першу чергу терплять українці, білоруси і ще деякі

Якщо мова про віддзеркалення української науки за кордоном, то багато шкоди приносить тут ще й те, що переклади праць наших учених, наприклад, на англійську чи німецьку мову, здійснюються тоді, коли ці праці надруковані (або передруковані) в російських журналах, очевидно, з замовчанням національності чи пов'язаності автора. Наприклад, відома стаття українського математика І. Крейна з'явилася спочатку українською мовою в *Віснику АН УРСР* (ч. 6, 1970, стор. 37-41), але її переклад на німецьку мову (див. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Universitaet Rostock*, ч. 9, 1976) здійснено з російськомовного варіанту статті Крейна, надрукованого в журналі *Кибернетика и вычислительная техника* (ч. 4, 1975, стор. 67-70). Таке саме сталося зі статтею Ю. Ключковського про релятивістичну механіку в космогонії, яка надрукована була спочатку в *Віснику Львівського університету* (серія фізики, випуск 11, 1976, стор. 6-10), але помітили її на Заході (а може і в СРСР) аж у 1978 р., коли з'явився її російськомовний варіант у *Украинском физическом журнале* (ч. 6, 1978, стор. 952-957) і з нього вона була перекладена на англійську мову. Також відомий курс теоретичної механіки М. Кільчевського наводиться як джерело в багатьох радянських і закордонних виданнях в його російськомовному варіанті (Москва, "Наука", тт. 1-2, 1972, 1977), хоч українськомовний варіант курсу був виданий багато раніше в Києві. Це лише вибрані приклади для ілюстрації такого нюансу "наукової політики" Москви, їх маємо дуже багато.

Взагалі влада не допускає, щоб у перекладах радянських наукових праць на Заході (здебільша англійською мовою) був допущений будь-який переклад книги, що з'явилася в СРСР в оригіналі неросійською мовою. Тому, наприклад, праці світової слави українських учених Н. Крилова та М. Боголюбова, що надруковані були спочатку в Києві українською мовою (див. *Праці з нелінійної механіки*, тт. 1-4, Київ, 1937-1939) з'явилися англійською мовою аж тоді, коли їх перекладено в Москві на російську мову. Дальшим прикладом різкого порушення міжнародної видавничої етики та прикладом намагання торпедувати зусилля українських учених в УРСР справа перекладу відомої *Енциклопедії кібернетики*, що вийшла в двох томах у Києві в 1973 р. Східноберлінське видавництво Akademie Verlag дістало дозвіл перекласти її на німецьку мову аж тоді (1979 р.), коли з'явився російськомовний

сибірські нації, бо прізвища авторів грузинів, вірменів чи литовців (але не завжди прізвища азійських народів!) вказують на національність автора вже своїм звучанням. В некорисному становищі опиняються також автори-євреї чи німці, транскрипція їх прізвищ кирилицею дуже викривляє звучання цих прізвищ в оригіналі.

варіант цієї *Енциклопедії*. Таким "кружним" шляхом з'явилися на Заході переклади українських учених-механіків Г. Савіна, А. Коваленка, Г. Серенсена, Ф. Белянкіна та інших. Очевидно на їх перекладах надруковано "Uebersetzung aus dem Russischen". До речі, засекречені (vertraulich) листи Секретаріату АН СРСР до таких великих західніх видавничих фірм як Springer Verlag, Prentice-Hall, Pergamon, Plenum Press, є курйозами в архівах цих фірм, і доводиться дивуватися, що АН СРСР могла себе так компромітувати. Насправді тут АН СРСР таки перестаралася в цій справі (дозволу на переклади видавництва "Наука" і видавництв інших республіканських академій наук — *Енциклопедія кібернетики* вийшла у видавництві АН УРСР "Наукова думка"), бо фактично це питання мав би розв'язувати Держкомітет охорони авторських прав при Раді Міністрів СРСР.¹⁶ Одним словом, у підсумку можна сказати, що радянські центральні органи намагаються за всяку ціну показати всю наукову продукцію СРСР як російську (= російськомовну), заходи в цьому напрямі здійснюються не лише адміністративним шляхом, але й дипломатичними представництвами СРСР за кордоном та чиновниками, що керують т. зв. культурним і науковим "обміном" із Заходом. Як і з русифікацією шкільництва в УРСР,¹⁷ так і в цьому випадку радянські посольства та "зв'язкові" між АН СРСР та науковими установами у світі керуються у своїх діях точними інструкціями, які вони одержують із Москви.

Треба сказати кілька слів про фактичне заманювання, переловлювання, а то просто й brutального примусового переведення найкращих учених-українців із України в Росію, при чому, особливо ж часто й багато в таких випадках згадувано Москву. Загально-відомим у СРСР, а тепер навіть за кордоном фактом є колосаль-

---

16. Цей держкомітет найбільше турбується вициганюванням від західніх фірм гонорарів (у закордонній валюті!) для авторів із СРСР. На ділі автор одержує лише малу частину цього гонорару (все одно перерахованого на рублі), решта ж попадає в державну скарбницю на покриття закордонних боргів СРСР.

17. Хотілося б тут звернути увагу на те, що навчання російською мовою введено в 1975-1977 рр. навіть у середніх спеціальних школах УРСР, див. Д. Павлов, Г. Захаревич: *Среднее специальное образование в УССР* (Київ, 1976), або: *Основные показатели развития профессионально-технического образования в УССР* (Київ, 1978). На російську мову переведено навіть загальні, молодіжні журнали. Так у Чернівецькій області розпихають між дітьми журнал *Молодой буковинец*, це тоді, коли на Буковині в селах росіян майже немає, що ж тоді говорити про стан у східних областях України, на Донбасі, на землях власне Наддніпрянщини?

ний вплив учених-українців до Москви, а також до Ленінграду, Новосибірська, Свердловська, Томська та інших міст. Цей вплив деякі дослідники характеризують навіть як своєрідне вторгнення. Стає недоцільним перераховувати навіть найважливіші кадри. Вистачить згадати, що поява деяких московських наукових журналів видається зараз неможливою без участі українських учених. Такі журнали як *Фізика плазми*, *Космічні дослідження*, *Ученые записки ЦАГИ*, *Енергетика і транспорт*, *Металли*, *Черна металургія*, *Радиофізика* та інші переповнені статтями авторів-українців, але здебільша вже тих, що тепер працюють у "центральної" науково-дослідних інститутах у Москві та в різних підмосковних (інколи далеких) околицях. Лише в одному 1976 р. друкувалися в *Наукових записках ЦАГИ* такі співробітники ЦАГИ як В. Захарченко, Л. Штеменко, В. Чубань, Н. Шевченко, А. Рубан, Е. Григолюк, А. Павленко, І. Панченко, Ю. Яремчук, В. Скипенко, В. Марченко, В. Бирюк, В. Бойченко, Т. Снісаренко та інші.¹⁸ В Інституті атомної енергії імені І. Курчатова в Москві працює ціла школа (отже великий колектив) українських учених, провідними лише в секторі ядерної синтези є І. Кириченко, Ю. Рудницький, В. Черняк, Н. Копа-Овдієнко, В. Борзенко, А. Коломийський та інші.

Панівним становищем утішаються в Москві українські лікарі й біологи, з яких можна згадати хоча б головного терапевта Кремлівської лікарні Володимира Василенка або директора першого й єдиного в СРСР Дослідного інституту хірургічної апаратури Сергія Брюховенка. Такі факти є якимсь начебто неписаним законом, недарма серед провідних лікарів відомої санаторії імені Яна Фабріціуса (для верхівки військової аристократії СРСР) фігурують такі імена як: Н. Гадзюк, Я. Сушко, Л. Кузьменко, А. Кисенко (див. *Военно-медицинский журнал*, ч. 11, 1976, стор. 12).

В одному тільки числі *Журналу експериментальної і теоретическої фізики* (січень-лютий 1977 р.) друкуються статті таких українських фізиків, що працюють у Москві: Н. Демченко, В. Лисиця, Б. Шестак, Л. Майстренко, Ю. Павлюченко, В. Шевченко, Б. Антонюк, Е. Рашба, А. Омельченко, І. Волошин, І. Оліференко, В. Довженко, П. Мельниченко, В. Романенко, Т. Сотниченко, Н. Матвієнко, Г. Притисюк, Е. Давидчук, С. Ждан, В. Стівбун, М. Мартинюк; в інших числах цього ж таки журналу подибуємо прізвища інших фізиків як: А. Золотко, Л. Клячко, Д. Полішук, В.

---

18. Командування радянської авіації є особливо ліберальним у рекрутуванні для дослідної роботи неросійських науковців, окрім великої кількості українців, ми подибуємо в авіаційних дослідних інститутах багато татарів і азарбайджанців (але не євреїв!).

Шевчук, О. Лейпунський, І. Світличний, Б. Глушак та інші. Аналіза національності авторів тільки двох вищезгаданих журналів ілюструє ситуацію в московських наукових журналах і інститутах. Таку аналізу можна провести на базі *всіх* московських наукових журналів,¹⁹ і тоді ми одержали б повнішу картину, але й вибіркова аналіза дає приблизне уявлення про становище.

Кількість українських учених у Москві за приблизною оцінкою перевищує їх кількість у Харкові, Одесі, Донецькому та Дніпропетровському разом. А взагалі із невеликою помилкою можна твердити, що кількість українських учених в РРФСР не є набагато меншою, ніж у УРСР. Гідним уваги в цьому явищі є те, що за останнє десятиріччя прибуло на працю до Москви також багато молодих науковців із західних областей України. Виявити зараз масштаби (недобровільного) вторгнення українських спеціалістів у науково-дослідні центри Росії та в тамошні вищі школи чи навіть встановити приблизну, але доволі правдиву їх кількість, не є тепер аж так важко. Оpubлікованими є, наприклад, списки професорсько-викладацьких кадрів більшості відомих університетів чи політехнічних інститутів, а також медичних, комерційних або педагогічних вищих навчальних закладів РРФСР, існує можливість вивчити їх хай і короткі біографії. Тут інформативними є не лише прізвища, які, хоч звучать як українські, не завжди підтверджують українство людини, але передусім місце й дата народження даного викладача та назва вищої школи, яку він закінчив, чи перебіг кар'єри цього викладача після закінчення вищої школи. Такі дані подають друковані джерела і про видатніших працівників інших установ.²⁰

Наукова продукція сотень тисяч тих наших учених-переселенців із України *розпливаються й замазуються* в картині загальної наукової продукції цих російських центрів, вона покищо відписана з konta продукції української науки чи науки в УРСР. Праця згаданих сотень тисяч наших видатних науковців збагачує не так "всесоюзну", як прямо російську науку, бо ж не треба забувати, що одне Новосибірське відділення АН СРСР видає аж

---

19. До речі в США працюють установи, які таку детальну аналізу роблять увесь час і раз на півмісяця публікують свої звіти. Такими є, наприклад, великі комп'юторні центри NASA, розташовані в аеропорті Балтімор, або в центрі імени Роберта Годдарда в штаті Вірджинія.

20. Тут маємо на увазі не лише численні великі збірники зразка *Who is Who*, що з'явилися на Заході, але передусім внутрішні радянські видання, як наприклад, хроніку про ювілеї різних учених, що з'являються в радянських фахових журналах, або повідомлення про різні нагороди (ленінські премії, ордени тощо) в пресі СРСР.

15 своїх власних наукових журналів, Уральське відділення (Уральський науковий центр АН СРСР) в Свердловську — 8 журналів, Північно-Кавказький центр АН СРСР — 5 журналів і т. д., а всі вони заповнені значною мірою статтями українських науковців-засланців, і всі вони офіційно вважаються журналами РРФСР.

Ми могли б тут сказати, що теоретично, власне не можна мати застережень до того, що наші вчені, які переїжджають (тим разом добровільно) до Росії і збагачують там її науку, як і перебування російських чи інших чужинецьких учених в мережі дослідних установ України, є явищем позитивним, що зміцнює міжнародні наукові зв'язки. До цього питання міжнародного співробітництва ми повернемося пізніше.

Деякі вияви русифікаторської політики в СРСР дослідники зараховують уже до курйозів російської шовіністичної патології. Так цілій низці університетів, політехнічних інститутів, вищих шкіл різних ділянок, науково-дослідних установ та лабораторій в Україні присвоєно, чи точніше нав'язано, імена російських учених.²¹ Але в Москві чи в Росії немає жадної подібної установи, яка б носила ім'я українського вченого. Чи це вияв мегаломанії, чи ознака провокації, чи бажання задокументувати, що УРСР — це лише своєрідна колонія, невідомо. Єдине, що точно встановлене, це патологія російського шовінізму. До інших образливих і дискримінаційних заходів слід зарахувати нову практику вміщування таблиць із назвою установи при головному вході до неї російською мовою. Навіть у Києві українськомовних таблиць стало дуже мало, в найкращому випадку трапляються двомовні таблиці. До речі ці таблиці "зафіксовані" на багатьох знімках тих самих будівель, якими вони були до 1972 р. і якими вони є тепер.

Ще одним курйозом є те, що на багатьох всесоюзних, а зокрема міжнародних конференціях і наукових з'їздах Україну (УРСР) репрезентують вчені-росіяни,²² а українські науковці репрезентують Росію (РРФСР) та російські наукові установи. Як це виглядає на практиці, показує приклад Симпозіуму Міжнарод-

---

21. Ось лише в Харкові: університет імени Г'орького, політехнічний інститут імени Леніна, Селекційний інститут імени Докучаєва, Інститут мікробіології і вакцин імени Мечникова, Драматичний театр імени Пушкіна, кінотеатр імени Карла Маркса, Харківський тракторний завод імени Орджонікідзе, швейна фабрика імени Тинякова, завод транспортного машинобудування імени Малишева, турбозавод імени Кірова, "Електротяжмаш" імени Леніна, книжкова фабрика імени Фрунзе, верстатобудівний завод імени Косіора і т. д.

22. Така тактика призводить інколи до справжньої циркової еквілібристики. Зокрема слід перестерегти наші кола перед фотознімками деяких

ного Астрономічного Союзу (International Astronomical Union) з проблем нутації та ротації Землі, що відбувся в Києві в травні 1977 р. На цьому симпозіумі з Полтави були П. Матвеев та Р. Попова, з Києва — Н. Мірнов, Ів. Гаврілов, зі Львова — Г. Мещеряков, зате український астроном М. Фурсенко репрезентував Ленінград, Ю. Продан та Г. Пильник — Москву, Л. Ковбасюк — місто Горький, В. Сергієнко — далекий Іркутськ. Очевидно, що оскільки симпозіум відбувався в Києві, було на ньому теж, як на показ, кілька українців. Проте, якби симпозіум відбувався, наприклад, в Ерівані або Будапешті, що цих київських українських астрономів там не було б.

Польські вчені, організатори деяких симпозіумів серії "Euromesh" (з міцності матеріалів та структурної аналізи) навіть відкрито дивуються, чому відповідні інститути АН УРСР висилають на ці семінари російських науковців, а з учених-українців приїждять на згадані семінари найчастіше ті, що працюють у Москві, Свердловську чи навіть Іжевську або Воткіно.²³

Приклад симпозіуму в Києві є характеристичним для всіх подібних імпрез, він для них є правилом, не винятком. Це було помітно на дуже багатьох конференціях. Зокрема показовими є великі, регулярні, міжнародні конференції Міжнародної Федерації Астронавтики, Американського інституту авіації та астронавтики, Комісії вивчення космосу (COSPAR), Міжнародної Асоціації Прикладної Механіки та Математики, Інституту проблем згоряння і под. У всіх тих конференціях бере постійну участь СРСР, висилаючи інколи доволі численні делегації, але майже ніколи не буває в їх складі українських учених. Радянську космонавтику репрезентують за кордоном завжди Петрови, Белоцерковські, Благонравови, Седови, Віноградови та їм подібні, але ніколи не пощастило дістати дозвіл з'явитися за кордоном таким ученим як Корольов, Глушко, Челомей, Янгель, Люлька, Пухов, хоч це якраз вони були чи є сьогодні фактичними керівниками програми вивчення та освоєння космосу в СРСР.

Деякі впливові українські вчені в УРСР все таки виявили слабку ініціативу і спробу показати досягнення України за кордоном, але ці спроби є дуже скромні і анемічні. Монополію в площині контактів із закордонними країнами має лише Москва і

"українців", що пописуються за кордоном. Вони зображені в українських вишиваних сорочках, але їхні біографії говорять про те, що вони не лише нічого спільного з Україною не мають, а навпаки мають на своїй совісті багато гостро антиукраїнських виступів.

23. На маргінесі пояснімо, що в цих далеких, "забутих" місцевостях північного заходу Росії розташовано багато важливих інститутів і заводів *воєнного* сектора.

тільки через Москву можна проштовхнути іноді якогось українського вченого на закордонну конференцію чи міжнародну імпрезу в СРСР. Наприклад, відомо, що на VI міжнародній конференції з автоматичного контролю (IFAC-VI), яка відбулася в місті Цахкадзор (Вірменія)²⁴ в 1974 р., українські кібернетики, які буцім то відіграють провідну роль в цій ділянці в СРСР, хотіли виступити виразніше від імени українських дослідних установ. Вони сподівалися, що вірменські друзі, які номінально були господарями конференції, допоможуть у цій справі. Проте дуже швидко виявилось, що ані Президія АН УРСР (а її президент Б. Патон є водночас віцепрезидентом АН СРСР), ані Президія Вірменської АН ніякого впливу на програму і перебіг конференції не мають. Усе керівництво конференцією знаходилося в руках москвинів, хоч деякі з них навіть не входили офіційно до організаційного комітету імпрези. Американські учасники конференції нарікали, що кожночасно, коли вони хотіли в товариській атмосфері поговорити з котримсь із видатніших учених (навіть росіян), до столу негайно присідали якісь люди "з портфелем", які не числилися в складі радянської делегації, в науковій ділянці (кібернетика) були невігласами, але вели себе дуже самопевно. Ясно, що в таких умовах намагання вчених з України якось відстояти перед міжнародною громадськістю свою окремішність не мали великих успіхів.

Взагалі, закордонні зв'язки АН УРСР є надзвичайно обмежені, деякі її члени ведуть себе в закордонних відрядженнях начебто самостійно, але тільки їм натякнути, що от якась американська установа (університет, дослідна лабораторія) хотіла б нав'язати контакт з відповідною установою в Україні, вони відразу відсилають такого потенціального партнера до центральних установ у Москві, самі вони ніякого рішення прийняти не хочуть (і не можуть).

Попри всі ці обмеження та причіпки деякі українські вчені мають поважні успіхи на світовому форумі науки. Основою тих успіхів є заходи, які намічено і розпочато ще в 1960-их і на початку 1970-их рр. і які піддержувані тогочасними впливовими радянськими державними діячами українського роду (Підгорний, Кириченко, Шелест, Тихонов). Сьогодні, не зважаючи на антиукраїнський курс Москви, загальмувати співпрацю видатних українсь-

---

24. Це своєрідний курорт-передмістя Ерівану, в якому в 1970-1973 рр. побудовано конференційний центр, спеціально призначений для міжнародних з'їздів (подібний до залу Інституту теоретичної фізики АН УРСР в Києві).

ких учених із деякими закордонними установами чи журналами вже неможливо, бо це загрожувало б компромітацією наукових кіл СРСР перед світом. Тому в таких великих міжнародних журналах як *Acta Mechanica*, *Planetary and Space Science*, *Tellus*, *Icarus*, *Plasma Fusion*, *Nuclear Engineering and Design* та інші, з'являються і тепер статті відомих учених із УРСР. Але організувати регулярне постачання наукових українських праць для Заходу не пощастило, хоч з боку директорів великих дослідних центрів АН УРСР (академіки Толубинський, Толок, Немошкаленко, Субботін, Писаренко, Глушков) зроблено серйозні заходи в цьому напрямі).²⁵

Також загальний обмін науковою літературою між Україною та Заходом стоїть покищо на незадовільному рівні (це стосується теж до всього СРСР). Ще деяку закордонну періодику Україна одержує,²⁶ але даремно було б шукати навіть у найбільших наукових бібліотеках Києва, Харкова чи Львова книг, виданих у США, Великобританії, Франції, Німеччині, Японії, Італії, не говорячи вже про менші нації. Якщо Україна одержує 1-2% книжкової продукції Заходу, то це дуже оптимістичний здогад. Аналіза публікацій, а в них посилянь українських дослідників в УРСР, виявляє, що відповідна закордонна література є їм надзвичайно маловідома. Навіть якщо деякі нечисленні закордонні видання надходять у київські центральні наукові бібліотеки УРСР, роздобути їх ученому, що проживає і працює поза Києвом, дуже важко, не згадуючи вже про те, що кошти виготовлення фотокопій, ксерокопій чи мікрофільмів (на які треба чекати місяцями) є в СРСР надзвичайно високими.

---

25. З прикрістю доводиться стверджувати, що багато своїх, тобто українських учених, уже перевихованих на радянський взірець на "обережних", виступає за кордоном, ніяк не признаючися до свого пов'язання з Україною. Для прикладу згадаємо, що в одному спеціальному семінарі компанії Локгід у Каліфорнії брало участь у 1977 р. кілька українських дослідників з київського Науково-дослідного інституту психології, але в звіті про семінар вони назвали себе російськими(?) науковцями.

26. Рекомендуймо познайомитися тут з такими виданнями як: *Сводный указатель иностранных научно-технических журналов, выпущенных библиотеками УССР на 1972 год.*, упоряд. В. Корниязков, М. Пташенко, Г. Пльгин (Київ, 1972, 369 стор.), також: *Сводный каталог иностранных научных журналов, полученных библиотеками УССР в 1970 г.* (Київ, 1972, 456 стор.), *Информационно-библиографическая периодика зарубежных стран в фондах библиотек АН УССР*, Аннотированный указатель (Київ, 1975). Такі показники з'являлися доволі регулярно в УРСР між 1965 та 1975 рр., проте після 1975 р. вони стали дедалі рідшими й достати їх за кордоном майже неможливо.

Великою перешкодою в організуванні обміну літературою із закордонними країнами є далі брак власних українських видань, які б можна було запропонувати закордонним університетам, інститутам, лабораторіям. Не зважаючи на те, що в Україні тепер виходить доволі багато наукових журналів і періодичних збірників, деякі наукові галузі репрезентовані там досить слабо, або точніше сказавши, не так часто (якщо йдеться про частоту видань). Тільки стан у ділянці технічних і фізичних наук можна вважати до деякої міри задовільним. Проте й тут, наприклад, є лише два журнали — *Прикладна механіка* та *Проблеми міцності*, в той час, як у світі існує біля 40 великих журналів цієї ж галузі в англійській мові; на 16 відомих журналів з ділянки астрономії і астрофізики, які видає одна лише фірма Рейдела в Голландії, Україна може відповісти лише двома-трьома невеликими періодичними виданнями.²⁷ Не згадуємо тут уже про те, що об'єм лише одного з багатьох журналів, що видає Американське фізичне товариство *Journal of Applied Physics*, перевищує об'єм *Українського фізичного журналу* в 30 разів!

У багатьох ділянках природознавчих і суспільних наук Україна не має й сьогодні жадних журналів. Так, наприклад, немає ні одного географічного журналу, як і демографічного,²⁸ жадного видання з психології, ні одного журналу з ергономіки. На буквально сотні товстих англійських, американських, німецьких, французьких журналів у ділянці історії Україна може протиставити в

---

27. Найповажнішим є республіканський збірник *Астрометрия и астрофизика*, що видається Головною астрономічною обсерваторією АН УРСР приблизно тричі на рік, до кінця 1983 р. вийшло 50 чисел. Наближений профіль мають збірники: *Проблеми ядерной физики и космических лучей*, *Физика Солнца*, *Вращение и приливные деформации Земли*, але ці збірники з'являються дуже рідко, до кінця 1983 р. всіх їх вийшло ледве 10-12 чисел.

28. Тут ми маємо на думці справжні журнали, бо згадані ділянки на такі заслуговують. Замість них в УРСР виходять дуже нерегулярні та вбогі циклоstileві збірнички, як наприклад, *Демографічні дослідження*, про які ми згадали вище в тексті, чи збірники (теж нерегулярні) *Фізична географія і геоморфологія*. Ці збірники почали видавати в 1970 р. як кварталне видання, але вже в 1971-1974 рр. вони з'являлися лише двічі на рік. У 1975 р. збірник переводять на друкування російською мовою, за кордоном його майже неможливо одержати. Існував ще в 1972-1975 рр. збірник *Проблеми географічної науки в УРСР*; це надзвичайно бідне циклоstileве видання, що з'являлося накладом у 350 примірників, усе одно вийшло лише три числа, виходив цей збірник один раз на два-три роки, його навіть соромно було висилати за кордон. Звичайно, Захід не вважає такі ефемерні збірнички журналами для обміну.

обмін лише один нещасний *Український історичний журнал* (в якому, на додачу, справді історичні праці становлять ледве 30%, решта ж — лише низькоякісна пропаганда і агітка), і хіба ще збірники *Історичні дослідження*, що з'являються один раз на рік та й то (з 1980 р.) циклостилєвим дешевим друком. Висвітлення стану в виданні праць з історії в УРСР вимагає окремої глибокої аналізи, наші еміграційні історики покищо не спромоглися на таку аналізу. Бути істориком в Україні сьогодні, мабуть, одне з найнебезпечніших занять. Без схвалення Москви не можна зробити ані кроку. В галузі історичних наук можуть з'явитися українською мовою лише бідні брошури, наприклад, М. Котляра: *Данило Галицький*, чи С. Висоцького *Про що розповіли давні стіни*. Навіть до річниці 1500-річчя Києва не видано жадної великої праці українською мовою, за винятком мистецьких альбомів та дрібненьких брошур, усі порівняно важливі монографії були надруковані в Москві.²⁹ Українські історики бояться рота відкрити на захист своєї праці, щонайбільше щастить долучити до справи якихось відомих російських істориків, які інколи виступають із заявами, що в Києві, наприклад, немає програми історичних студій.³⁰

Рівночасно слід зауважити, що погляд на те, що передусім суспільні науки зазнають утисків у УРСР не зовсім точно відзеркалює ситуацію — всі ділянки без винятку центральний апарат трактує як пасербиць, з недовір'ям, з упередженням. Наприклад, у ділянці фізіологічних наук Україна дає на з'їздах Всесоюзного фізіологічного товариства лише 19% доповідей, а з опублікованих доповідей, з України залишається лише 16% всього надрукованого матеріалу. При чому з України надсилають доповіді не лише вчені-українці, а взагалі всі вчені, що працюють в установах УРСР. Якщо з доповідей, надісланих з РРФСР, друкують 62,0%, то з доповідей, що надходять з України, — 48,6%.³¹

АН УРСР часто публікує імпазантні цифри про ріст її наукових установ та наукових кадрів.³² Але не забуваймо, що такі ж імпо-

---

29. Див. С. Ю. Процюк, "Пародія чи доказ повного безсилля", *Українське слово* (Париж), 28 лютого та 6 березня 1983 р.

30. Такі заяви зробили одночасно історик В. Пашуто та археолог М. Каргер і навіть консервативний В. Мавродин. Проте, найвизрашніше висловив свій погляд про занедбання вивчення історії Русі академік Б. Рибаків на загальних зборах АН СРСР в Москві, в січні 1978 р., див. *Вестник АН СССР* 1978, 6.

31. Див. звіт К. Ланге про XI з'їзд фізіологічного товариства імені І. Павлова, 30 вересня — 5 жовтня 1970 р. в Ленінграді: *Вестник АН СССР* 1971, 5.

32. Із важливіших видань відмітимо такі: *Історія АН Української РСР*, т. 1 (Київ, 1967), 835 стор., т. 2, 726 стор.; *Академія Наук Української РСР*

затні цифри так само публікують академії наук і інших держав радянського бльоку, наприклад, польська чи болгарська, не згадуючи вже про АН СРСР, і лише порівнявши ці дані, можна дістати справжню картину про стан справ на Україні. Найістотнішим у цьому порівнянні є те, що в питанні розвитку українських наукових кадрів треба брати до уваги десятки тисяч тих українських учених, що працюють у СРСР, поза кордонами УРСР, здебільша в Москві і західньому Сибірі. Наука в Польщі чи Болгарії не має цієї проблеми, наукові кадри цих країн працюють суцільною масою на своїх рідних землях, якщо ж і працюють інколи поза межами батьківщини, то роблять це в невеликому масштабі, добровільно, наприклад, у програмі допомоги країнам т. зв. Третього світу (здебільша в рамках ООН або в порядку обміну із США та Канадою).

У статуті АН УРСР, а також у статутах провідних вищих шкіл України (про науково-дослідні українські установи, підпорядковані прямо Москві, тут не говоримо) вражає різке обмеження їхніх зв'язків із закордонними країнами. Якщо пропаганда інколи й говорить про такі зв'язки, то швидко перекоонуємося, що це зв'язки з Болгарією, Чехо-Словаччиною чи Північною Кореєю, аж ніяк ні з Францією, Німеччиною чи США. Ще в 1957 р. лише 45 працівників АН УРСР побувало закордоном, а десять років пізніше, в 1967 р., їх було 362 особи (це доба Шелеста), ще десять років пізніше, в 1977 р., ця цифра падає лише до 200 осіб, себто зашморг позначився і на цій ділянці.

Наскільки відмінною є ситуація в УРСР і, наприклад, у Польщі, говорить те, що навіть 1976 р. польські вчені могли дуже гостро скритикувати радянську *Історію Польши* (3 томи, Москва, 1956-1958; див. голосну статтю Юльюша Бардаха в газеті *Kultura*, від 28 листопада 1976 р. або антипольські інтриги СРСР проти "панської" Польщі в 1935-1939 рр., див. А. Stonimski, *Alfabet wspomnień: Państwowy Instytut Wydawniczy*, 1975). Цікаво додати, що також відома й широко коментована *Історія Польщі* (княжих та королівських часів), написана В. Ясеніцею (Jasienica), що видана в Варшаві на початку 1970-их рр., ніяк не вміщається в ідеологічну схему радянської історіографії, але попри це служила в деяких школах навчальним посібником. Про такі виступи в теперішній УРСР навіть не можна подумати.

Дещо краще виглядає справа організування міжнародних

сьогодні (Київ, 1977), 198 стор. (альбом); *Історія Академії Наук Української ССР* (Київ, 1979), 835 стор., це власне доповнення двотомної *Історії АН УРСР* (1967), що покриває період 1968-1978 рр., надруковано російською мовою, але його можна вважати третім томом *Історії АН УРСР*.

наукових конференцій в Києві. Ініціатива вийшла ще з кіл Шелеста (чи Підгорного та Кириченка), який затвердив побудову імпозантного будинку Інституту теоретичної фізики АН УРСР (тоді директором інституту був син Шелеста — Віталій), обладнаного відповідною сучасною апаратурою (апаратура для висвітлювання фільмів, підсилювачі голосу доповідачів, великі залі, автоматичний переклад мови доповідача на будь-яку іншу мову, телефонний зв'язок між учасниками доповідей і под.). Ці заходи набагато полегшили організацію деяких міжнародних з'їздів у Києві. А раз це стало традицією, то перервати її без компромітації перед закордоном вже не було можливості, і міжнародні конференції відбуваються і сьогодні (1982-1983 рр.) в Києві, а інколи навіть і в інших містах України (наприклад, VIII конференція з техніки видобування корисних копалин (вугілля на великій глибині), в Донецькому в травні 1979 р.

Проте тут ми зачіпаємо вже тему загальної політики наукового сектора в усьому СРСР, в усіх республіках, а це треба окремо проаналізувати, і лише на такому тлі ми можемо краще вивчити і зрозуміти відносний стан справ в Україні.

Далі буде

СВОБОДА ЛІТЕРАТУРИ В КИТАЇ В МИНУЛОМУ І СУЧАСНОМУ

Гай Чен

Наприкінці 1984 р. Об'єднання письменників Китаю, існування якого фактично вивітрилося з пам'яті народу, бо воно практично не відігравало жадної ролі в соціальному та політичному житті суспільства, раптом вибухнуло засудженнями тиранічного втручання комуністичної партії до літератури та мистецького життя протягом останніх десятиріч. Об'єднання висунуло вимогу звільнити літературу від такого втручання.

Ба Джін, одна з провідних постатей в китайських літературних колах від 1930-их років, відомий своєю трилогією *Родина*, *Весна* та *Осінь*, змальовуючи життя в Китаї перед 1949 р., писав: "Ми мріяли, ми ждали негайної появи сучасного Лі Бая або Дю Фу.* Ми спрагли за китайським Данте, Шекспіром, Гете та Толстим".

Ще більшої уваги варта промовиста заява Гу Кі-лі, відповідального працівника Секретаріату Центрального Комітету китайської компартії, який є помітною постаттю в післямаоїстському китайському керівництві. Він проголосив, що письменники мусять мати свободу вибору матеріалів, тем та художніх метод для вислову своїх почуттів і ідей, щоб мати можливості для створення зворушливих і запальних творів, і що подібна свобода має існувати також і в літературній критиці.

Виходячи, насамперед, зі становища Гу Кі-лі в партії, слід уважати, що його погляди не можуть не базуватися на більш-менш узгоджених поглядах впливових нині членів партійного керівництва, і це певною мірою свідчить про актуальну політичну лінію.

Подруге, ця явна підтримка свободи творчості з боку партії варта уваги ще й тому, що, попри загальну політику реформ Ден Сяо-піна та його прихильників у ділянках економіки, політики та навіть ідеології, література залишалася "забутою землею" — стан, який вона успадкувала з часів Мао та Культурної революції. Для

Недавній емігрант з Китаю, який тепер проживає в США.
Переклад з англійської.

*Поети доби династії Ту Тан, яких вважають найбільшими поетами в історії людства. Лі Бай відомий своїми романтичними творами, а Дю Фу — своїм реалізмом.

розуміння суті цього стану варто зробити короткий історичний огляд подій та тенденцій, які впливали на концепцію так званої пролетарської літератури та мистецтва.

Особливі взаємини між літературою і мистецтвом, з одного боку, та комуністичною партією, з другого, в яких партія безумовно домінувала, почалися ще в тридцятих роках. 1939 р., після зміцнення та консолідації китайської компартії, відбулася конференція з літератури та мистецтва. Конференцію спільно організували партійні діячі та письменники. З промовою на конференції виступив Мао Цзе-дун, і його промова стала відома від того часу як "Промова на Єнаньській конференції з літератури та мистецтва". Справжньою метою промови було остерегти письменників від "буржуазних тенденцій" в деяких їхніх працях. Головна думка Мао полягала в тому, що справжньою й сповненою значення літературою (як і взагалі мистецтвом) є лише та, яка "служить пролетарським робітникам і селянам". Література та мистецтво не мають бути засобом для "дрібнобуржуазного самовислову".

Пізніше ці принципи стали наріжним каменем літератури та мистецтва, визначивши не лише взаємини між літературою та марксистською ідеологією, але також і між літературою та партією, яка була єдиним інтерпретатором і запроваджувачем ідеології.

Ілюстрацією до цих взаємин є проголошення кращим літературним твором єнанського періоду драми під назвою *Сходження на гору Ліян* Чжин Цзі-яна, яку він написав, переробивши славетну клясичну п'єсу *Герої болота*. П'єса розповідає, як незадоволений військовий інструктор королівської гвардії приєднався до групи повсталих селян за часів династії Сан 11 ст. Тема відповідала потребам комуністичної партії, яка в той час (так само, як і тепер) вважала себе борцем проти несправедливої суспільної системи. Мао був присутній на прем'єрі п'єси й коментував її. Врешті, п'єса стала найранішим зразком літературного твору, створеного під впливом комуністичного режиму.

Партійний контроль літератури та мистецтва посилювався за п'ятдесятих років у наслідок боротьби проти правих політичних тенденцій. На початку цього десятиріччя, коли партія щойно прийшла до влади й потребувала підтримки всіх суспільних сил, вона проголосила відомий рух "Сто квітів розквітають і сто інтелектуальних напрямів змагаються". Ця кампанія мала служити поширенню соціальної бази партії і здобуттю народної підтримки її соціальної та економічної політиці. Заохочені до вислову своєї думки, представники всіх напрямів і переконань висловлювали свої погляди на комуністичний режим, інколи підтримуючи його, але частіше критикуючи. Попри часто висловлювані побоювання,

я думаю, що рух "Ста квітів" не був від початку задуманий як пастка, але партія незабаром відчула, що критика радше підважує, ніж консолідує її владу. Врешті, почався розгром руху під приводом боротьби проти правих тенденції.

Літературно-мистецькі кола, які зраділи політиці "Ста квітів" і використали її, щоб висловити різноманітні почуття й писати на теми, що їх Мао в своїй промові в Єнані визначив як "буржуазні", відчували себе в пастці. У середині п'ятдесятих років, за часів чистки так званої "антипартійної кліки" Чжао Чжуня та Яо Шу-ші, які були двома високими партійними керівниками, Мао зазначив, що "застосувати романи для антипартійної діяльності є найновішою вигадкою (правих)".

Ця заувага вперше дала підставу партії для суворих заходів проти письменників, яких звинуватили у висловлюванні правих поглядів. У цей період один із провідних драматургів Ву Хан написав п'єсу *Звільнення Гай Рея*. П'єсу засновано на історичному оповіданні: Гай Рей був губернатором провінцій Кантон та Квансі часів Мінської династії. Згідно з історичними хроніками, він був шляхетний, стійкий і мужній у підтримці законності. Головуючи на суді, де підсудним був один із родичів високого достойника королівського двору, Гай Рей виявив таку прямолінійну відданість законності, яка викликала обурення цього високого достойника. Врешті, Гай Рей був звільнений з посади. Навмисно чи ні, п'єса нагадувала про долю Пен Де-гуая, міністра оборони, відомого своїм сміливим викликом Мао Цзе-дунові. Драму було прийнято партією як атаку на Мао шляхом застосування історичних паралелей та натяків і як спробу реабілітувати антипартійні елементи.

Незабаром сталися ще два подібні інциденти: засудження фільмів *Оповідання про життя королівського двору династії Чін* та *Життя Ву Ксі-юна*. Перший з цих фільмів був звинувачений у звеличуванні продажної зовнішньої політики династії Чін. Цікавішим є випадок з другим фільмом: його герой Ву Ксі-юн був учителем. Його бентежила думка про те, що численні родини настільки бідні, що не мають змоги надіслати дітей до школи. Він вирішив дістати гроші для таких дітей. Не маючи інших засобів, він запропонував себе для фізичних знущань на вулиці і встановив ціну: п'ять монет за ляпас в обличчя й десять — за штурхан ногою в живіт. Щодня він повертався до своєї халупи ввесь у синцях. Нарешті, він заробив досить, щоб надіслати кількох дітей до школи. Фільм був водночас гуманістичним і таким, що викриває найтемніші сторони людської природи за умов феодалізму.

Незабаром після появи фільм був звинувачений у заклик до рабського ставлення до несправедливої соціальної системи, всу-

переч марксистській теорії про революцію, й був засуджений.

Диктатура партії в галузі літератури та мистецтва досягла кульмінації — як за своєю всеохопністю, так і за жорстокістю — за часів Культурної революції в 1960-их і 1970-их роках. У цей період слово "письменник" стало синонімом стану, коли людина перебуває в найбільшій небезпеці з огляду на можливі політичні званувачення. Під гаслом очищення суспільства від буржуазних впливів і так званих "чотирьох видів старих ідей і традицій" — при цьому малися на увазі "февдальні пережитки" — літературні та мистецькі кола стали першим об'єктом політичних нападів, оскільки саме їх уважали останнім осередком таких ідей і впливів. Ледве чи хто з письменників уникнув звинувачень. Такі добре відомі літературні діячі, як Т'єн Ган, Као Ю, Ба Чжін, Мао Дунь і багато інших не лише зазнали заборони своїх творів, а й були піддані політичним і фізичним наругам, які важко змалювати. Деякі загинули (як Т'єн Ган), а ті, які вижили, були заслані на важку фізичну працю до села, відповідно до великої ідеї Мао Цзе-дуна перевиховувати письменників за допомогою селян.

Стан "вичищеної" літератури та мистецтва наприкінці Культурної революції перевершує будь-яку уяву. Принципи Єнаньської промови Мао запанували суцільно: єдиними дозволеними темами та сюжетами була смерть робітників і селян під час їхньої постійної революційної боротьби проти класових ворогів чи то під сучасну пору, чи в історичному минулому. В ролі історичних ворогів майже виключно виступали японські інтервенти 1930-их та 1940-их років, гомінданівці та поміщики. Сучасними ворогами були "відібрані" реакціонери часів Культурної революції. Очевидно, що стало дуже легко знаходити хиби в будь-якому творі, якщо він мав бодай найменшу тенденцію заторкати якінебудь особисті почуття. Тема любови опинилася серед найсуворіше заборонених. Коли до влади прийшла так звана "банда чотирьох", ситуація досягла своєї кульмінації: принципи Єнаньської промови були в довершеній формі втілені в так звані "вісім зразкових революційних п'єс", які були оголошені взірцями для кожного революційного літературного чи мистецького твору, при тому їх оголосили настільки досконалими, що ніхто не наважувався їх імітувати іншим шляхом, ніж видаючи книги, що склалися переважно з цитат з творів Мао, надрукованих великими літерами. Значною мірою стало майже обов'язковим показувати ці п'єси в урядових установах, на заводах тощо. Це дає нам уявлення про те, якою мірою партійна політика в літературі поширювалася за межі літературно-мистецьких кіл.

Свого часу стверджувалося, що комуністична ідеологія призвела до такої партійної політики в галузі літератури та мистецтва.

З цим можна погодитися, доки йдеться про принципи Єнаньської промови та про теми зразкових п'єс. Проте, не можна пояснити цим аргументом заборону тем, які цілковито неутральні до політики та ідеології — теми любови, статевих стосунків, людської особистости й таке інше. Врешті, це все не було засуджене Марксом або Енгельсом — це засуджували радше февдальні попередники китайських комуністів. Іншими словами, партійна політика об'єднувала елементи комунізму та февдалізму.

Лише на цьому історичному тлі можна належним чином оцінити значення найновішої конференції Об'єднання письменників Китаю. Питання, яке постає, можна зформулювати так: як пояснити таку зміну політики китайського керівництва в галузі літератури? Чим викликано повернення партії до потреб і вимог письменників?

Відповідь на ці запитання має два аспекти. Поперше, як каже старе китайське прислів'я, "три лікті льоду не намерзають протягом одного морозяного дня". Полегшення, що їх дістали письменники на своїй останній конференції, були наслідком тривалої боротьби. Останні кілька років, від часу усунення "банди чотирьох" і приходу до влади Ден Сяо-піна, свобода літератури та мистецтва, так само, як свобода слова, були питаннями, які щораз спливали на поверхню й довкола яких точилася запекла боротьба між партійним керівництвом і суспільством. Для ілюстрації варто навести кілька прикладів.

Коло 1976 р., за часів терору "банди чотирьох", за фасадом загальної покірливости ховався гнів багатьох. У січні того року помер прем'єр-міністр Чжоу Ень-лай. Ця нагода була використана народом, щоб дати вихід давно придушуваним почуттям. Це був цілковито спонтанний рух. Політична перевага, досягнута так званим "Рухом 5 квітня", допомогла опозиційним колам серед керівництва скинути "банду". Паралельно з політичними вимогами тоді пролунав відчайдушний заклик про надання бодай деякої свободи літературі та мистецтву. Цей заклик породив один з надзвичайних періодів в історії Китайської Народної Республіки: період появи видань і журналів, що стали відомі під назвою "мінбан", які перебували в приватних руках. Спочатку ці видання були офіційно зареєстровані й опубліковані в них матеріали не зазнавали контролю або цензури держави. Значення слова "мінбан" — приватний, на відміну від "гуанбан" — державного видання.

Серед видань "мінбан" найвідомішими є *Пекінська весна*, *Дослідження* і *Сьогодні*. Статті в цих журналах стосувалися до широкого кола тем: політичні коментарі, філософські есеї та літературна критика. Але багато популярніші, вартісніші й численніші були поезії, п'єси та короткі оповідання. Їх об'єднувала гостра

критика й глибоке незадоволення партією та урядом і безжальне викриття страшних злочинів і скандалів, пов'язаних з упривілеюваною клясою — високопоставленими партійними, військовими та урядовими особами. Попри те, що ці видання були приступні лише для невеликої кількості людей і стикалися з труднощами в розповсюдженні, багато опублікованих ними матеріалів стали широковідомі й обговорювалися в найширших колах. Можливо, найвідомішим твором китайського "мінбану" стала п'єса *В архівах суспільства*. У ній ішлося про молоду дівчину, яка, подібно іншим молодим людям, почала життя з рожевими надіями. Коли розпочалася Культурна революція, вона, як багато людей її віку, мріяла вступити до Народно-визвольної армії, яка вважалася найреволюційнішою силою, найвідданішою голові Мао. Її мрії здійснилися, й вона стала доглядальницею в шпиталі для старших офіцерів військово-морської флотії, що одужували. Серед тих, кого вона доглядала, був начальник шпиталю. Однієї ночі, коли вона робила застрик цьому старому генералові, він згвалтував її. Ще страшнішого шоку вона зазнала, коли, вийшовши від генерала, вона зустріла у вітальні шпиталю генералового сина, який також згвалтував її. Боячися, що вона поскаржиться на них, генерал наказав демобілізувати її ще задовго до законного терміну. Коли вона повернулася додому, її видали заміж за молодого лікаря. Але першої ж ночі він виявив, що вона вже втратила невинність. Наступного ж дня вона повернулася до своїх батьків. Побачивши, що всі відмовляються та зневажають її, вона пішла з дому й незабаром приєдналася до вуличної банди. Врешті, вона потрапила до в'язниці за вбивство іншого члена банди, який намагався забити її колишнього коханця.

П'єса викликала широку дискусію не через незвичність сюжету, а навпаки — саме тому, що подібні випадки корупції й розкладу на верхівках влади були занадто поширеним явищем під час тих десятих катастрофічних років. Прикінцева сцена п'єси особливо наводила на роздуми: поліцейському ставлять запитання, як він, ветеран служби громадської безпеки, розглядає цей випадок і розцінює провину генерала та його сина; той відповідає, що це слід розглядати як один із випадків, які мають бути поховані в архівах суспільства для його ж таки добра.

Варті уваги також вірші групи молодих поетів, які старалися знайти слова, що могли б віддати їхню зневіру, лють і відчай і висловити ментальність "втраченої молоді генерации". Іноді їх охоплювала безпорадність:

Дерева старалися
Пошматувати небо,

Але їм вдалося
Лиш зробити кілька дірочок...

Проте, поет ніколи не мусить відмовлятися від заклику до надії. Читаємо далі:

Дірочки впустили світло
Із зовнішнього світу,
Й люди називають їх
Місяцем і зірками...

Гу Цен, «Походження Місяця й зірок»,
журнал *Сьогодні*, жовтень 1980

Деякі інші поети висловлювали своє розчарування догматизмом марксистської ідеології:

... але життя дало мені
Свою власну науку,
Коли життєві бурі
Струснули кожну релігійну
Й квазірелігійну догму.
І я зрозумів,
Що безглуздо
Ставити життя на коліна
Перед будь-яким освячуванім клясиком.
Це неможливо! Неможливо!

«До двох друзів» (анонімно), зі "Стіни демократії"

Але найхарактеристичною темою, яка проходить крізь усі ці вірші, є прагнення свободи та віра в неї:

... смерть не доторкнеться тебе,
Ти непереможна.
Так,
Я вірю,
Свобода житиме завжди.

.....

Прийде день,
Коли ти виринеш з цього моря крові
Ще сто або тисячу разів сильнішою...

«Ні, ти не помреш», (анонімно), журнал
Просвіта, квітень 1976

Це відродження демократії в літературі було, однак, короткотривалим. Воно було припинене в той самий час, коли було знищено "Стіну демократії" в Пекіні. Значною мірою заборона публікацій "мінбан" сталася саме тому, що більшість авторів "мінбану" були водночас активістами руху "Стіни демократії";

партія вважала цей рух як такий, що підриває політичну систему й роз'їдає соціальне життя. Більшість таких публікацій спочатку були змушені перейти на підпільні умови існування, а потім були знищені владою, при чому деякі їхні редактори та організатори були заарештовані.

Але боротьбу за свободу літератури, якщо вже вона розпочалася, вже ніколи не можна було придушити. 1981 р. широко-відомий і офіційно визнаний драматург Бай Гуа написав п'єсу *Неподільна любов*. Героєм був маляр, який спочатку пройшов курс навчання в кількох визначних китайських майстрів, а тоді на початку 1940-их років поїхав закордон, де мав великий успіх. Він міг би провадити розкішне життя за гроші, які заробляв. Проте, сповнений патріотизму, він повернувся на батьківщину після проголошення Китайської Народної Республіки з наміром віддати талант своїй країні. Але лише з тієї причини, що він жив якийсь час закордоном, його мистецтво було визнане шкідливим. Він став жертвою політичних переслідувань під час кампанії боротьби проти "правих" і вдруге — під час Культурної революції. Врешті, зневірений, у повному відчаї, переслідуваний загоном "хунвейбінів", він помирає в снігу. В останній сцені п'єси він повзе в снігу, а кров з його ран залишає за ним на снігу смугу, яка з повітря виглядає як знак запитання. З погляду як громадськості, так і керівництва, цей знак запитує лише про єдине: чому країна і партія так жорстоко поставилися до людини, яка так палко їх любила? Але реакція на ці запитання була цілком різною: в більшості людей, які бачили п'єсу, вона викликала сльози в очах, бо вони пригадували подібні випадки з власного минулого; але державне керівництво потрактувало її в найліпшому випадку брехливою, а в найгіршому — антипартійною. Кампанію проти п'єси очолив сам Ден Сяо-пін. Наслідком, як можна було сподіватися, була самокритична заява Бай Гуа в *Народній щоденній газеті* про те, що тема його п'єси була ним непродумана.

Іншим подібним випадком була дискусія довкола автобіографічного роману письменниці Ю Лу-чін *Зимова легенда*. Письменниця мала старшого брата, якого страчено під час Культурної революції за його писання, спрямовані проти Лін Бяо, а пізніше — проти "банди чотирьох". Після усунення "банди" його реабілітували й оголосили героєм. У *Зимовій легенді* Ю описала пережите її родиною та нею під час Культурної революції. Багато місця вона присвячує розповіді про своє одруження: як доньку "правого" шкільного вчителя і сестру реакціонера її заслали до віддаленого району на північному сході. Вона була бездомною, не могла знайти працю, голодувала. Тоді вона одружилася з селянином, при чому не з любови, а тому що він міг нагодувати її. Проте, й далі прагну-

ла справжньої любови, й хоч вона ніде не твердить, що її чоловік був поганою людиною, вона завжди почувала себе скривдженою в їхньому спільному ставевому житті. Книгу зустріли зі схваленням у громадських колах, як рішуче засудження соціальних умов, які призводять до таких шлюбів, і моральних норм, які примушують триматися подружнього стану, якщо вже шлюб укладено. Проте, роман порушив "заборонену зону", яка вважалася прерогативою влади. Число журналу *Жнива*, де роман було опубліковано, вилучено з книжкових полиць, а *Народна щоденна газета* друкувала на першій сторінці статті, в яких авторку роману картали за її буржуазно-сентиментальне ставлення до шлюбу та вільне трактування шлюбних взаємин.

Ці та численні інші випадки, які всі просто неможливо тут перелічити, врешті, довели, що намагання письменників вільно творити й висловлювати свої почуття завжди існують, попри офіційне засудження. Одначе, спалах на останній конференції об'єднання письменників не був несподіванкою. Несподіванкою було, радше, те, що партія не лише толерантно поставилася до вимог письменників, а навіть підтримала їх. Коли Ден Сяо-пін та його прихильники розпочали 1979 р. економічні реформи, вони обґрунтовували це незадовільним станом китайської економіки, який виник у наслідок радикальної політики "банди чотирьох". Особиста популярність Ден Сяо-піна виникла, головню, завдяки саме економічним реформам. Фактично економічні реформи становили значною мірою саму основу популярности Ден Сяо-піна. Проте, зміна засад маоїстської ідеології напевно не була їхньою первинною метою. Це ясно з того, що 1980 р. комуністична партія видала так звані "Чотири принципи", а саме: принцип соціалістичної системи, принцип провідної ролі комуністичної партії, принцип пролетарської диктатури і принцип вірности вченню Мао. Реформістська політика, принаймні на її першому етапі, мала на меті поліпшити економіку, але утримувати країну від ідеологічного та політичного відходження від минулої маоїстської доби.

Можливим поясненням змін у напрямних цієї політики може бути таке: з бігом часу економічні реформи дедалі поширювалися, в наслідок чого ставало все ясніше й ясніше, що загальна ефективність в економічній ділянці обов'язково вимагає зміни або навіть усунення деяких засадничих концепцій та обмежень старої доби. Наприклад, децентралізація економіки вимагає, щоб люди мали змогу вільно висловлювати свою опінію. Ця свобода мусіла просякти також до літературних та мистецьких творів. Прикладом може бути *Розповідь про нового директора фабрики Чао Чжан Цзі-луна*, яка віддзеркалює конфлікти не лише між старим і новим напрямками керівництва, а й між старою ідеологією та новітнім

творчим сприйняттям соціалізму. Безперечно, неефективність китайської економіки є, значною мірою, прямим наслідком негнучких ідеологічних принципів старої доби. З іншого боку, одержання технології з Заходу досить часто супроводжується проникненням західніх ідей.

Проте, якщо на початковій стадії реформ Ден навіть і хотів би дозволити певну свободу в культурній сфері, йому було б важко це зробити, хоча б з тієї причини, що стара гвардія вчинила б найлютіший опір. Це сталося навіть тоді, коли Ден заявив, що не кожне слово Мао слід вважати пророцтвом. Колишній редактор *Пекінської щоденної газети*, представник старої гвардії Ву Ленксі, різко й рішуче виступив проти цього, наполягаючи, що кожне слово Мао є правдою. Цим було започатковано відому боротьбу між Деном та правовірним маоїстським напрямом, за яким "кожне слово Мао є правдою".

Ще більш промовистим прикладом є кампанія боротьби проти так званого "духового забруднення", яка відбувалася десь рік тому. Хоч ця кампанія була призначена для викриття буржуазних ідей і впливів, які приходили до Китаю в наслідок нової політики відкритих дверей, вона уникала будь-якої боротьби з усім тим, що з'явилося останніми роками й не відповідало ортодоксальній ідеології попередньої доби. Найхарактеристичнішим є те, що жертвами цієї кампанії стали письменники та мистці, яких таврували за буржуазні тенденції, при тому багатьох письменників відкрито критикували за їхні твори. Якби ця кампанія була успішною, з погляду її організаторів, це могло б бути поверненням до багатьох аспектів старої доби в соціальному та політичному житті суспільства. Проте, кампанія провалилася — серед великого замішання між її організаторами та небувалим опором частини суспільства.

Цей провал є вартий уваги, бо він є свідченням сили реформістської політики Дена та глибини впливу цих реформ на головні аспекти суспільного життя. Це, врешті, дало Денові та його прихильникам нову можливість по-новому окреслити марксистську ідеологію з метою узгодити її з політикою ширших реформ, а точніше — надати марксизмові більш практичного, ніж догматичного значення. Це віддзеркалено, наприклад, у зміні виробничої етики на підприємствах від "праці для революції" до "праці заради кращого життя", а також у появі таких гасел, як "Час — це гроші, а продуктивність — це життя". Нове визначення марксизму вважає, що все, що нехтує головними матеріальними потребами народу, є лише фальшуванням марксизму. Для підсилення цієї нової та ліберальнішої позиції Ден намагається прискорити "зміну старої гвардії". Наприклад, наприкінці 1984 р. коло сорока вищих

офіцерів Народно-визвольної армії — були змушені вийти у відставку. Замість них призначено молодших людей, погляди яких більш відповідають політиці реформ. Далі Ден у своїй статті в *Народній щоденній газеті* висунув твердження, що народові не слід боятися капіталізму, бо він не завдасть Китаєві шкоди.

Це все не могло не знайти свого шляху до літератури та мистецтва і, як ми казали вище, Ден та його прихильники вже раніше розглядали важливі зміни в культурній сфері як важливу частину загальної політики реформ. Фактично деяка толерантність партії в деяких ділянках літератури існувала ще перед кампанією боротьби проти "духового забруднення". Три роки тому один із офіційних журналів опублікував коротке оповідання під назвою "Любов, яку неможливо забути". Це оповідання викликала палкі дебати. В оповіданні йдеться про старшого армійського офіцера, який не любить своєї дружини і їде до своєї колишньої коханки, чоловік якої помер. Проблемою було: чи його любов до вдови можна виправдати? Суспільство було збуджене цією проблемою, але партія не вдалася до жадних заходів проти такого очевидного порушення однієї з її "заборонених зон".

Якщо мати все це на увазі, то вжиток секретарем партії Гу Кілі під час виступу на конференції письменників фрази "твори, які зворушують і надихають", замість звичайного виразу "революційні твори" так само не повинен більше нікого дивувати, як і запровадження гасла "Праця для кращого життя" у виробничій сфері.

Висновки

Врешті, постає останнє, але аж ніяк не найменш важливе питання: як далеко збирається йти китайська компартія в наданні свободи письменникам і мистцям? Дехто попереджає, що це може бути черговою пасткою, подібною до тієї, якою був рух "Хай розквітають сто квітів".* Проте, обґрунтоване історичне порівняння змушує вважати такий варіант ледве чи ймовірним. У 1950-их роках китайська компартія щойно прийшла до влади й була дуже популярною серед народу, бо припинила довгорічний період заворушень і воєн. Це дало партії доволі широку свободу дій у країні. Всебічна ідеологічна фразеологія, що перебувала на озброєнні в могутньої машини пропаганди, дозволила їй легко маніпулювати відмінностями між добром і злом, між правдою та брехнею. Але Культурна революція не лише завдала великих страждань народові — вона створила кризу довір'я до комуністичної

---

* Див. редакційну статтю в *Нью-Йорк таймс* від 2 січня 1985 р.

партії. Після десятиох років лиха, яке скалічило все життя, люди більше не схильні занадто довіряти ідеологічним доктринам. Вони потребують кращих життєвих умов і відновлення засадничих людських прав, які так брутално потоптано. Це створює нову базу для визнання народом будь-якого нового державного керівництва. Навіть якщо хотів повторити пастку з часів руху "Хай розквітають сто квітів", постають сумніви в здатності партії зачинити цю пастку. Під час "руху 5 квітня" китайський народ продемонстрував свою здатність підтримати або відкинути будь-яку керівну верхівку.

Проте, з іншого боку, завеликий оптимізм у цьому питанні також здається безпідставним. З одного боку, жадна свобода літературної творчості, дарована партією, не поширюється на політичні теми. Наприклад, дуже тяжко уявити, що будь-кому дозволять писати про китайсько-в'єтнамські прикордонні конфлікти з погляду, відмінного від державного, але одночасно офіційно затвердженого. Так само нікому не буде дозволено писати щось таке, що відкрито дискредитуватиме комуністичну партію. Причина цього дуже проста: партія не збирається відмовлятися від своєї керівної ролі та від запровадженої нею соціалістичної системи. Навіть якщо публічно оголошено, що капіталізм не завдасть Китаєві шкоди, то самозрозумілим припущенням, яке впливало б з цього твердження Дена є те, що соціалізм утримуватиме свої позиції.

Отже, можна підсумувати, що хоч радикальна зміна нинішньої генеральної тенденції розвитку є малоімовірною, справжня свобода літературної творчості може розвиватися лише поступово, якщо політика реформ щораз ширше охоплюватиме всі ділянки суспільства водночас з дедалі ширшим і вільнішим трактуванням соціалізму та марксизму.

СПОГАДИ

СОРОК РОКІВ ТОМУ В БУДАПЕШТІ (II)

Іван Гриньох

У мадярському Міністерстві оборони

Десь в половині грудня 1943 р. дочекалися ми нарешті повернення шефа Генерального штабу генерала Сомбатаї з візиту до Гітлера. Визначено нам день і годину авдієнції в нього та його працівників. Авдієнція з розмовами тривала від 10 години ранку в будинку міністерства, а може й у головній квартирі Генерального штабу. В усякому разі це був імпозантний будинок зі стильовою архітектурою. До нього вели численні широкі камінні сходи з просторої вулиці. Привіз нас туди автомашиною наш симпатичний господар майор Корпонаї. Був гарний погідний день. Вийшовши з автомашини, ми увійшли цими сходами до середини будинку. Яке ж було наше здивування, коли ми побачили дві шеренги старшин на східцях сходів аж до будинку. Старшини по-військовому вітали нас, коли ми проходили між ними. Всі вони були вдягнені в парадні мундири. Признаюся, що здивувало мене таке парадне привітання на порозі будинку Генерального штабу. Здивувало тому, що, з одного боку, ми виконували таємну місію й отже боялися розконспірування, а, з другого боку, ця дивна парада, серед білого дня, на очах перехожих. Проте, відчув я в собі якесь внутрішнє задоволення. Це ж вітали мадярські достойники не нас, тих кількох осіб у ролі недосвідчених дипломатів, а наш народ, що в злиденних умовах бореться з найбільшими імперіями світу. Це вони, мадяри, відповідальні керівники суверенної держави, бачать у нас наших вояків, підпільників, революціонерів і віддають нам шану за них. Ми зростали в очах чужинців, нам було чим пишатися! Це ж було як-не-як досягнення нашої підпільної боротьби, досягнення хоч і недержавної нації, але яка разом з тим мислила та діяла по-державницьки. Перед входом до будинку нас сердешно привітав уже знайомий нам наш супутник полковник Падані. Він запровадив нас до просторої приймальної залі, де на нас очікував генерал Сомбатаї з цілим гуртом старшин, своїх найближчих співробітників.

Після привітань і знайомства ми посідали за окремими столиками. Розмови почалися споминами, бож головою нашої делега-

---

Початок див. *Сучасність* 1985, 6.

ції був М. Луцький, колишній старшина габсбурської цісарсько-королівської армії. Такими ж старшинами були й сам генерал Сомбатаї, й ще дехто з присутніх старшин. Решта нашої делегації, тобто ми з Є. Врецьоною, таких споминів спільного перебування в одній армії не мали; сам Врецьона, тепер уже в Бозі спочилий, про свої зустрічі з мадярами — чи то як старшина Січі в Карпатській Україні, чи то як битий мадярами полонений — волів мовчати.

Мушу сказати, що атмосфера розмов була приязна. Здавалося, що мадяри таки щиро бажають замирення між нами, якщо може й не навіки, то бодай тепер, у час війни й на найближчий час, просто "для святого спокою". Яких тільки приемних слів ми не почули під час цих переговорів від наших співрозмовців! Чарівним словом було слово "Карпати". — На північ від цих гір живете ви, українці, на південь від них — ми, мадяри. Ви, українці, наші вікові сусіди! Часи короля Данила, його братання й широкі й дружні зв'язки, це ж світлі часи прадідів-сусідів! Сусідство з передвоєнною Польщею — це просто прикрий історичний епізод! Про нього радше раз на все забути!

Про інший, дуже болючий епізод короткого державного постановня Закарпатської Руси, Карпатської України, в розмовах замовчано. Мовчали наші мадярські співрозмовники, мовчали й ми. Така нам була дана інструкція. Не згадувати, а коли б згадали, тоді не резигнувати з етнографічного принципу, а відкласти всі евентуальні спірні справи до майбутнього мирного договору між суверенними урядами обох країн. Зрештою, Закарпаття мало бути нашою запільною базою. В разі успішного домовлення й успішного розвитку дальших воєнних подій, коли виростемо в силу, тоді й "розв'яжемо" також проблему тимчасової запільної бази.

Відчувалося, однак, що над нашими приязними й діловими розмовами нависла темна хмара, тінь Гітлера. Зрештою, нема чого дивуватися, та тінь нависла тоді темною хмарою над усією Європою.

Як давила та тінь нашого головного співрозмовника генерала Сомбатаї, відчувалося щойно тоді, коли ми точка за точкою з'ясували наші пропозиції про негайне налагодження взаємин. Ми вже згадували про перший пункт наших переговорів, де йшлося про евентуальні спірні справи. Не було також заперечень і проти другого пункту — негайного припинення всіх воєнних дій супроти наших збройних підпільних сил та карних акцій супроти українського населення. Фактично таке домовлення вже існувало на Волині й Поліссі, домовлення льокального характеру, яке дало безпосередній привід для наших розмов з найвищими мадярськими урядовими чинниками. Випереджаючи події, можу сказати, що пізніше траплялися випадки порушення цього домовлення,

були навіть комічні випадки. Та загалом обі сторони дотримувалися домовлености, а у випадку порушення вдавалося їх погоджувати шляхом втручання військового командування і вияснення конфліктів на найвищому рівні.

Над питанням пунктів 3 і 4 програми наших переговорів — постачання зброєю і технічним обладнанням та надання допомоги у фаховому вишколі — розгорнулася довша дискусія. Мадяри в принципі погоджувалися на наші вимоги. Труднощі полягали радше в тому, як ці вимоги проводити в життя, конкретніше, як зробити, щоб зберегти таємницю від німецької розвідки. Наявність мадярського воєнного обладнання в руках українських збройних відділів, а ще більше участь мадярських старшин у підпільних старшинських і підстаршинських школах, не так легко було зберегти в таємниці від німецьких розвідників, адже зброя й вістря боротьби були скеровані також проти німців, союзників Угорщини. Тінь Гітлера нависла над нашими розмовами. Та це були проблеми не засадничого порядку, а технічного здійснення.

Ми взяли на себе зобов'язання їх розв'язати, щоб на мадярів не падало будь-яке підозріння, що існує якась домовленість у їхній співпраці з українським підпіллям. Українському підпіллю, говорили ми, відомі мадярські склади воєнного обладнання. Мадяри не потребують нічого передавати. Наші збройні відділи "опорожняють" їх. А щоб не доходило до непотрібних жертв, нехай мадяри не дуже то пильнують свої склади й не стараються стати їх "геройськими" оборонцями від наскоків наших збройних відділів. Якщо ж ідеться про старшин-інструкторів, то вони дістануть у нас статус дезертирів Угорської армії, бо й так війна програна, отже, статус добровільців-полонених. Такий статус мали вже в українському підпіллі полонені інших національностей. І це в майбутньому функціонувало.

Домовилися також до пропозиції в питанні азилію; правда, нам не вдалося скерувати великої кількості українських утікачів від наступу більшовиків. На це склалися різні причини. Поперше, таке скерування треба було робити обережно, без розголошу. Подруге, треба було провести роз'яснювальну акцію, чому саме радимо шукати азилію в Угорщині, й запевнити, що ця країна згідна такий азиль дати, що було б однозначним з виявленням нашого домовлення.

Потрете, всі легальні установи, які діяли тоді, як УДК чи УЦК, поступово евакуювалися прямо на захід на територію Німеччини. Евакуація та втеча десятків тисяч українського населення відбувалося безпально, хаотично. І, врешті, як могло тодішнє керівництво підпілля (Провід ОУН, Командування УПА, а потім УГВР) закликати населення залишати рідну землю й водночас вимагати витривати в боротьбі серед найтяжчих умов? Треба було врахувати

вати також різні психологічні елементи, що викликають непередбачені спонтанні реакції, як панічний страх, загальна незорієнтованість у фактичному стані воєнних дій, підтримування пропагандою сторін у стані війни, повне незнання плянів західних союзників у випадку їхньої перемоги над Німеччиною. Аналіза всіх тих питань могла б бути темою спеціальної психологічної студії. Тому вважаю природним, що тільки незначна частина українських утікачів подалася не на захід до Німеччини, а на південь до Словаччини; у висліді того в Братіславі опинилася досить поважна кількість українських утікачів.

Угорщина нікого не притягала: ще не зникли з пам'яті українців прикрі спомини про мадярів з років Першої світової війни та найболючіші спогади часів Карпатської України. І саме тому, хоч мадяри погодилися дати азиль утікачам і влаштувати у Будапешті наше неофіційне представництво (вілла, в якій ми жили, мала бути нашим місцеперебуванням), в життя цього не проведено. Якщо мова про нашу штаб-квартиру й обсадження її відповідними людьми, вже невдовзі залишено цю думку: над східньою Угорщиною та її столицею Будапештом нависло марево більшовицького вторгнення.

Головне Командування мадярського війська перенесло свій штаб на захід біля озера Балатон (по-німецьки Plattensee). Головне Командування УПА призначило своїм зв'язковим старшину Андрія (псевдонім, справжнє прізвище Дольницький). І там таки на Балатоні мав свою резиденцію і зв'язковий Андрій. Особисто я не був з ним знайомий, познайомився з ним щойно в жовтні 1944 р., відвідуючи його службово, щоб полагодити для мадярів "серйозну", а, як для мене, дрібну, навіть комічну справу. Розповідь про це докладніше в додатку до історії наших домовленостей у Будапешті.

Підсумовуючи, можу сказати, що пункт 8 домовлення був здійснений. Як я міг наочно переконатися, Андрій, зв'язковий старшина ГК УПА, сумлінно виконував свої обов'язки. Під його опікою знайшла притулок і охорону досить велика група українців, між ними відомий письменник, уже покійний Іван Багряний. Жили вони "під крилами" Андрія як "у Бога за дверима".

Повертаюся до нашої авдієнції в Генштабі Угорської армії. Коли ми вичерпали й узгіднили всі пункти домовлення і наша авдієнція вже наближалася до кінця, ми відважилися виступити згідно з інструкціями Лебеда зі своєю чесною й недвозначною пропозицією. Її зміст такий. В нас нема сумніву, що гітлерівська Німеччина програла війну. Для Угорщини, суверенної держави і, як виявилось в розмові, не дуже то добровільного воєнного союзника, найвищий час, поки не запізно, відверто зірвати цей союз, заявити про це перед світом і якнайскорше вивести свої війська з тери-

торії воєнних дій з України на свої землі. Такий крок відповідає державним інтересам Угорщини.

Для старшин, присутніх під час переговорів, це була справжня несподіванка. Наступила мовчанка. І ми, а ще більше мадярські старшини, дивилися на генерала Сомбатаї. Від нього очікували відповіді. Обличчя генерала показало сліди неспокою. Внутрішньо він стримував свою знервованість. Здавалося, він бореться сам із собою і шукає, як зформулювати своє рішення. І врешті сказав рішучим тоном і тремтячим голосом: "Ні, волю, щоб мене повісив Сталін, аніж щоб розстріляв Гітлер!" Знову наступила мовчанка. Ніхто з мадярських старшин не наважувався вимовити слова. І ми також не продовжували цієї теми. Для нас було ясно: генерал Сомбатаї був у полоні згаданої вже грізної тіні Гітлера. Остання візита до Гітлера зробила з нього слухняного в'язня. В душі своїй він ніс несамовитий тягар, вузол, який неможливо було розв'язати: бути гордим мадярським старшиною, патріотом, не увійти в історію як зрадник воєнного союзника, хоч він і виявився злочинцем. Виходу з такої ситуації Сомбатаї для себе не бачив. Під кінець свого життя він доглядив тільки розстріл на наказ союзника або зашморг ворога. Генерал волів зашморг. Незбагненні життєві шляхи людини, часом загадково звучать її слова. Нам, українським делегатам, прикро було почути такі слова безвихідности, просто відчаю з уст Сомбатаї.

Про дальшу долю генерала Сомбатаї ми довідалися після капітуляції Німеччини. І Угорщина тоді капітулювала. В коротких вістках, що облетіли світ, повідомлялося, що мадярське військо капітулювало, що шеф його Генштабу генерал Сомбатаї попав у полон. Його, на наказ Сталіна, повішено. Мене вразила ця вістка, і я пригадав собі слова генерала, які він сказав у грудні 1943 р. Чи було в його словах "пророцтво", передчуття чи передбачення того, якою смертю він мав померти? Незбагненна душа людини з її помислами, почуттями, візіями.

Поворот з Будапешту до Львова

Розмовами в Генеральному штабі мадярського війська закінчилася наша "дипломатична місія". Одного дня, коли стемніло, ми вилетіли в супроводі тих самих старшин з військового аеродрому в Будапешті. Після якоїсь години лету літак завернув і приземлився ще раз на аеродромі. Причини ми не могли довідатися. Казали нам, що з мотором було щось не в порядку, що на півночі Карпат зауважено якісь патрулі німецьких літаків, отже, з уваги на нашу безпеку, краще перечекати...

Нетерпляче ждали ми якийсь час у літаку на аеродромі й полетіли вдруге. Літ був спокійний і пізнім вечором ми знову опини-

лися на аеродромі в Скнилові біля Львова. З аеродрому приїхали ми знову на цю саму малярську квартиру. Там переодягнулися з військових малярських мундирів у свій власний одяг і кожного з нас окремими автами відвезено на місця, подані до відома шоферам. Моєму шоферові я сказав затриматися на вулиці Тарнавського, оподалік від гостинної хати Антона та Олі Маланяків. Подякувавши шоферові, я вийшов з авта, забрав свою малу валізку і більший пакет, дарунок наших малярських співрозмовців у Будапешті.

Гостинні маляри не забули дати нам дарунків на дорогу: шеф штабу генерал Сомбатаї подарував нам швейцарську подорожню друкарську машинку марки гермес-бейбі (з латинськими черенками). Старшини-господарі вручили кожному з нас більші пакети: пляшки малярського вина, виноград, грушки... Так, з валізкою і двома пакетами з'явився я знову в своїх добрих приятелів Маланяків...

Добігала північ. Ніяково було мені в таку пору турбувати господарів, та між нами заіснувала вже така приязнь, що вони наче зарахували мене до своєї родини.

На дзвінок відкрили мені двері, на щастя вони ще не спали. Радість, сердешне привітання... Так було завжди, скільки разів доводилося мені користати з їхньої гостинної хати.

Діти Маланяків уже спали. Було їх двоє — старша дочка Віра, 14-15-літня гімназіяльна учениця, і Данко, учень чи не 2 гімназіяльної кляси.

Пакет з овочами й вином передав я господарям як свій різдвяний дарунок... Був я заклопотаний. Засади конспірації не дозволяли мені сказати правду про свою подорож до Будапешту, про те, звідки ці овочі, а втім господарі були цікаві, бож у Львові було неможливо дістати такі овочі... Виминаячи подробиці, оповів я, що це дарунок, що його прислали мені зв'язкові з Закарпаття... Чи господарі повірили, не знаю. Не чекаючи на Різдвяні свята, вже наступного дня пригощалися ми з Антоном добірним малярським вином, а Вірця й Данко не могли насмакуватися смачними й пахучими овочами...

Постскрипtum. Доля друкарської машинки

Передав я її Лебедеві. Не довелось нам нею користуватися. Лебедь заховав її на квартирі панства Григорцевих. Пані Григорцева була рідною сестрою мами Дарії, дружини Лебеда, яка разом із 16-місячною донею Зоєю жила на квартирі Григорцевих.

Лебедь, за яким були розіслані гончі листи Гестапо, ще якийсь час відвідував свою дружину з маленькою донечкою у Григорцевих. Пізніше виявилось, що квартира Григорцевих була під

наглядом Гестапа, яке послуговувалося агентами, завербованими з українського середовища. Головну роль відігравав тут гестапівський агент Соколовський. 29 січня 1944 р., ввечері, Леbedь зайшов до камениці, в якій на першому поверсі жили Григорцеві. Йдучи сходами, він зауважив, що візок Зої був у коридорі. Це його остерегло. Він негайно вибіг з камениці і, разом зі своєю охороною, зміг вирватися з приготованої засідки. Як пізніше виявилось, в мешканні Григорцевих на Леbedя очікували гестапівці...

Леbedя не вдалося тоді зловити, але Гестапо заарештувало всіх жителів на квартирі, в тому числі Степана Григорцева, його дружину, їхню доню Іванку (Ваю), "Бусю", маму Дарії Леbedь, Дарію і доньку Леbedів Зою.

Всіх вивезено негайно після арешту до концентраційного табору в Німеччині. Зої, 16-місячній доні Леbedів, судилося бути чи не наймолодшим в'язнем німецьких концентраційних таборів!

Усі речі в мешканні Григорцевих Гестапо сконфіскувало. Між ними була також і друкарська машинка, дарунок шефа Генштабу Угорської армії.

Слід згадати, що вивезений до концентраційного табору Григорцев недовго помер, не доживши до свого звільнення. Всі інші були звільнені на вимогу керівництва українського визвольного підпілля в вересні-жовтні 1944 р. і затримані в околиці Берліну (звідки боївці ОУН вдалося їх вирвати й скерувати на Словаччину).

Рік після договору з мадярами

У висліді українсько-мадярських розмов у Будапешті в листопаді-грудні 1943 р. заіснував на українських теренах, де перебували мадярські війська, спочатку на Волині, пізніше на Прикарпатті, "своєрідний пакт ненападу". Не обійшлося, однак, без прикрих випадків, малих збройних сутичок, інколи навіть комічних...

Розвиток воєнних подій в 1944 р. — відступ німців на східному фронті, швидше пересування більшовицької армії через Румунію в напрямі Угорщини і т. д. — перекреслили надію мадярів на гарантію західних союзників, що Угорщина не буде окупована російсько-більшовицькими військами. Про створення нашого представництва в Будапешті не могло бути мови. Будапешт був під безпосередньою загрозою більшовицького наступу. Отже єдиним засобом зв'язку з Командуванням Угорської армії для Командування УПА залишався вже раніше згадуваний зв'язковий старшина Андрій.

Перебуваючи в вересні 1944 р. на терені УПА — Західні Карпати, я мав нагоду говорити з багатьма старшинами УПА, між

ними і з підполковником Гасином, шефом Головного штабу УПА. Вони оповідали мені, що мадяри часто порушують договір про ненапад, що наші селяни приходять до наших старшин зі скаргами на те, що мадяри на них нападають, що крадуть худобу і т. д. Селяни, які вже звикли жити під охороною відділів УПА, жадають помочі та покарання мадярів.

Один зі старшин-командирів, який знав про домовленість з мадярами про ненапад, але якому вже набридли скарги селян, вирішив "покарати" мадярів. Він оточив більший мадярський відділ, забрав усіх у полон без серйозного бою і всіх рядових вояків, відібравши в них зброю, звільнив. Натомість старшинам наказав скинути верхній одяг і в підштанцях відпустив, наказавши їм зголоситися до свого військового командування. Таку "кару" видумав собі той дотепний командир УПА. Не було поранених, не було вбитих. Був тільки маленький комічний інцидент! Не прийшло, мабуть, на думку цьому командирові УПА, що справа прийме незвичайний оборот! Порушена була "честь-гонор" мадярського старшини! Повідомлення про інцидент дійшли до мадярського військового командування на Балатоні. Наш зв'язковий старшина Андрій отримав рішучий протест з вимогою, щоб хтось із його зверхників приїхав до Головної квартири для в'яснення інциденту і перепрошення за зневагу чести мадярських старшин. Андрієві не залишалося нічого іншого, як вислати свого зв'язкового Гуцула (спочатку вояка УПА в сотні Черника в Чорному Лісі на Станиславівщині) до Братіслави на Словаччині, де в цей час перебував Лебедь, генеральний секретар Закордонного представництва УГВР.

Після моїх відвідин старшинської школи УПА в лісах біля Рожанки Вижньої у вересні 1944 р. я також переїхав до Братіслави. Ми з Лебедем жили на приватній квартирі, яку відступив нам письменник Леонід Мосендз, з яким я тоді мав нагоду особисто познайомитися. Довший час ця квартира була нашим центральним "місцем постою", з якого генеральний секретар ЗП УГВР керував усіма справами. Братіслава була в цей час місцем притулку для багатьох українських утікачів. Якийсь час перебував там в імпровізованому таборі владика Мстислав, разом з великою групою земляків-священиків та їхніх родин, що жили в вагонах, чекаючи на дальшу невідому долю. Довідавшись про перебування владика, з яким я випадково познайомився зимою 1941 р. в Берліні, коротко перед його єпископською хіротонією, я відвідав його в цьому перехідному таборі.

Хоч у Братіславі не відчувалося війни, не було летунських налетів і голод нікому не дощуляв, в розмові з владикою, попри властивий нам вроджений оптимізм, ми не знаходили відповіді на турботне питання: "Що далі?"

Та не довелося мені зігріти місця в спокійній столиці Словаччини... Треба було після приїзду Андрієвого зв'язкового негайно вирушити в дорогу на Балатон, щоб якимось "примирити" та заспокоїти наших "союзників" мадярів.

З Братіслави до Балатону недалеко дорога. Проїхали ми її автом разом із зв'язковим Гуцулом й під вечір опинилися на квартирі Андрія. Зустріч з мадярськими старшинами була спочатку холодна. Правда, привітання мене, як зверхника Андрія, відбулося за всіма приписами військового церемоніялу, але атмосфера розмови для в'яснення "інциденту" спершу була напружена. Разом з Андрієм ми старалися представити сам інцидент як жарт, дрібничку... Коли ж мадяри заговорили про знеславлення "чести мадярських старшин", ми покликалися на цілу купу порушень мадярськими військами нашого спільного "домовлення про не-напад" у Будапешті.

Щойно за доброю вечерею, якою нас гостили господарі, за чаркою міцного мадярського вина, наступила зміна атмосфери. Закінчено в'яснювання, перейдено до порядку дня: події на фронті, частина Угорщини вже зайнята більшовиками, Будапешт загрожений... Відчували ми неміч і безрадість мадярів. У перемогу німців вони перестали вже вірити. Думали про партизанку, про друкування летючок і скидання їх на мадярських теренах, зайнятих більшовиками... Шукали в Андрія поради, як це зробити. Самі не були приготовані до нової ситуації. Біля нашого старшини Андрія знаходилася група українських утікачів, між ними письменник Іван Багряний, кандидат у члени УГВР, який, однак, не міг узяти участі в Великому зборі УГВР в липні 1944 р. Всіма ними опікувався Андрій і, як мені відомо, він допоміг їм дістатися з Угорщини на територію Австрії.

З перспективи сорока років, коли відбувалися ці події, що мигнули наче сон, не беруся їх переоцінювати. Був би я невірний своєму сумлінню, коли б не дорожив цими подіями, які були моїми особистими переживаннями, часткою мого життя.

Цінними для історії залишаться всі заходи Керівництва українською вольною боротьбою в 1940-их роках, щоб домовитися з сусідніми народами України й жити з ними в добросусідських взаєминах.

Не вина наша й не вина наших сусідів, що домовлень у цей період Другої світової війни не вдалося здійснити. Були інші сили, інші світові потуги, хоч і з дуже різними державно-політичними системами, що диктатами накресливали нову карту Європи...

СПОГАД ПРО УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ

Йосеф Менделевич

Як це не диво, але лише у в'язниці я зміг познайомитися з українським народом. Перед тим я був знайомий з кількома українцями в Ризі, але там важко було відрізнити від російських окупантів людей з прізвищами, що закінчуються на "о". Під час суду "народний засідатель", українець, повчав мене, як треба любити російський народ, наводячи себе як яскравий приклад.

Усе змінилося 14 червня 1971 р., коли я опинився в "малій зоні" 14 табору в Мордовії. Підходили до мене старі в'язні ("зеки", як їх називають), тиснули руку, називали свої прізвища, і складалося враження, що табір населений на дві третини українцями, а на одну третину — литовцями. Прізвищ я не запам'ятав і, втомлений, ліг спати, чуючи крізь сон якийсь галас і метушню. А вранці табір був у жалобі — помер Михайло Сорока, патріарх зеків, що відсидів бозна скільки років за царя, поляків, Гітлера й Сталіна, визначний лідер українських націоналістів у радянських таборах. Мій друг єврей Шимон, ветеран зони, розповів мені, що пан Михайло вчора був перший серед тих, які підійшли вітати мене. А я й не запам'ятав! Багато українців не пішли на працю. Звичайно, ніхто їм цього не дозволив, але начальство, знаючи українську затятість, не наважилося сперечатися. Готуванням похорону займався богатир Василь Пирус, партизан-двадцятип'ятирічник, та ще інший ветеран, блакитноокий горбань Василь Підгорецький. З молодих допомагав їм Михайло Горинь — з найновішої хвилі арештантів. Наполегливість, з якою вони домогалися надання шани своєму померлому ватажкові, просто вражала: адже в таборі звичайною відповіддю на всі домагання в'язнів є казенне "не положено!"

Можливо, давалася взнаки якась частка прихованої поваги, що її мав до своїх героїчних земляків начальник зони капітан

Йосеф Менделевич — колишній активіст нелегального сіоністського руху в СРСР, 1970 р. був заарештований за участь у спробі захопити пасажирський літак для втечі з СРСР до Ізраїлю, засуджений на 15 років ув'язнення, звільнений і висланий з СРСР 1981 р. Відтоді живе в Єрусалимі, одержує релігійну освіту.

Кишка. Коли труну повезли на возі крізь браму, праця на заводі припинилася, зеки, стягаючи шапки з голів, посунули до колючих дротів огорожі. Так я немов би прийняв зеківську вахту від Сорочки. Рана ця довго не загоювалася в серцях друзів. На місці, де пан Михайло колись любив лежати на траві за бараком, зеки посадили скромні білі квіти, і ніхто не відважувався ступити туди ногою.

У розмовах часто поверталися до спогадів про небіжчика. Так я почав знайомитися з історією українського народу, записаною на ранах і сивині вояків УПА та молоді зміни. Горинь відзначався серед інших своєю інтелектуальністю, розумом та вмінням спілкуватися з людьми. І хоч у зоні були й відомі російські дисиденти, як покійний нині Юрій Галансков, справжнім і визнаним усіма борцем був, звичайно, Горинь. Вихований від шістнадцятирічного віку в підпільному сіоністському русі, я був малознайомий з іншими політичними течіями. Моїм першим учителем у цьому став Горинь. Він вражав запалом і енергією. "Уявляю, що сталося б зі мною, якби мене не заарештували. Адже я готувався писати кандидатську дисертацію. Бігав би тепер у своїх приватних дрібних справах, дбаючи лише про себе. Дякувати чекістам, арешт усе поставив на своє місце, тепер немає вороття", — казав він у день, коли його звільнили. Він мав рацію — вороття не було. За кілька років його знову заарештували з причини, багато поважнішої, ніж уперше: в'язниця є добрим університетом. Розповіді старих партизанів навчали мужности, відданости справі аж до смерти. Моя справа — спроба захопити літак — також була пов'язана з ризиком, але те, що розповідали колишні упісти, вражало уяву, привчало до думки, що ми маємо справу з ворогом, боротьба з яким може йти лише на життя або смерть. Я пригадую розповідь Гриця Герчака, що її почув пізніше, в 36 зоні уральського табору, куди нас перевезли 1972 р. Гриць, зовсім молодий хлопчисько, був разом із командиром та фельдшером у лісовому бункері, коли радянські солдати оточили їх. Жінка-фельдшер простягла командирів револьвер: "Спочатку застріли мене, потім — себе". З кам'яним обличчям командир взяв револьвер: "Живі не здамося. А ти, хлопче, тікай через другий вихід, може й утечеш".

Розповідь того ж таки Гриця про те, як він, чекаючи на розстріл, сидів у камері смертників у середині п'ятдесятих років: "Камеру було вщерть заповнено людьми, засудженими на смерть. Посеред ночі — шум. Почали виводити з інших камер. Вигукували прізвища. Люди сиділи мовчки, але страху не було. Здоровезний солдат у чорному до підлоги фартусі вигукнув: Герчак! — У коридорі повно солдатів у чорних фартуках. Повели. Ноги неслухняні. Раптом зрозумів: ось де смерть! Привели до начальника тюрми

— розстріл замінено на 25 років, бо неповнолітній. Коли повернули до загальної камери, друзі не впізнали: Грицю, ти сивий!”

Мужність не покинула Гриця й у тюрмі. Як численні українці, які за молодих років потрапили до ув'язнення, він розумів, що не доводиться відкладати "справжнє" життя на пізніші роки, бо звільнення може й не бути. Отже, треба жити в таборі. І щойно траплялася можливість, займався самоосвітою. З сільського хлопчини Гриць перетворив себе на інтелегіента, що володіє кількома мовами, обізнаний у філософії, історії, природничих науках. І все це — на тлі голоду, вбивств в'язнів, виснажливої рабської праці. Джерелом знань були інші в'язні, які встигли одержати вищу освіту.

Але не освіта відокремлювала Гриця та багатьох інших українців у таборі. Їх відзначала надзвичайна чесність, незаплямованість душі, справжня духовна чистота. Таке враження в мене залишилося, зокрема, від знайомства з сином генерала Шухевича, з яким я сидів разом у Чистопільській тюрмі. Зустрічатися в камері не довелося — його тримали окремо, але розмовляли в'язничним "телефоном", що за нього правив стульчак.

Цікавими були зустрічі упівських ветеранів, ще молодих за віком, зі своїми однолітками, заарештованими на початку сімдесятих років.

Першим з'явився в нашому уральському таборі наприкінці 1972 р. Євген Сверстюк. Близький друг Івана Дзюби, він був тяжко вражений його відступництвом і страждав. Він з гіркотою розповідав, що дружина Дзюби мимоволі або навмисно дозволила гебістам зробити з себе знаряддя в їхніх руках — те знаряддя, за допомогою якого вони підважили позицію заарештованого, понизили напругу його боротьби і, нарешті, зломали його. Висновок Євгена був гранично ясний: "Ворог бажає принизити героїзм нашої боротьби, подрібнивши її на малі дрібничкові конфлікти, примушуючи кожного на самоті хапатися за життя. Героєм треба бути не лише за письмовим столом, а й на допитах, які часто, як здається, не стосуються прямо до того, про що писав, у що вірив". Пізніше подібну думку висловив єврейський дисидент Анатолій Щаранський, який пояснював у листі, чому він не просить звільнити його за станом здоров'я. А Євген формулював це далі так: "Кожне вимовлене слово має цінність. Радянчики хочуть навчати нас брехати. Чому б не сказати «не вірю», якщо насправді знаєш, що віриш? Але так думати не можна було собі дозволити. Гра в слова, знецінювання слів — головна їхня зброя проти нас. Вони хочуть переконати нас, що в світі нема нічого святого. У цьому питанні ми не маємо права йти на компроміс".

Назавжди запам'яталосся сумне обличчя Євгена, зморшки біля рота і довгий гоголівський ніс. Я не випадково згадав Гоголя —

цей біль українського народу, який віддав одного з найбільших світових письменників чужому народові, народові-загарбникові. Сверстюк відчував цей біль, як і всі болі свого народу. Як факхівець з літератури, він тонко відчував у творах Гоголя вияви української душі.

Сверстюк дуже швидко став загальноновизнаним авторитетом у таборі, так само, як Іван Приходько та Левко Лук'яненко, з блакитними очима, що випромінювали любов до людей. Авторитет Сверстюка мав загальнотабірну вагу, і це підкреслювало спільність боротьби всіх нас — українців, євреїв, литовців, вірменів та тих російських дисидентів, які хотіли боротися разом з нами. Для мене він став старшим товаришем, і між нами, як мені здається, виникли взаємини, що ґрунтувалися на якомусь особливому довір'ї.

Табірне життя було насичене прихованими драматичними ситуаціями, і було просто вкрай потрібно знайти людину, якій можна розповісти про свої муки, клопоти й сумніви; відчуття наявності душі, яка переживає разом з тобою, надавало нових сил. Мабуть, це була дивна дружба — релігійного єврея та християнина, який шукає християнської правди. До табору Євген прийшов, як мені здавалося, людиною, яка не пов'язує своїх філософських пошуків з вірою. Його літературні дослідження на той час стосувалися до Гете. Суперечливість творчості й життя німецького поета, наснаженість духового життя й філософські ідеї, з одного боку, а, з другого, німецьке бюргерство, — все це дуже цікавило Євгена, і, здавалося, деякі речі й події довкола він розглядає ніби крізь призму Гете. Іноді я думав, що Євген цілковито вміщується в означення типового українського націоналіста — людини, що безмежно захоплена ідеєю самостійної України. Але особистість такого масштабу не вміщується в жадні рамки й означення. У кожному разі, він був, з мого погляду, "ідеальним націоналістом", тобто таким, який має широкі й неупереджені погляди на світове, універсальне, людське. Я знав, що його заарештували за його твір *Собор у ристуванні*, де йшлося про засилля російської культури. Його давно переслідували за погляди, що їх він завжди висловлював з властивою йому щирістю й сміливістю. Його позбавили праці педагога (він кандидат педагогічних наук), працював до арешту на дрібній посаді секретаря якогось біологічного журналу. За молодих років Сверстюк встиг відчутти смак українського національного руху в підпіллі, а всі його брати билися проти російської навали ще в п'ятдесяті роки. Проте, можна було спостерігати, як під впливом табірних ветеранів-українців його національні переконання ставали чіткішими. Я відчував, що його світогляд стає світоглядом релігійної людини, яка намагається набли-

зитися до Бога і саме це наближення розглядає як найвищу цінність. Варто розповісти кілька коротких епізодів, що закарбувалися в пам'яті.

Якийсь російський хлопець, який в Бурятії створив антибурятську російську організацію, був заарештований, коли грабував пральню — "для потреб організації". Попри дивний присмак цієї справи, в'язні прийняли його до свого середовища. За рік він визнав, що був завербований КГБ і доносив на Сверстюка та на мене. Усі були сповнені обурення. "Чому ви засуджуєте його тепер, а не тоді, коли дізналися, що він грабіжник?" — спитав Євген. Він не визнавав подвійної моралі: "що погане в ворога, то добре в мене".

Капітан Рак, черговий офіцер, виявляв паталогічну ненависть до Сверстюка. Він не міг стерпіти навіть вигляду Євгена — завжди охайно одягнутого, з виглядом шляхтича з народження. Причіпкам не було кінця. Якщо більшість в'язнів прали свій єдиний верхній одяг раз на півроку, Євген робив це раз на тиждень, і від цього одяг утратив колір і став майже білий. "Ви на курорт збираєтеся, Сверстюк? — підскачив до нього Рак під час розведення на працю. — Негайно переодягніться й одягніть нормальний одяг, бо за порушення форми будете покарані". Я певний, що цієї миті думки Євгена блукали десь в інших світах, він, може, перекладав Гете на українську мову й шукав рими. Викрик Рака повернув його до бруду й жаху табірної життя. "Мерзото, негіднику, як ти смієш так розмовляти!" — вигукнув Сверстюк. Рак від здивування просто остовпів і не наважився його покарати.

Іншого разу Євген сидів у бараці навколішки і щось писав, поклавши папір на ліжку. Це був його звичайний стан — завжди з папером, коли лише є можливість. У дні нагінок наглядачі вдиралися до бараку й забирали папір, щойно Євгенові вдавалося написати кілька рядків. Ось до бараку зайшов лейтенант Долматов, начальник загону. "Що, знову пишете, Сверстюк? Начебто письменна людина, а не знаєте, що на ліжку сплять, а не пишуть! За порушення порядку будете покарані". Але ось що він почув у відповідь: "Яке право ви, Долматов, маєте робити догани? Адже ви чудово знаєте, що ви людина малописьменна, яка не має жадної моралі й віри. Ваша влада має лише фізичне опертя. Ваші моральні претенсії просто сміховинні, за ними нічого нема". Я певний, що Долматов не зрозумів і половини того, що сказав Євген, однак чіткість, з якою той вимовляв і підкреслював кожне слово, нагадала начальникові, що перед ним — педагог, який вичитує недбалому учневі. "Останнього часу ви знахабніли, мало вас караємо", — промимрив розгублений Долматов і пішов.

Проте, Євгена карали багато, понад усяку міру. Бож чіткість у

голосі — це була не лише особиста, а й громадська позиція. Як я вже казав, молодші хлопці тяглися до нього, він і в таборі залишався вихователем. А це в таборі вважається за найтяжчий злочин — "шкідливий вплив на оточення". 1974 року, після загальнотабірного страйку, організованого євреями та українцями на знак протесту проти побиття молодого Святослава Сапеляка, кращих людей табору розкидали по інших таборах, багатьох перевели до Владімірської в'язниці. Євген залишився сам. У цій ситуації ми особливо зблизилися. Він мучився від бездіяльності, від того, що для виживання в таборі треба підкоритися тим чи іншим приписам. Ця подвійність табірної існування була для нього несприйнятна, козача кров прагнула відкритого протесту. Останнє наше тривале побачення сталося в ПКТ — внутрішній тюрмі табору, куди його запроторили за влаштування голодного страйку, а мене — ще й за дотримання законів єврейської віри. КГБ давно здогадувалося, що Сверстюкові вдається передавати свої твори з табору на Захід, але ввіймати канал зв'язку їм не вдавалося. Ми сиділи в різних камерах і розмовляли "телефоном". Одного разу Євген повідомив мене, що приготував для мене листа, якого я знайду в камері, де ми працювали. Я виявив лист у купі готових деталей. Це був прощальний лист. Євген бажав мені витримати все й дістатися до Ізраїлю. Витримати все — це головна наука, якої я в нього навчився. "Врешті, нема сенсу боятися смерті: не є аж так важливим, скільки років ти проживеш..." — це вміння правильно оцінити свою справжню вартість і не занадто хапатися за життя допомогло мені витримати три тяжкі роки у Владімірській в'язниці, куди мене запроторили за дотримання святости суботи та інших єврейських законів.

Тут, у Владімірі, як і всюди в ГУЛазі, величезну більшість в'язнів становили українці. Протягом трьох років я познайомився з багатьма. Жили ми приязно, чесно ділили в'язничну пайку та допомагали друзям в тяжку хвилину. Сидів я спочатку зі старими друзями — Ар'є Хнохом та Ізраїлем Залмансоном. Разом з ними був вірменин Баграт, і так сталося, що нам удалося налагодити спосіб отримувати додаткові продукти. Ясна річ, частину з них ми таємно, через наглядача-хабарника, передавали до 25-ої, голодної, камери, де сиділи Антонюк, Гайдук та Попадюк. Пізніше, коли мої друзі вже скінчили термін, я сам потрапив до 25-ої...

Ледве чи Зіновій Антонюк був схожий на Євгена, хоч обидва належали до молодшої генерації націоналістів. У кожному разі, Антонюк був вродливою особистістю. Його типово українське кругле обличчя з запалими від голоду щоками, випромінювало залізну волю. Він був тяжкохворий — хвороба хребта. Нерви були напружені до межі — йому доводилося лежати більшу частину

часу. Одначе, всі дисиденти підкорялися його авторитетові і визнавали його широкий розум. Зіновій був мовчазний і ніколи не ображав людей. Той, хто був у тюрмі, знає, як це важко в тих умовах. Знаючи мій м'який характер, він, здається, лише зі мною був трохи балакучіший. Він навчав мене історії слов'ян і, насамперед, історії виникнення російської нації. Свої знання він одержав, головню, шляхом критичного й докладного вивчення радянських джерел — бідних, брехливих і тенденційних на користь російського шовінізму. Одначе, і з цих джерел можна про багато дізнатися, а особливо через те, що в різні періоди радянської історії вони брешуть по-різному. Порівнюючи і співставляючи, Антонюк, бувши досвідченим дослідником, досягнув успіху в своїй історичній освіті. Він, зокрема, розробляв теорію, згідно з якою західньослов'янські племена, що влилися в російський етнос, були фактично українцями, що переселилися з берегів Дніпра на захід.

Через таку кількість багатогранних особистостей серед українських політ'в'язнів неминуче утворювалися різні угруповання. Найсумнішим було те, що гебістам за допомогою брехливих чуток іноді вдавалося розсварити ці угруповання між собою. Їм удалося кинути тінь на Андрія Турика, світлої пам'яті, та на Федора Приходька. Приходько, військовий інженер, що працював у космічній промисловості, прийшов до табору як демократ загальноросійського напрямку. Живши в Калузі, він мріяв про поліпшення радянського суспільного устрою. У таборі він швидко пройшов шлях від демократа до українського націоналіста, як це сталося і з деякими іншими українськими в'язнями — Монаковим, Попадиченком та іншими. Людина не занадто легкої вдачі, Приходько був самотній у таборі. Особливо його пригнічувала позиція дружини, непокоїло майбутнє сина. Пам'ятаю важку сцену, коли до камери прийшов Роман Гайдук. Гайдук, людина надзвичайно емоційна, чомусь вирішив, що Приходька приставили стежити за ним. Таке ставалося з багатьма в'язнями — давався взнаки "тиск тюремних стін". Гайдук відмовився увійти до камери, де сидів Приходько. Після бійки з наглядачами — Гайдук був надзвичайно сильний, козацької будови чоловік — його покарали на п'ятнадцять діб карцеру. Тим часом Приходька також покарали карцером за розмови "телефоном" з іншою камерою. Не знаючи, що Приходька в камері вже нема, Гайдук за 15 діб знову відмовився йти до камери, де, на його думку, мав бути Приходько. Одержавши знову 15 діб, Гайдук щойно за місяць, страшенно змучений (у карцерах Владімірської тюрми траплялися й смертельні випадки) потрапив до тієї таки камери. Щойно перед тим туди повернули з карцеру й Приходька — знущання, типове для гебістів. Я умовив Гайдука

залишитися в камері. Тяжко було дивитися, як два добрі хлопці потрапили до тенет гебівських чуток, та й я сам не уникнув згубного тиску тюремних стін. Після трьох років в'язниці я повернувся до табору в стані цілковитого занепаду сил. Відсидів уже 10 років, залишилося ще два. Де взяти сили?

Більшість моїх товаришів у справі захоплення літака звільнилися ще 1979 р., а я повертався до табору, наче сирота. Єдині друзі, що залишилися — ветерани українського партизанського руху Поліщук, Строцинь, Петрів. Михайло Поліщук працював кухарем у табірній їдальні й завжди намагався залишити для мене зайву порцію капусти та каші, бо знав, що я не їм свинини. Іноді він підгодував мене й хлібом. Таким важливим було це піклування після десятих років ізоляції від домівки, від родини!

З часом я ближче познайомився і з в'язнями-євреями. Ступінь їхньої асиміляції російською культурою пригнічував мене, мені було важко знайти з ними спільну мову. Але ось Павло Строцинь якось повідомив мене: прибув Зіновій Красівський. Це ім'я не зробило на мене жадного враження. Хтось сказав, що це той самий Красівський, який у Владімірській в'язниці голодував, бо відмовлявся їсти капусту — головну в'язничну страву. Коли його після тюрми привезли до табору, його зовнішній вигляд не був аніскільки показний. Немолодий, лисий, дуже схудлий дядько. Дивно було бачити, що літні українці ставилися до нього з великою пошаною. Пізніше я зрозумів, що за цією тьмяною зовнішністю сховано не абияку особистість. Зовнішня непоказність увела в оману навіть КГБ. Здавалося, чого можна чекати від цього тихого й змученого селяка? А чекати можна було багато чого. Він розкривався поступово. Спочатку наші зустрічі були випадкові — в колі друзів. Якимсь раптом з'ясувалося, що до цієї людини можна прийти з будь-якою проблемою — духовою чи матеріальною, і він завжди знайде спосіб допомогти, підбадьорити, і не лише співчуттям, а й з принципового погляду. Мав він тоді років з п'ятдесят, і більшу частину життя провів у лісі, в'язниці, на засланні та в психіатричній лікарні. Остання його справа — Український національний фронт, що його він організував, а вирок — 15 років ув'язнення. З в'язниці його перевели до закритої психіатричної лікарні — нині поширений спосіб нищити своїх супротивників, що його застосовує КГБ. Але й у тюрмі його добрий розум перемиг, і, не відбувши до кінця терміну 8 місяців, він домігся, що його перевели на заслання як "душевнхворого". Заслання він відбував у Трускавці, під опікою дружини.

Зіновій розповідав про життя в "дурдомі", і слухачі часом хололи від жаху. Треба бути людиною зі сталевими нервами, міцною психікою і чистою душею, щоб вийти з "дурдому" з цілко-

вито неушкодженою психікою. Справді, Зіновій вражає надзвичайною цілісністю душі. Він — наче прикраса, вирізьблена із суцільного кусня золота.

Приїхавши до Трускавця, Зіновій відразу взявся до праці. Це був кінець сімдесятих років, коли розгромлено перші Гельсінкські групи, ув'язнено Ю. Орлова, О. Гінзбурга, Щаранського, М. Руденка. Усі дисидентські течії перебували в цілковитому смутку. І тоді Зіновій заходився створювати ці групи знову. Треба відзначити надзвичайну чіткість його поглядів на російський демократичний рух. Демократи твердили, що всі опозиціонери мають діяти спільно в обороні громадянських прав і для демократизації режиму, а щойно потім можна буде демократичним шляхом забезпечити і національні права. Ця позиція багатьом здавалася логічною, але Зіновій заявив цілком категорично, що не вірить обіцянкам російських дисидентів. "Ми домагаємося насамперед національної незалежності, а за умов національної незалежності можна буде забезпечити все інше", — заявив він. Така позиція була близькою і зрозумілою мені як сіоністові, але Зіновієві доводилося відстоювати свій принцип у важких суперечках з багатьма не лише росіянами, а й українцями. Взагалі, було дуже багато спільного між ним, українцем, і мною, сіоністом. Ця спільність дозволила Зіновієві заохотити мене до активнішого впливу на моїх співвітчизників. Я почав таємно навчати їх мови іврит та їдиш, відзначати єврейські свята. Незабаром виявилось, що в таборі складалася міцна єврейська група. Це дуже дошкуляло гебістам, але вони й уявити не могли, що це все почалося з ініціативи Зіновія. Ми приділяли багато часу обговоренню спільної політики в таборі. Саме в цей час почалася нова хвиля руху за відмову від примусової праці в таборах. Це призводило до ув'язнення на рік до внутрішньої тюрми табору, а потім до переведення на три роки до Чистопільської в'язниці суворого режиму. Це підважувало здоров'я в'язнів, а головне — відвертало від боротьби за важливіші, принциповіші речі. З іншого боку, відмова від праці здавалася привабливою з морального погляду. Свого часу це питання дуже мучило Сверстюка, який не міг вирішити, чи брати участь у відмові від праці, чи йти іншим шляхом у боротьбі проти табірної адміністрації. Як людина тонка, він не міг терпіти двозначности у взаєминах з адміністрацією, йому бракувало цілковитої ясности, а її можна було добитися лише шляхом остаточної відмови від будь-яких взаємин з начальством. Мені довелося витратити багато слів, щоб відмовити його від цього кроку. Зіновій відразу став на мій бік. І аж ніяк не тому, що він не рахувався з мораллю; просто для нього головним була боротьба за долю свого народу, і тому він вважав, що не варто ризикувати здоров'ям і життям

заради боротьби за другорядні питання. Те, що Зіновієві властиві найтонші відрухи душі, я зрозумів дуже швидко. Добрий поет, вірші якого вивіз з Владівірської в'язниці мій друг Юрій Вудка, він умів бути водночас і поетом, і суворим реалістом-політиком — досить рідкісне поєднання якостей. Ми багато говорили про історію, про долю народів. Мене, звичайно, цікавило його ставлення до єврейського народу та держави Ізраїль. Передусім я ставив питання про темний бік історії українсько-єврейських взаємин. Раніше ми говорили про це також зі Сверстюком. Йому, великому патріотові українського народу, якимось важко було недвозначно визнати, що антисемітизм та погроми на Україні справді існували. Врешті, він висловив думку, що хоч усе це й було, але не з вини жадного з двох народів, а через складність історичного процесу. Зіновій у цьому питанні був рішучіший і недвозначно співчував стражданням єврейського народу, не намагаючися чогось пом'якшувати або когось виправдовувати. Така щирість з його боку ще більше зміцнила наші взаємини. Якщо Євген постійно перебував у стані душевного напруження, то Зіновій робив враження людини, яка впевнено йде своїм шляхом. Його улюблений вираз міг викликати подив: "Я — найщасливіша людина в зоні". Я думаю, це було цілком щиро — саме так він відчував себе.

Коли залишилося 10 місяців до кінця речення, КГБ вирішило не судити Зіновія знову, а лише відновити покарання, припинене в зв'язку з його переведенням до психіатричної лікарні. З цього приводу Зіновій написав протест: "Якщо я маю знову бути в тюрмі, то це означає, що мене неправильно визнали психічнохворим; а якщо я справді психічнохворий, то не можна тримати мене у в'язниці". Одначе, КГБ не дуже дбає про логіку своїх дій та вироків, і тому протест Зіновія залишився без відповіді. Крім того, захворювання серця перетворило його на інваліда, і Міністерство охорони здоров'я звільнило його від обов'язкової праці. Щоправда, це не дуже заважало табірному начальству силою гнати його на працю, а праця була тяжкою — вантажити цеглу, готувати бетонну суміш тощо. Проте, найтяжче могло бути попереду: не було ясно, чи КГБ не влаштує новий суд по закінченні вісьмох місяців старого строку, і це непокоїло. У кожному разі, він мав ще відбутися п'ять років заслання. Взагалі, майбутнє Зіновія було непевне. Чи не засудять знов? Чи не запроторять знову до "дурдому"? Чи зможе він врешті виїхати на Захід? Відповідей не було, і попри це Зіновій був "найщасливішою людиною в таборі". Цей оптимізм, ця життєздатність здавалася мені просто відбиткою душі українського народу. Я розлучився з ним напередодні 56-денного голодного страйку, який я відбув узимку 1980-1981 року, вимагаючи повернути мені єврейські книги, відібрані в мене

гебістами. Коли це сталося, я вагався — що робити? І як завжди, пішов по пораду до старого друга — Зіновія. Його благословіння зміцнило мій дух. Я почав голодівку і переміг — книги повернули. Коли я повернувся після голодівки з ізолятору до табору, Зіновій був уже на другому своєму засланні (перше було в Трускавці) в Ханті-Мансійському краї, у північній пустелі, за 500 кілометрів від найближчого поселення.

Після від'їзду Зіновія до табору привезли двох нових українців — Михайла Монакова, вчителя малювання з Одеси та Павла Чорного, літнього інженера теж десь зі східної України. Я ще встиг бути свідком процесу перетворення ще одного демократа на українського патріота.

А в лютому 1981 р. за рішенням Верховної Ради СРСР я був позбавлений радянського громадянства і висланий з величезної російської в'язниці на батьківщину — до Ізраїлю, відбувши у в'язницях та таборах майже одинадцять років. Приїхавши до Ізраїлю, я відразу ж почав листуватися зі Сверстюком, який тоді був на засланні біля берегів Байкалу, та Зіновієм. Кожний лист від них віддзеркалював вдачу автора: листи Євгена — філософські, з сумним поглядом на сонце, яке заходить; Зіновій залишається бадьорим і з новою енергією бореться за життя — і власне, і свого народу.

Рік тому листування припинилося — листи не доходили. Але я зберігаю в серці любов і вдячність до двох своїх старших друзів і порадників. Іноді їхні образи якимось ніби зливаються в моїй уяві в єдиний образ, який для мене є образом українського народу. Справді, український народ може пишатися національними лідерами такого масштабу, бо це є найкращою запорукою його життєздатності та перспективи на майбутнє.

Я звертаюся до всіх українців у вільному світі з закликом зробити все можливе, щоб врятувати цих двох світлих янголів, що доля подарувала їх українському народові за часів найбільшої небезпеки для його національного існування.

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

НА ЗАХИСТ ВІРНИХ ІНТЕРВ'Ю З ОТЦЕМ МАЙКЛОМ БОРДО

Провів Богдан Нагайло

Вступ

Недалеко від Лондону, в маленькому англійському селі Кестон, міститься Центр дослідження релігії та комунізму, загальновідомий як Кестон коледж. Ця організація, що існує на пожертви від приватних жертводавців, стежить за порушеннями прав вірних, які живуть під комуністичним режимом, і повідомляє світову громадськість про реальне становище вірних різних віровизнань у комуністичних країнах. Обстоюючи право на свободу сумління, Кестон коледж протягом свого п'ятнадцятирічного існування став однією з найвідоміших організацій, котрі піклуються жертвами релігійного переслідування, й чи не найавторитетнішою західньою установою, що ширить інформацію про становище вірних у Східньому бльоці.

Засновник і доволітній директор Кестон коледжу — сорокдев'ятирічний англіканський священик Майкл Бордо. Він добре володіє російською мовою й є автором багатьох книжок і статей про релігійне життя в Радянському Союзі. Цієї весни цього відомого борця за релігійні права в комуністичних країнах нагороджено премією Темплтона за 1984 р. Премію приватного фонду Темплтона загально вважають найпрестижевішою нагородою, яку щорічно надають за видатні заслуги в поширюванні релігійних вартостей будь-де в світі. Серед попередніх лавреатів цієї нагороди — американський християнський проповідник Біллі Грем, російський письменник Олександр Солженіцин і черниця, всесвітньо відома під іменем Мати Тереза, яка працює серед бідних Індії.

З приводу надання премії Темплтона о. Бордо, Богдан Нагайло взяв у нього минулого року інтерв'ю.

Нагайло: Як ви вперше зацікавилися життям вірних християн у Радянському Союзі?

Бордо: До цього фактично спричинилися радянська влада й навіть сам Микита Хрущов. Завдяки Хрущову 1959 р. влаштовано студентський обмін між СРСР і Великобританією. Мені пощастило бути серед першої групи англійських студентів, яким було дозволено провести рік у радянському університеті. Отож, я провів повний академічний рік серед радянських студентів Московського державного університету (МДУ). Як християнин, я з приємністю й з обов'язку ходив до церкви в Москві, відвідуючи, як

православні церкви, так і єдину в радянській столиці протестантську церкву. Там я мав нагоду зустріти багатьох християн. Згодом я довідався, що серед студентів МДУ було чимало таємно вірних. Завдяки контактам з радянськими християнами я поволі почав розуміти складність релігійного життя в Радянському Союзі. Протягом мого перебування в Москві та під час моїх наступних візит до СРСР я здобув довір'я моїх тамтешніх християнських знайомих. Це був період хрущовського тотального наступу на релігію й вірних. І от одного разу я пішов подивитися на руїни православної церкви, до якої я раніше ходив і яку знищено в наслідок антирелігійної політики хрущовського керівництва. Біля руїн я випадково зустрів групу вірних. Вони звернулися до мене як до іноземця: "Потрібно, щоб світ знав, що тут діється. Ви бачите, як ми терпимо, як до нас ставиться влада. Нам потрібно когось, хто б говорив від нашого імені й розказав світові про наше становище". Вони благали мене: "Будьте нашим голосом". І саме це спонукало мене зайнятися захистом таких людей. До речі, хоч це сталося в Москві, ця група вірних, що так вплинула на мене, була з Західної України. Українські християни приїхали аж до Москви з наміром зустріти іноземця й розказати йому про тяжке становище вірних на їхній батьківщині. Отож, мої зв'язки не тільки з Росією, а й з Україною почалися, властиво, з прохання українських вірних заступитися за них.

Н.: А як вам таланило бути тим "голосом" вірних у Радянському Союзі?

Б.: Це означало збирати матеріяли, документи, самвидав, стежити за радянською пресою, — одним словом, збирати всіляку інформацію про становище вірних у СРСР та публікувати цю інформацію.

Н.: Великою мірою завдяки вашим особистим зусиллям тепер на Заході загальновідомо про тяжкі умови релігійного життя в комуністичних країнах. Надання вам премії Темплтона — чи не найкращий доказ того, що на Заході цінують вашу працю. Однак, коли ви щойно розпочинали свою діяльність на захист релігійних прав на Сході, чи не здавалося вам, що ваш голос — "голос волаючого в пустелі"?

Б.: Напочатку справді було нелегко. Коли я розпочав свою діяльність, не було книжок про становище Церков у СРСР. Мої перші книжки про становище Російської Православної й Баптистської Церков здебільшого фактично базувалися на матеріялах, які раніше не були опубліковані на Заході. Ця нова інформація з'явилася там завдяки зусиллям вірних у Радянському Союзі. Я виконував роль посередника між ними й західною громадськістю.

Було чимало труднощів. Люди не розуміли проблеми. Закриті кордони, мовні труднощі та відмінні історичні традиції не надто сприяють взаємному знайомству між Заходом і Сходом. На Заході люди досі не знають про християнську віру в Східній Європі. Наприклад, пересічний англієць знає набагато більше про те, що діється в Африці, ніж у Чехо-Словаччині чи на Україні. Не зважаючи на ці труднощі, західня громадськість поволі стала позитивно оцінювати працю жменьки людей, згуртованих в Кестон коледжі та звертати увагу на інформацію, яку ми поширювали. Десять років тому ми заснували журнал *Релігія в комуністичних країнах*, а вісім років тому відкрили своє власне інформаційне агентство, через яке ми постійно інформуємо міжнародну громадськість. Нині релігійна преса в усьому світі користується нашими матеріалами.

Н.: А які пляни Кестон коледжу на майбутнє?

Б.: Перед нами ще дуже багато праці. Не буду вдавати, що всі християнські Церкви в усьому світі добре поінформовані про переслідування вірних у комуністичних країнах. Я вважаю, що можна було б покращити становище вірних у Радянському Союзі, якби такі міжнародні церковні організації як Світова Рада Церков, Світова Рада Лютеран чи навіть Ватикан зайняли рішучу позицію в цій справі. Але ці впливові церковні організації досі ще зволікають відкрито обговорювати релігійне переслідування в Східньому бльоці. Св. Павло сказав: "Церква — це тіло Христове. Якщо один із членів цього тіла терпить, все тіло терпить". Підбадьорені наданням нам премії Темплтона, ми намагатимемося донести цей вислів св. Павла до міжнародних церковних організацій і взагалі до християн у всьому світі.

Н.: Як ви оцінюєте теперішнє становище вірних у Радянському Союзі?

Б.: Безперечно, що протягом останніх п'ятьох років становище значно погіршало. Однак, назовні це не завжди видно. Себто, коли іноземний турист удруге відвідує СРСР, він не конче помічає, що справи погіршилися. Але за лаштунками відбулося чимало змін. Мета політики радянського режиму — вкласти всіх вірних у Прокрустове ліжко офіційних обмежень, водночас роблячи вигляд, нібито релігійне життя в Радянському Союзі розвивається без жадних перешкод з боку атеїстичної влади. Всіх тих, хто не підкоряється цій лінії, переслідують. Протягом останніх років неймовірно посилили тиск на християн-інакодумців. Наступ розпочався на початку 1979 р., коли заарештували й згодом ув'язнили священника Гліба Якуніна, засновника неофіційного Християнського комітету на захист прав вірних. Відразу після цього заарештовано

провідників усіх інших груп, які домагаються релігійної свободи: баптистів, п'ятдесятників, адвентистів, литовських і українських католиків і православних. Ми зібрали всі доступні нам прізвища ув'язнених поборників релігійних прав у Радянському Союзі. На списку — понад 350 осіб й кожен з них видатний діяч у своїй Церкві.

Н.: Які наслідки, на вашу думку, будуть від тієї шкоди, що її завдала радянська влада різним релігійним рухам?

Б.: Треба пам'ятати, що друга половина 1960-их і перша половина 1970-их років — це дуже важливий період поживлення діяльності на захист релігійних прав. Це відродження було наслідком поновного переслідування Церкви за Хрущова. Й саме через ці переслідування Церква віднайшла свій голос. Із СРСР послалися тисячі сторінок самвидавних документів, що містили інформацію про всі аспекти релігійного життя. І не тільки про утиски, що їх зазнають вірні, а й про відродження релігії серед молоді в Москві, Києві, Ленінграді та в інших частинах СРСР. Так, наприклад, із цих самвидавних документів ми довідалися про створення різних молодіжних груп для обговорення релігійних питань. А тепер радянські 'органи влади намагаються все це знищити. Однак, я певний того, що режимові не вдасться припинити розвиток релігійного життя. Хрущовський наступ проти релігії знову довів, що чим сильніше бити по цвяхові, тим глибше він входить у дерево. І от тепер, як уже не раз бувало за радянської влади, наступ проти Церкви лише глибше заганяє її в підпілля. А коли утиск послаблюється, все те, що тепер діється в підпіллі, знову вийде на поверхню. Після майже сімдесятирічного перебування при владі радянський режим усвідомлює, що він неспроможний силою знищити релігію.

Н.: Як ви думаєте, чому останнім часом радянський режим дозволив Російській Православній Церкві відігравати настільки визначну роль, що постає враження, нібито Кремль трактує її, як своєрідну державну церкву СРСР?

Б.: До теперішнього наступу проти вірних належить і політика висування на провідні посади людей, які нібито вірні, а водночас стопроцентово лояльні супроти радянської влади. Політика режиму спрямована не так на цілковите знищення релігії, — кремлівське керівництво усвідомлює, що це неможливо, — а радше на цілковите підпорядкування релігії офіційним догмам. Іншими словами, мета кремлівського керівництва — домогтися того, щоб релігія не була альтернативою до офіційного мислення та вартостей, а лише служила інтересам держави. Й саме провід Російської Православної Церкви — частина репресивної системи. Я маю на

думці офіційне, призначене владою керівництво, Московський патріархат, а не пересічного священика на парафії. Завдання керівництва Російської Православної Церкви — продемонструвати, що бути членом цієї Церкви значить насамперед виявляти лояльність до радянської влади, цим ніби підтверджуючи, що ідеали цієї Церкви й радянської держави цілковито збігаються. Керівництву протестантських Церков у СРСР не надають таких привілеїв, як Російській Православній Церкві. Адже протестантські Церкви не мають навіть теологічної семінарії, що готувала б нових священиків. Натомість, Російська Православна Церква має таку семінарію. Виняткове становище Російської Православної Церкви віддзеркалює загальну радянську політику сильного, надто сильного російського впливу в неросійських республіках. Якщо може офіційно існувати Грузинська Православна Церква, то чому не вільно існувати Українській Православній Церкві? Однак, влада не дозволяє аби якимось виразно українське чи білоруське відхилення існувало в середині Російської Православної Церкви. Й тут Російська Православна Церква віддзеркалює офіційну радянську лінію в національному питанні.

Н.: Як ви оцінюєте вплив папи Івана Павла II на вірних у Радянському Союзі?

Б.: Його вплив безперечно дуже великий, але досі нам важко його оцінити. Помітний, наприклад, вплив теперішнього папи на католиків у Литві. До речі, релігійне відродження серед литовських католиків почалося перед обранням Івана Павла II на апостольський престол. Але відколи польський кардинал Войтила став папою, помітне похвалення релігійної діяльності в Литві. Там церковні керівники не скомпромітовані так, як у Російській Православній Церкві. Для литовських католиків теперішній папа — джерело духовного й не тільки духовного надхнення. Українські католики знають, що теперішній папа куди прихильніше ставиться до питання відновлення їхньої забороненої Церкви, ніж його попередники. Це питання набирає дедалі більшої актуальності. Три або чотири мільйони українських католиків, які від 1946 року не мають своїх власних церков, знають, що Рим нині зі значно більшою симпатією ставиться до їхнього становища, ніж у минулому. Знаємо, що Іван Павло II підтримує духово католиків, розкиданих по Сибіру й Середній Азії. Він особисто знає чимало священиків, які перебувають на засланні в цих регіонах. Так, наприклад, тепер уже покійний польський священик о. В. Буковинський написав свої спомини про життя на засланні лише тому, що папа йому особисто піддав цю ідею. Слов'янський папа впливає також і на вірних-некатоликів. Нещодавно Кестон коледж

одержав листа від групи п'ятдесятників із Сибіру. Їхній лист адресовано до "Польського папи". Це надзвичайний момент: переслідувані протестанти в Сибіру звертаються до польського католика в Римі. Й напевно вони одержать моральну підтримку Риму.

Н.: Непропорційно велика кількість ув'язнених і переслідуваних вірних у СРСР з України. Як ви оцінюєте роллю України як центра релігійного самоствердження?

Б.: На Україні не тільки зосереджена велика кількість вірних. Ця країна — справжній маяк, це одна з частин світу, де релігія найглибше закорінена. Загальновідомо, наприклад, що в Польщі відсоток вірних — майже всі вони католики — становить близько дев'яноста процентів усього населення. На Україні процент вірних менший, але він, однак, дуже високий, і в усякому разі вищий, ніж у Росії. Хоч цього й неможливо довести, я гадаю, що напевно п'ятдесят відсотків усіх українців — вірні. Це означає, що в цій республіці і православ'я, і протестантизм, і католицизм дуже сильні. Немає сумніву, що в своїй антирелігійній політиці радянська влада мусить рахуватися з цією специфікою України. Й саме тому, що на Україні така сильна релігійність, останнім часом радянський режим посилив наступ проти всіх вірних цієї республіки. Хоч антирелігійна політика й далі спрямована на шкоду вірним — згадаймо в зв'язку з цим ліквідацію Української Католицької Церкви — морально в людських душах владі не вдалося викоринити релігії. І Україна залишається одним із головних об'єктів утисків атеїстичного режиму в боротьбі з релігією. Адже у відділі з питань релігійних культів при Верховній Раді УРСР працює велика кількість службовців. Нещодавно я бачив деякі дані про це: таких службовців — сотні чоловік. Україна кишить антирелігійними пропагандистами. Попри це кожна релігійна група залишається стійкою. Наприклад, не всі знають, що близько половини всіх протестантів у СРСР, чи, принаймні, баптистів, які становлять найдинамічнішу групу протестантів, скупчилися саме на Україні. Становище на Україні справді складне й потребує спеціального розгляду. Тому ми особливо й наголошуємо на ньому в нашому журналі *Релігія в комуністичних країнах*. Відколи засновано цей журнал, ще не вийшло числа, де б не згадувалося про релігійне життя на Україні. Крім того, бодай раз на рік у цьому журналі з'являлися ще й великі статті на українські теми.

Н.: Передостаннє число журналу *Релігія в комуністичних країнах* за зиму 1983 р. було присвячене українським проблемам.*

---

* Цей журнал можна замовити від: *Religion in Communist Lands*. Keston College, Heathfield Road, Keston, Kent BR2 6BA, Англія.

Одна зі статей розглядала питання українського православ'я в Радянському Союзі. Автор цієї статті Франк Сисин зокрема підкреслював, що хоч близько п'ятдесяті процентів усіх православних церков у СРСР знаходяться на Україні, "дуже часто, коли обговорюють релігійні проблеми Радянського Союзу, забувають про українське православ'я". Чи ви поділяєте такий погляд?

Б.: Так. Нещодавно в американському телепересиланні запитали київського митрополита Філарета про релігійне життя в столиці України. Той відразу почав відповідати: "Російська Православна Церква..." і так далі, навіть не згадавши, що він нібито репрезентує православних християн на українській землі. Радянська політика спрямована на придушення всіх специфічно українських релігійних установ. Адже на Україні, враховуючи реальну кількість вірних, мусіла б мати право на існування як Українська Православна Церква, так і Українська Католицька Церква. Однак, російський імперіялізм, у союзі з комунізмом, придушив українське православ'я. Звісно, чимало українських священників офіційно висувають на високі єпископські посади. А деякі з них, як от Філарет, навіть стають представниками Російської Православної Церкви перед зовнішнім світом. Ці особи дуже придатні для Кремлю, щоб доводити, що Українська Православна Церква не існує. Щоразу, як вони розтуляють уста, їх використовують з пропагандивною метою. Однак, питання Української Православної Церкви колинебудь ще вирине. Вже тепер напевно є мільйони православних вірних на Україні, які не хочуть, щоб їх називали просто "вірними Російської Православної Церкви". А за три-чотири роки буде ще важче приліплювати їм цей ярлик, тому що на 1988 рік припадає тисячоліття хрищення Київської Руси.

Н.: Ви передбачаєте, що 1988 рік стане великою подією?

Б.: Цілком певно. Російська Православна Церква вже готується до цієї річниці. Наприклад, Московський патріархат вже видав альбом з чудовими знімками і з цілком пропагандистським текстом, щоб продемонструвати, наскільки Російська Православна Церква втішається свободою. До Радянського Союзу старанно запрошують іноземних гостей. Радянська влада, звісно, планує відзначити річницю хрищення Київської Руси як свято Російської Православної Церкви. Однак, усі українці пам'ятатимуть, що історично християнство на території нинішнього СРСР взяло свій початок таки на Україні. Й на цьому треба особливо наголосити. Історію української цивілізації треба зображувати таки як історію української цивілізації. Русифікувати українську історію — це означає бути необ'єктивним до історії. Тому ми за межами СРСР,

де нема цензури, повинні особливо висвітлювати специфічно українські аспекти цього свята.

Н.: На закінчення, які ваші побажання нашим читачам на Україні?

Б.: З цієї нагоди я хочу заявити, що протягом уже багатьох років мене глибоко зворушує сила української віри. Я згадував, що 1964 р., коли я відвідував Радянський Союз, саме група українських жінок з околиці Почаївської Лаври попросила мене заступитися за вірних переслідуваної Церкви й, так би мовити, бути їхнім речником на Заході. Відтоді, хоч я був на Україні лише два рази, я завжди відчував внутрішній контакт з українськими вірними, і їхня віра за найжорстокіших умов мене вельми зворушує. Тому я завжди хотів, щоб про глибину цієї віри та про всі її вияви, з якими я близько зустрічався в своїй діяльності, знав світ, щоб приклад українських вірних різних віровизнань заохочував і надихав інших. Я не тільки сподіваюся, а й переконаний, що й на майбутнє кількість вірних на Україні не зменшиться. Адже немає жадних ознак, щоб релігія на Україні занепадала. Навпаки. Я хотів би заохотити українських вірних, щоб вони не тільки плекали свою віру, а й давали нам знати, як вони це конкретно здійснюють. Тобто, щоб вони писали про себе, інформуючи нас про своє становище. Щораз більше людей у світі хочуть знати про Україну, й то не тільки про те, що там діється й у чому полягає особливість цієї великої нації, а й також про глибину віри українців. Я переконаний, що приклад вірних на Україні ще стане джерелом надхнення для всього світу.

Переклад з англійської

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

ЗВИЧАЙНИЙ СТРАХ

Валерій Марченко

Їх було троє, вишколених слідчих проти самого мене — по-дилетантськи невправного в замітанні слідів, не обізнаного з кодексами, не здатного навіть путньо збрехати. Від перших днів відсидки в будинку, змалку й усім відомому як Короленка 33, я по-своєму розв'язував питання революціонерів "Що робити?" Впевнений у вилученні лише *Київського діалогу*, я звернувся до ЦК ВЛКСМ із заявою, пояснюючи, що написав одну статтю з націоналістичних позицій, і прохав узяти участь у моїй долі. Тоді ж, не без задньої думки, що в ЦК партії гуманніші, але ще мало обізнані з усіма витівками КГБ, написав Щербицькому про арешт й непомірно жорстоку кару, яка загрожує мені за антирадянську статтю. Наступного дня я вже шкодував, що поквапився з відсиленням заяви до першого секретаря, бо майор Сірик запропонував мені дати пояснення з приводу документу "За параваном ідейности". Ляйтмотивом допиту було: скільки ще? Я присягався, що тільки дві написав, але Олександр Сірик уже не йняв віри в мою щирість. Я ж, віднікуючися, під час розмови думав, як було б добре дописати в заяві Щербицькому ще "За параваном ідейности".

Коли за столиком допитуваного переглядав свої статті, спало на думку, що їх ніколи не прочитають люди, заради яких, власне, писалось. Це було настільки гнітючим, що повернувся до камери з головним болем. Виходило, все — намарно. Я розбивався об неподоланий мур, і ніхто не дізнається про мої зусилля. Переді мною бовванів термін у концтаборах, що з хворими нирками віщувало один кінець, а я не мав чим шпурнути наостанку в моїх мучителів. Голос волаючого в пустелі — а саме таким виглядало аналізування моїх творів у покоях КГБ, мене не задовольняв. В уяві постали колишні друзі. Юрій Косенко на першому ж допиті

Розділ з повісти *Процес* — автобіографічної розповіді про перший арешт, слідство та засуд автора, київського журналіста, що передчасно помер минулого року від тяжкої недуги від знущань КГБ. Попередні матеріали про нього див. *Сучасність* 1984, 5, 10, 11.

зізнався, що в його присутності я припускався висловлювань ворожого змісту. Так, я казав про колоніальне становище України в складі СРСР, обстоював її відокремлення, мотивуючи багатством природних ресурсів, а також ідейною потребою. Я пошкодував, що стільки часу терпів того слимака біля себе, не набив йому пики й не переспав з його жінкою. У своїх мріях про відплату я завжди жорстокий і цинічний.

Потім простяглася низка допитуваних приятелів і знайомих, чиї одкровення просто приголомшували. Кагебісти прагнули мати докази моєї антирадянської агітації та пропаганди (це в приватних розмовах — sic!), і вони витягали потрібні їм зізнання зі свідків, а відтак — із мене. Хисту в тій справі їм, поза сумнівом, не позичати. Критика щасливого сьогodenня, влади, устрою пашіла з моїх крамольних творів. Тому зміст протоколу звичайно зводився до того, що в своїй наклепницькій статті ім'ярек звинувачений заперечує конечність керівної ролі партії, виступає з нападками на письменників, які пишуть методом соціалістичного реалізму, глумиться з почуття радянського патріотизму тощо.

У тій ситуації я вирішив промовчувати, заспокоюючи себе тим, що моя "укрита злість, облудлива покірність" знайдуть вихід належного часу. Не знав я тільки тоді, що не утверджуване опором мріяння не дає користі, а призводить до поразки так само, як і негайне здавання. Валерій Дяченко, ба навіть мій кузен в один голос запевняли: я припускався висловлювань антирадянського, націоналістичного характеру. Переді мною проходив неначе сьогочасний вертеп, де нікчем та мерзотників грали ті, що в житті лише вдавали порядних людей.

Мій новий співкамерник, довідуючися про хід допиту, щоразу викладав свій погляд на речі:

— Бачиш, які козли. Не можуть язика потримати за зубами. Тобі сидіти бозна скільки, а вони в КГБ приходять сповідатися. Нікого не шкодуй, думай про себе.

Я не раз чув подібну концепцію егорайка й до арешту, тому мовлене Борисом Івановичем Гаркушею не викликало підозри. А тим часом мій неокріплий потяг обстоювати правду помалу поступався перед бажанням самозбереження. Слідчі прицільно вивалювали на мене зізнання, добуті з розпластаних друзів, викликаючи негативну реакцію й проти тих, хто спершу заперечував зв'язок зі мною.

Це виявилось, зокрема, в епізоді з поетом Віталієм Конопельцем. Мій кузен Толік, запевнений, що від правдивих показів мені буде тільки краще, виклав благодійним чекістам, що я давав йому Дзюбине *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Цей напад одвертості обійшовся мені, зрозуміло, недешево. Мою душу одразу обсту-

пили запитаннями — в кого брав, кому давав? І щоразу подружньому, майже зі співчуттям у голосі нагадували про покарання. Я сказав, що "так званий трактат" узяв у канадця Павла Гріна, який учився зі мною в університеті. Хоч це було й негарно підкладати свиню канадському комуністові, я вирішив, що нашу студентську дружбу можна піддати такому випробуванню: кафебістам до нього — зась, а мені — істотна полегкість.

Слідче тріо аж ногами засовало, коли я сповістив їм про такого давця Дзюбиного твору. Вони ж бо так шукали коло мене джерело націоналістичної зарази, а тут — іноземець, та ще й українець. Суцільна пандемія!

Допит провадив майор Сірик. Старші лейтенанти Похил і Селюк уважно дослухалися кожного слова моєї імпровізованої оповіді. На їхніх обличчях легко читалося: знаємо ми цих євроканадських комуністів!

За того, без вини винного гостя, на землі батьків допитували неодноразово, додавши зрештою, що й з ним я провадив антирадянські розмови. Підстава? — я не міг не відгукнутися схвально про Дзюбину працю.

Я дійсно не міг. Розкопуючи наші взаємини з Конопельцем, виявили, що й в його присутності я припускався крамольних висловлювань.

Повернувшись після того до камери, я замислився: що міг сказати їм Віталій ще? Бо слідчий наостанку кинув: "У нас буде про що побалакати наступного разу".

Тепер мені здається дивним, що кожен нововиниклий епізод справи я сприймав з неймовірним напруженням. Той хід Похил зробив, швидше всього, навмання. Але з допомогою стукача в камері легко перевірити його наслідки. На Конопельця вони, напевно, мали оперативні відомості. Він проходив свідком у справі заарештованих 1972 р. киян. Отож, зараз вони прагнули дізнатися про якісь невідомі їм факти.

Я ходив увесь вечір замислений. Невеселі думки точили мене й наступного дня.

— Щось неприємне? — співчутливо запитав Гаркуша.

Людина, з якою разом їси, гуляєш, миєшся, спиш, ділишся одержаним пакунком, а головне, яка в тій самій біді, що й ти, мені здавалося, не може бути лихою. Тим більше, він не одержував додаткових передач, а на фіктивну інформацію, яку я сказав йому для перевірки, слідчі чомусь негайно не зреагували. Тому я іноді не бачив підстав критися від нього.

Ми вийшли на прогулянку, і я сказав:

— Бачиш, боюся, щоб хлопець не розпятакав дещо.

— А що таке? — байдуже запитав Гаркуша.

— Та давав мені одну річ читати. Невже всипле?

Як казали в давньому Римі, а також на університетських лекціях латини, котрі слухали випускники юридичного факультету Похил та Селюк: "Sapienti sat".

За якийсь час мене викликали на допит і оголосили: Конопелець показав, що передавав мені читати *Інтернаціоналізм чи русифікацію*? Мені б елементарно, обурившись, зажадати очної ставки, заперечувати все підряд, а я похнюпився й ствердив: так, було. Натомість вигадане з канадцем перетворилося на окремий епізод, і всі мої намагання реабілітувати ошельмованого комуніста успіху не мали. Епізод інкримінували на суді.

З Федором Гарвазіювичем Похилом я міг би бути на прирятьельській нозі, річ певна, до того. На 7 років старший за мене, він, хоча родом із села, цілком адаптувався до атмосфери міста, і в мові навіть вживав суто київських зворотів, дотепів. З людьми такого ґатунку я збавляв час у балачках про спорт, жінок та інші речі, де б не виказувалася неблагонадійність. Від пересічного homo sovieticus він вирізнявся хіба небагатослівністю, коли мова заходила про його особу. І, тим не менше, це був стовідсотковий кагебіст.

Ми розбирали ту частину *Київського діялогу*, де йшлося про голод 1933 р. Похил одним махом вивів у протоколі, що я зводжу наклеп на радянський суспільно-державний устрій, спотворюю картину минулого українського народу.

Намовивши себе, що обуха батогом не переб'єш, я тривалий час не заперечував навіть найобурливіших висновків кагебістів про мої твори. Проте тут мені терпець урвався. Я запитав Похила, на якій підставі він робить висновок, що голод 1933 р. не був штучний?

Він сказав, що це загальновідомо, а його особисте джерело інформації — мати-селянка, яка сама пережила лихоліття, тому звинувачувати партію й уряд у такому страшному злочині — злочинно.

Я запитав, чи відомо йому про інші злочини партії, розголошені самою партією на 20 та 22 з'їздах?

Він пояснив: то — трагічні помилки часів культу особи Сталіна, зрештою, викриті й засуджені.

Я сказав, що його тлумачення сталінізму не оригінальне, бо, переказують, одразу по з'їздові до мавзолею поклали вінок з посвятою: "Посмертно репресованому — від посмертно реабілітованих".

Похил злісно глянув на мене.

— А я вам кажу, в цьому нема підстав звинувачувати всю партію!

— А кого ж звинувачувати, що силоміць позабирали харчі й заморили голодом 9 мільйонів, у той самий час продаючи за кордон зерно за ціною, нижчою від собівартості? Нічого собі викриті помилки, про які ані словом самі не згадують та ще й судять інших за згадку!

На це Похил не мав чим крити, й гонор слідчого заграв бурхливо. Він почервонів і ляснув долонею по столі:

— Ну, досить цих теревенів! У вас маніякальність із цим голодом! Ви усвідомлюєте, що обстоюєте твердження, яке суперечить давно й загально визнаному? Та ви просто соціально-небезпечний, і вас слід скерувати до психіатричної лікарні!

У мене всередині все похололо. Вони запроводять мене до божевільні! У камері я згадав Василя Рубана, який навчався в університеті на два роки старше за мене. Його виключили з 3 курсу. Потім, уже працюючи в *Літературній Україні*, я зустрічав його в спілці [письменників. — Ред.] Рубан приносив свої оповідання, намагаючися їх опублікувати. Мені переповідали зміст його самвидавівського роману, де зображено кагебістів досить реалістично й через те, зрозуміло, для них несприйнятливо. Його заарештували 1972 р., але він відмовлявся давати покази. Це, наскільки мені відомо, стало головною причиною того, що його вкинули до божевільні. Судом дістав 7 плюс безконечність.

Я знав Рубана особисто, розумів, що божевільня — то відплата за його непримиренність. Але, скажімо, з запровадженими туди Плющем, Плахотнюком я знайомий не був, і думка, що в отих, напевно, з психікою щось не гаразд (неможливо, щоб кагебісти пакували туди людей так безоглядно!), в мене з'являлася.

Та зараз я на власному досвіді переконувався, що потрапив у лабети до тих, хто здатний на який завгодно злочин, коли стати їм упоперек дороги.

— А що ти гадаєш? — повернувся до заторкуваної ним раніше теми Гаркуша. — І згнують у дурдомі. Ти цих песиголовців не знаєш. Он мені розповідали в зоні, одного дядька тримали щось із двадцятіро літ. Звідти скарги не випускають, від дурних. Роблять, що хочуть. Отож, не заїдайся з начальством, а скачи, враже, як пан скаже.

Я любив життя. І від самої думки проміняти гучний, сяйний Божий дар на гибіння серед божевільних, мене хапали дрижаки. Знов став перед альтернативою: конформістська, без заперечень позиція чи обстоювання своєї думки аж до загину за неї. До другого я не був готовий.

Увесь свій вік я погоджувався. У піонерах я виконував те, що мені казали вчителька й старша вожата. Комсомольцем слухався комсорга та вчителів. Студентської пори надо мною верховодили

викладачі, різномасті комсомольські ватажки, представники парткому. В газеті мусів виконувати вказівки голреда, відповідального секретаря, секретаря парторганізації. Спільним знаменником цього мого духового життя була оголошувана непопулярність при самовидній брехливості. Аби не опинитися в ролі вічного блазня на мотузці, почав тоді шукати власну позицію.

Що ж, критичне сприймання дійсності я в собі розвинув. Та, як виявилось в КГБ, самого розуміння, щоб залишитися особистістю, — недосить. Надалі я підписував протоколи без конфронтації.

— Ви не могли не давати читати Дзюбиного *Інтернаціоналізм чи русифікація*? матері. Правда? — Сірик уп'явся в мене поглядом. Я відвів очі й одразу зрозумів, що виказав себе. — Валерію, ви повинні щиро розповісти все, бо, зрозумійте, кожен наш сумнів свідчатиме проти вас, і ми не зможемо звітувати, що ви до кінця одвертий, не затаїли чогось. Невже вам так хочеться казна-скільки сидіти за ніщо?

Я був у глухому закуті. Все, що написав, вони мали, а зараз, мов кішка з мишкою, бавилися зі мною, вимагаючи підтвердження очевидного.

— Невже вам хочеться, щоб почалися неприємності у вашій мамі? Невже потрібно ще навколо неї крутити веремію?

Я гадав, що збожеволію. Ну, нехай мені мордуватися, але чому ж іще мамі? Я сказав, що давав читати, але вона відмовилася. Ох і ох!

Я повернувся до камери й тільки там уповні усвідомив, що вчинив. Я не оборонив найдорожчої в світі істоти, сам виказавши її. Сірик зіграв на моїй любові до матері, почутті, відомому йому, а я безвладно дав себе ошукати. Де був мій розум? Але розум тут ні до чого. Тут потрібна воля, якої виявилось так образливо мало.

Мама потім розповідала, що коли їй дали прочитати протокол допиту, вона стривожилася за мене. Тому, що я не міг дати таких показів добровільно. Напалася на Сірика, яким способом він домагається від мене зізнань? Але той з цілковитою певністю заспокоїв її, що до мене не застосовують жадних фізичних засобів. Він казав правду. Для них важливо було перемогти духово, фізично — було не актуально.

Я не з ліку боягузів. Мені ставало сміливості самому битися проти чотирьох, і почуття гідності не залишалось для мене абстрактним загальником. Але в тій ситуації я почував себе безпорадно. Я нездатний був відшукати опертя, щоб не падати далі.

Ні до, ні після того в моєму житті не коїлося нічого подібного. Гаркуша, немов хор з античної трагедії, правив своє:

— Що ти потерпаєш, як когось зберегти? Дбай лише про себе!

Я майже переконав себе, що від мого програшу нікому не буде лиха. До певної міри воно так і було. Я йшов у справі один, від мене лише вимагали підтвердження моєї усної пропаганди та агітації в присутності свідків. Ті ж, нажахані моїм арештом, переважно ганили мене, націоналізм, і щоб продемонструвати відданість радянській владі, давали покази російською мовою. Далєбі, яка мала втрата на світі — заломиться ще один, хто прагнув стати порядним.

Падіння закінчилося після процесу. Судовий фарс, коли наклепом назвали навіть розмову про знищення радянською владою кращих українських письменників (ішлося про репресії часів культу особи Сталіна), мої ж більш ніж скупі пояснення жінка-голова суду просто обривала, відчуття гіркоти за поведінку приятелів, які белькотіли щось про мої ворожі висловлювання, зустріч віч-на-віч з брутальністю конвою та псами, що охороняли мене від суспільства за намагання висловитися — все це справляло витверезувальне враження шоку.

Увечорі я сидів на ліжку, гортаючи зошит із виписками з прочитаних у тюрмі книжок. Увагу мою привернула євангелійна цитата: "І згадав Петро сказане слово Ісусове: «Перше ніж заспіває півень, — відречешся ти тричі від мене». І, вийшовши звідти, він гірко заплакав".

Я перечитав знову, знову. Це була найпотрібніша рада в моєму становищі. Передо мною відкривався шлях до спасіння. Я міркував над цим уночі, а вранці, після підйому, жартівливо тупцюючи, заспівав: "Високий та стрункий, ум-та-рі-та-рі-та, ще й на бороді ямка!"

Генка Бурилін, мій новий співкамерник, здивовано зиркнув на мене:

— Ти ж уперше сидиш. Ото зух! Дістав вісім пасок — і співає! — Він покрутив головою, не знаходячи пояснення для мого доброго гумору.

Минув тиждень, і мене покликали в кабінет до начальника ШИЗО. Там стояв лише високий, з імпазантною зовнішністю чоловік. Він відрекомендувався майором, співробітником республіканського управління КГБ. Після чергових фраз про самопочуття та гумор (з вимови я здогадався, що передо мною уродженець Закарпаття) майор перейшов до справи.

— Валерію Веніяновичу, як би ви поставилися до пропозиції співпрацювати з нами?

Я отетерів. Тільки цього бракувало. Мало що я одступився від власних ідеалів, що недоумкувато погоджувався з їхньою блюво-

тиною, — я ще повинен увінчати себе лаврами донощика. Я відповів — пропозиція мені не підходить. Він не дуже наполягав.

— Поміркуйте, не поспішайте з відмовою. Адже ви розумієте, це вплинуло б на ваше дострокове звільнення.

Я глянув на нього.

— Скажіть, а чому ви все таки дали мені 8 років? Статті закордон та й нікуди взагалі не потрапили, на суді "в пузир", дослухавшись ваших порад, не поліз, а за розмови, подібні до моїх, вам треба б хапати не одного зі спілки письменників.

Він, збираючися з думками, помовчав.

— Ну, поперше, вам не дали максимуму. А ще, — блимнув зубами, — за нахабство.

Це визначення, вочевидь, включало в себе й те, що не здався напочатку, що хитрував під час слідства, і-і... я пригадав ту розмову з Гаркушею, яка безперечно вплинула на вирок суду. З моїм лихим генієм ми ходили на прогулянку, коли, виведений з рівноваги його глузливым:

— Ну, й чого ти досягнув? Дали по сраці й мовчатимеш тепер, хвоста підібгавши?!

Я спалахнув:

— Даремно гадаєш, що мовчатиму. Я їм нічого не подарую. Нехай но вийду — все, що робили зі мною, опишу!

Наглядач вів мене коридором, а я всміхався. Я подумав, яке то щастя, що, наковтавшись з ковбані страху, не захлинувся ним навк, а, попри все, мріяв про правду.

НІМЕЦЬКА КРИТИКА ПРО УКРАЇНСЬКИЙ САМВИДАВ

Як перше видання товариства Орієнт-Окцидент з'явилася восени 1983 р. в гамбурзькому видавництві "Герольд унд Аппель" збірка українських самвидавних поезій німецькою мовою, що їх переклали вільним віршем Анна-Галя та Марина Горбач. Збірка, що вийшла під назвою *Angst ich bin dich losgeworden* — рядок з вірша Василя Стуса "Я спекався тебе, моя тривоже..." — являє собою початок праці товариства сприяння східноєвропейській літературі в перекладах на німецьку мову, що було засноване видатними письменниками, публіцистами та науковцями, як наприклад, Гайнріх Белль, Маріон Денгофф, Лев Копелев, Павел Когут та іншими. Товариство має з того часу вже свого австрійського відповідника, що буде на австрійському терені старатися популяризувати твори письменників, які через цензурні бар'єри не можуть друкуватися в своїх країнах.

У вищезгаданій збірці української самвидавної лірики представлені три поети: Іван Світличний, Євген Сверстюк та Стус. Поезії Стуса займають найбільше місця в збірці.

Протягом одного року на цю збірку відгукнулося немало рецензентів, і ми хочемо тут зібрати кілька критичних голосів. Рецензії були написані для використання на радіо (Німецька хвиля, Радіо Відень) і для відомих і менш відомих пресових органів. З провідних німецькомовних газет можна назвати дві великі: гамбурзьку *Цайт* та швайцарську *Ноє цюрхер цайтунг*. *Цайт* помістила довшу рецензію на збірку та видання з уривками зі Стусового щоденника й кількома його листами, що вийшло під назвою "Опір поета" ще в березні 1984 р. Рецензія в швайцарській газеті з'явилася недавно, 30 листопада м. р., в великому літературному додатку, що виходить під кінець тижня. Крім цих двох дуже популярних німецькомовних газет, до голосу яких прислухається німецькомовний освічений світ, були ще відгуки у більш ніж десятиох інших газетах, між ними *Гамбургер абендблятт*, *Франкфуртєр ноє прессе*, *Шнайрєрєр таґєспост*, *Райнпфальц*, *Гюманітєт*, *Дойче таґєспост* та інші.

Які були найважливіші думки рецензентів? Придивімся спершу до радіоінформацій, тексти яких нам стали доступні.

Георг Залітач подає в своїй рецензії для "Німецької хвилі", в якій він також згадує видання з уривками Стусового щоденника,

не тільки огляд обох книжок, а й старається висвітлити становище в Україні, репресії проти національно свідомої української інтелігенції, арешти, нелюдські засуди, русифікацію, відсунення української культури на провінціальні рейки безнадійности. Він звертає увагу на боротьбу за людські права в Україні, що вимагає жертв серед молоді української інтелігенції. Свій допис він кінчає витягом зі щоденника Стуса, в якому поет звертає увагу на боротьбу за національні та людські права в Україні, що повинна взяти собі як зразок Польщу, на "святий патріотизм" польської нації, що згуртовує й консолідує польський народ.

Ельзбет Вольфгайм, відома в Німеччині своїми рецензіями та статтями на теми з російської новішої літератури, написала для віденського радіо огляд ліричної самвидавної збірки, в якому підкреслила важливість завдання, що поставило собі товариство Орієнт-Окцидент. У своєму огляді збірки авторка з жахом стверджує нелюдські роки ув'язнення дискутованих поетів і закликає слухачів усвідомити собі те страшне горе та страждання, серед яких постали вірші, що їх представляє збірка. Німецький читач знає дуже мало про літературу Східньої Європи, зауважує авторка, а про самвидавну літературу він навіть і не чув. Тому вона вітає ініціативу товариства Орієнт-Окцидент, що взялося саме цю літературу поширювати серед німецькомовної публіки. Ельзбет Вольфгайм пише про три дуже різні темпераменти представлених поетів, яких еднає їхнє політичне заангажування, коли йдеться про здійснення людських прав в Україні, можливості ж мистецького виразу в кожного поета зовсім відмінні. Вона стверджує, що творчий здобуток Стуса, поезії якого займають більше половини збірки, перевищує своїм ліризмом Світличного та Сверстюка. Стусові вдалося вловити в своїй тематиці жахіття ув'язнення як такого і тим самим передати приголомшливими метафорами людське страждання всіх часів. Утрачений час нежитого життя, згустки болю, туга за рідним краєм — все це передане неперевершеними образами, пише авторка, кажучи, що Стуса треба читати й знову читати, щоб відкрилася вся краса його поезії. "Ці поети, — кінчає Ельзбет Вольфгайм свою рецензію, — уособлюють сумління нашого часу, голос перестороги всіх засланих нашої планети й заслуговують на те, щоб прислухатися до їхніх голосів, як представників спільноти гнаних поетів".

На жаль, тут неможливо оцінити ввесь рецензійно-оглядовий матеріал, що з'явився в німецькомовній пресі, можна тільки сказати, що загальне враження від нього — це несподіване відкриття та вдячність, що такі книжки виходять, які відкривають нові сторінки, неочікувані аспекти східноєвропейської літератури. Короткий, але змістовний текст католицького пресового агентства,

яким послуговуються численні католицькі газети, журнали, інформаційні служби, написала відома своїми статтями також на теми переслідування вірних і борців за людські права Дітгільд Трефферт. Вона назвала свою рецензію "Лірика і колючий дріт"; що одне не виключає друге, стверджено долею трьох українських поетів, представлених у збірці. Про них пише Копелев у своєму вступі, і авторка пригадує, що "вони співають ще з колючкою в устах"... І вона також пише, що ці поети себе розуміють як сумління свого народу і своєї країни. Вона нагадує, що Європа не кінчається над Ельбою. Про те, які духові багатства криються для європейського континенту на схід від Ельби, можна дізнатися з терпких поезій з України.

"Західньо-східні зустрічі в душі Гете" — так названо рецензію з *Гамбургер абендблятт* від 18 січня 1984 р. Рецензент Павль Т. Гофман підкреслює важливість завдання, що його під тим оглядом перебрало на свої плечі товариство Орієнт-Окцідент. Про збірку наших трьох поетів він висловлюється захопливими словами. Вони закарбовуються в свідомості читача своєю безприкладною силою вислову, що відчутна в добрих перекладах.

Дві великі статті надруковані поруч у ліволіберальному тижневику *Цайт* від 23 березня 1984 р. Одна, "Мистецтво в кайданах", належить редакторові відділу культури Рольфові Міхаелісові, друга, "Світанок не бризне (Kein Tropfen Morgenrot). Василь Стус — мученик української літератури" — письменникові та публіцистові Гансові Крістіянові Бухові. Проте, вони мають ще й загальний підзаголовок: "Весна для східноторговельних прибутків? Однак, все ще зима лежить над Архіпелагом ГУЛаг. Усе більше й більше в'язнів та засланців". Міхаеліс пише в редакційній статті, що, друкуючи велику статтю про уривки зі щоденника Стуса та збірку поезій українських поетів, редакція бажає вирвати з забуття письменників, поетів та інших працівників пера Радянського Союзу, що не бажають підкорити себе партійній лінії і воліють неволю й кайдани, ніж кривити душу. Бух зауважує, що хоч ліберальна громадськість Заходу відчуває симпатію до дисидентів, як політично репресованих індивідуумів, але має застерезення до їхніх політичних заяв. Однак, ця ліберальна громадськість мусить збагнути, "що з завершенням життєвого шляху одного людського покоління періоду після жовтневої революції з Москви, столиці історичного матеріалізму, приходиться відродження духовості, містичної релігійності, що нав'язує до старих російських традицій". При тому західнього читача бентежить те, що радянські опозиціонери відкидають так само західній лібералізм, як і східню партійну деспотію, в якій вони виростили. Стус найбільше відчув і відчуває на власній шкурі цю деспотію, пише

Бух. Не зважаючи на те, що він від свого першого виступу 1967 р. прагнув лише дотримання урядом гарантованих конституцією прав, його цькують і переслідують безперестанно. В нього забирають рукописи, поезії та переклади з Гете та Рільке на українську мову, зникають його листи, в зв'язку з чим йому цинічно заявляють, що вони правдоподібно вилетіли з дірявого поштового мішка... Після короткого звільнення в 1980 р. його знову заарештовують і вивозять на 15 років на північний схід Росії. Лірика Стуса, пише Бух, нагадує "спогад про краєвид дитинства, що зник і пропав у бурях історії, ту мітичну Східню Європу, яку від Дженгіс-хана до Гітлера, від Івана Грозного до Сталіна постійно завойовували, палили й нищили чужі війська". Україна, пише він, переживає, як і інші пограничні країни, недолю перехресної точки різних культур, Церков, вона немов в облозі між німецьким протестантизмом, польським католицизмом та російським православ'ям. Бух дає короткий огляд історичної недолі українських земель і нагадує про тиск русифікації, намагання Росії винищити в Україні західноєвропейські тенденції та думку. Він згадує про нещастя, що їх принесли Україні Гітлер і Сталін. На його думку, українська (новіша — А.-Г. Г.) література була від свого початку у 18 ст. протестом проти чужого панування. Вона, як польська та чеська літератури, пов'язана з боротьбою за національну й соціальну свободу, і тому її брутально переслідував московський центр. Цей історичний досвід знаходимо в Стуса, стверджує автор.

"В однім єднаєм голосінні свої самотні голоси..." — цими першими рядками поезії Стуса німецькою мовою назвала Ельзбет Вольфгайм свою велику статтю про наших засуджених поетів у швайцарській газеті *Ноє цурхер цайтунг* від 30 листопада 1984 р. У цій статті про лірику ув'язнених і засланих поетів вона знайомить читача з культурною атмосферою в Україні 1960-1970-их років, пригадує сподівання шістдесятників на кращі умови літературної праці й той фатальний поворот офіційних кіл до репресій, арештів і жорстоких засудів. Вона пише також про правозахисний рух в Україні, про намагання представників української інтелігенції спинити нову хвилю русифікації та знайомить з долею тих письменників, яких не тільки що не друкують, а висилають на довгі роки неволі далеко поза межі України. Вона знайомить читача з феноменом самвидаву, до літературної вітки якого належать такі талановиті поети як Стус, Світличний, Сверстюк, Ігор Калинець, Степан Сапеляк, Микола Горбаль та інші.

Поезія Стуса представляє для авторки певну кульмінацію в розвитку нової української літератури, вона цитує з його поезії "Так ми відходимо як тіні...", з якої взятий заголовок статті. "Його

величава образність і терпка мелодійність впливають з крайнього осамітнення, однак, ніколи не впадають у звинувачення чи лютю. З погорди чи з обачности поет ніколи не називає тих, що його переслідують і мучать". На думку авторки, Стус розуміє свою долю в найвищому контексті. Екзистенціальне виправдання через поезію — це й є та сила, що втримує живучість також інших поетів. До свого огляду авторка включає поезії Калинця, нагадуючи про його збірку німецькою мовою *Bilanz des Schweigens* 1975 р., переклади з лірики Миколи Руденка, Сапеляка, Горбала. Всі ці поети психічно травмовані, особливо гнаний Сапеляк і недавно втретє заарештований Горбаль. Про поезію Сапеляка вона пише, що його поезія повна апокаліпсичних візій, а ліричні мініатюри Горбала зі своїми сміливими метафорами та глибокою мелодійністю роблять на читача не абияке враження. Вибірка поезії Руденка, Сапеляка та Горбала вийшла окремими відбитками зі збірника "Саміздат", що його видає двічі на рік Кураторія духової свободи у Швейцарії. Ці відбитки з українськими літературними текстами являють собою малу серію під назвою *Літерарія Україна — самвидав*. Незабаром швейцарське радіо матиме матеріали саме про згадану серію "Саміздат" та займеться проблемами, що в цих матеріалах заторкнені.

Ельзбет Вольфгайм кінчає свою дуже прихильну рецензію на збірку українських самвидавних віршів *Angst ich bin dich losgeworden* та дальшу самвидавну лірику цитатою з німецького поета Гуґо фон Гофманстала, з його "Вежі": "Дайте свідчення: я існував, хоч однак мене ніхто не знав".

Анна-Галя Горбач

ХРОНІКА УКРАЇНСЬКОГО ТОРОНТО (IV)

Оксана Пісецька-Струк

Коли брати до уваги, що цей допис з'явиться в журналі щойно за три місяці, то опис перебігу конференції "Україна й українці під час Другої світової війни: історія і наслідки", що відбувалася 2 березня ц. р. в Торонто, можна б помістити під рубрикою, якби така була, "застарілі вісті". Та все ж таки дещо не втрачає своєї вартості, коли розглядати не тільки під кутом звітування новин. Цікавим є те, що вищезгадана конференція перетворилася на очах присутніх в "подію", й усі, що брали в ній участь, як організатори, доповідачі чи глядачі-слухачі, були нею вельми задоволені й піднесені.

Поштовхом до цієї раптової конференції, як відомо, були нещодавні напади С. Візенталя на українців, як воєнних злочинців, а на дивізію "Галичина" зокрема. Треба було якнайшвидше зареагувати на безпідставні закиди. Тож Юрій Божик вирішив організувати серйозну наукову конференцію й дати об'єктивне висвітлення вищезгаданої теми. Два тижні пізніше ми вже сиділи в залах Інституту Св. Володимира на Спадайнї й слухали, що мали сказати чотирнадцять доповідачів з різних міст і університетів США й Канади. Серед тих, що виступали, були: Роман Шпорлюк (Історичний факультет Мішіґенського університету, США); Орест Субтельний (Історичний факультет Йоркського університету, Торонто); Богдан Кравченко (Канадський інститут українських студій — КІУС, при Албертському університеті, Едмонтон); Тарас Гунчак (Історичний факультет Ратґерського університету, Нью-Джерзі); Петро Потічний (Факультет політології МакМастерського університету, Гамільтон, Канада); Мирослав Юркевич (КІУС Албертського університету); Марк Р. Елліот (Elliot) (Історичний факультет коледжу Ашбері, штат Кентаккі); Любомир Луцюк (Географічний факультет Торонтського університету); Давид Матас (Ліга за людські права Бнай-бріт, Вінніпер, Канада); Ромас Вастакас (Антропологічний факультет Трентського університету, Пітерсборо, Онтаріо, Канада); Роман Сербин (Комісія інформації та боротьби з наклепами, Монреаль); С. Пол Зумбакіс (адвокат, Чікаґо); Роман Купчинський ("Пролог", Нью-Йорк); Мирон Куропась (колишній спеціальний радник президента США Дж. Форда в етнічних питаннях, Чікаґо).

Під час доповідей дві телевізійні камери записували все на

відеоплівку і рівночасно передавали на чотири телевізори до залі поруч, де містилася решта публіки.

Доповіді були зосереджені на п'яти головних темах: 1) Україна перед Другою світовою війною: історичне тло; 2) Нацистська окупація України; 3) Українці в мілітарних формаціях під час Другої світової війни; 4) Союзники та повоєнні українські біженці; 5) Розшукування військових злочинців сьогодні.

Хоч доповідачів було багато й усі були дбайливо підготовані, найбільше мені сподобалися доповіді Гунчака та Вастакаса. Доповідь першого на тему "Євреї й українці під час нацистської окупації" мені сподобалася не тільки тому, що спиралася на факти та документи, але й тому, що доповідач представив ще й психологічне тло того часу. Він навів, наприклад, такий парадокс. Бургомістер міста Кременчука Синиця на цій посаді явно й недвозначно співпрацював з німецьким окупаційним режимом, але згодом був німцями розстріляний за те, що в той самий час спільно з місцевим священиком забезпечував метриками хрищення євреїв. Ще один парадокс у тому, що, хоч увесь час іде великий тиск з СРСР відшукувати військових злочинців, репатріювати їх на місця їхніх злочинів і віддавати під суд, а Еріх Кох, колишній гауляйтер України, ще до сьогодні живе собі в тюрмі в... Польщі! На самій Волині він знищив сто вісім сіл, а вціпілих жінок і дітей наказав інтернувати як військовополонених. Його радянський уряд не віддав під суд в Україні, хоч там він учинив свої найжахливіші злочини. Гунчак ствердив, що в той воєнний час українці опинилися в найгіршій ситуації, яка тільки могла бути. З одного боку, українське населення дуже відчувало брак законного проводу, а, з другого, мало справу з двома зловісними тоталітарними режимами. Він зробив висновок, що ніде він не знайшов доказів на те, що українці як група переслідували євреїв. Натомість, і це треба визнати, були індивідуальні випадки злочинів супроти євреїв, і винних ще сьогодні, якщо такі є, треба покликати до відповідальності. Але також треба мати відвагу знайти об'єктивний підхід до "мітології українсько-єврейських стосунків", створеної з обох боків, і розвінчати її.

Вастакас гворив на тему "Політика страждання". Світ мусить визнати існування трагедій різних народів і тим самим єврейська нація не має монополії на переслідування та страждання. Та під сучасну пору Голокост став символом, а не лише історичною подією і таким чином закрити усі кривди інших народів своєю тінню. Існують дві причини на те, чому так важко перекопати світ у існуванні трагедій інших народів. Поперше тому, що вірять у радянські злочини тільки ті, що самі потерпіли; подруге, ліберал-інтелігент радше повірить в обіцянки Радянським Союзом світло-

го майбутнього, ніж критично подивиться в обличчя страшної дійсності. До того, дошукуватися злочинів СРСР ще по сьогодні є і не "модним" і ризикованим. Цілком протилежне стається, коли брати до уваги злочини нацистської Німеччини, фашистської Італії, режиму генерала Франко в Іспанії тощо. Навіть Голлівуд (беручи, мабуть, реванш за еру Меккарті в п'ятдесяті роки) дає висвітлення СРСР і Росії зокрема, як щось екзотичне, наївно-селянське й простодушне в таких фільмах як *Reds*, *Red Dawn*, *Firefox* тощо. Натомість той самий Голлівуд дуже серйозно й правильно оцінює нацистську Німеччину в таких фільмах як *Sofie's Choice*, *Cabaret* і ін. Лише один фільм *Один день в житті Івана Денисовича* точно віддає радянську дійсність, але він не голлівудський, а англійський.

Яка є розв'язка? Я думаю, що треба більше інформувати й більше впащтовувати таких конференцій. Та правду сказати, всі присутні, мабуть, "вірні" й навертати їх не треба.

Не один з присутніх зауважив, що почував себе на конференції як на вишкільних курсах. Доповідачів суворо обмежували до визначених двадцяти хвилин. Запитання з залі мусіли бути написані й підписані. Два рази публіка мала перерву на каву, один полуденок, а на кінець конференції вечерю з вином. Студенти Українського клубу Торонтського університету на чолі зі своїм викладачем Д. Струком рішучо, але чемно диригували 600 учасниками і успішно пересували їх попри реєстраційні столи, полуденок, вечерю й на час "заганяли" до залу на дальші доповіді.

Я вже згадувала про те, що дві телевізійні камери фільмували всю конференцію. Зацікавлені одержати зрадаговану відеоплівку з цієї конференції повинні звертатися до Юрія Лугового на адресу: 2330 Veaconsfield Ave., Montreal H4A 2G8, P. Q., Канада.

Збірник доповідей конференції мав з'явитися вже наприкінці травня. Його можна замовляти у Божика на адресу: 21 Sussex Ave., Dept. of Slavic Studies, University of Toronto, Toronto, Ont. M5S 1A1, Канада; ціна 10 американських або 12 канадських доларів.

На кінець хочу звернути увагу шановних читачів на великий внесок Божика у працю підготовки конференції. Він за короткий час не лише підшукав відповідних доповідачів, але, що не менш важливе, зібрав відповідні фонди на покриття коштів конференції. Нема де правди діти, всі учасники конференції — чи то доповідачі, чи слухачі, чи діловий персонал — були надзвичайно задоволені її перебігом. Похвали на адресу доповідачів і організаторів не вщухали, хоч, на мою думку, для годиться варто ще похвалити публіку, яка так чемно й зацікавлено відсиділа свої десять годин з лишком.

Третього березня ц. р. у старій (маємо тепер уже й нову)

симпатичній і акустичній залі Месі Гол відбувся концерт "Торонто — Шевченкові". Цього року Торонтське відділення Комітету Українців Канади (КУК) вирішив відмітити березневі святкування на честь Шевченка величавим концертом, науковою конференцією, концертом шкільної молоді та Шевченківською виставкою в міській Публічній бібліотеці.

Програма концерту була цього разу відмінна тим, що включала тільки музичні точки та дві деклямації. Український оперний хор (75 співаків) і симфонічна оркестра під диригуванням Володимира Колесника почали концерт могутнім "Заповітом". Наступна точка "Українська симфонія" Михайла Калачевського трохи здезорієнтувала більшість публіки, бо з кожним інтервалом вона вибухала оплесками, мабуть, вважаючи, що коли перестають грати, то треба плескати. Та все ж таки було дуже приємно почути гарне виконання доброго хору в супроводі оркестри знайомих творів: "Рева та стогне Дніпр широкий", уривок "Вечорниці" із опери *Катерина* Аркаса і кантату-симфонію *Кавказ* С. Людкевича. Обі деклямації "Холодний яр" і "Проповідь благочинного" виконано в "клясичному" стилі, такому нам уже давно знайомому й нічим не цікавому, хібащо словами самого Шевченка. Варто б декляматорам подумати над цим і по-новому підійти до творчости поета. Англіїці цілий час стараються свіжо представити Шекспіра. Чому б і нам не знайти якийсь новий підхід до творчости Шевченка? Та концерт, як цілість, був удалий, серйозний. Приємно, що КУК постарався й улаштував святкування без "святочної доповіді", привітів і тому подібного.

Щоб завершити картину Шевченківських святкувань, згадаю, що 9 березня у домі Галі та Михайла Вавришинів зійшлися студенти з шевченківського курсу при Торонтському університеті й ще деякі викладачі й гості, щоб пом'янути "незлим тихим словом" нашого найбільшого поета. Вечір був дуже зворушливий, бо Шевченко відживав і в мистецькому, і в незугарному — з англійською вимовою — читанні. Присутні по-приятельськи ділилися своїм вибором поезії Шевченка, таким чином, виконуючи його Заповіт. Вечір завершила вечеря, подана господарями з меню, яке віддзеркалювало страви в Україні за життя Шевченка. На додаток, студенти "пішли з капелюхом" по кругу й зібрали сто доларів на Канадську фундацію українських студій.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

Jędrzejewicz Jerzy. NOCE UKRAINSKIE ALBO RODOWÓD GENIUSZA. Opowieść o Szewczence. Warszawa: "Toruń" Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966, 620 str.

Енджеєвіч, Єжи. УКРАЇНСЬКІ НОЧІ АБО РОДОВІД ГЕНІЯ. Повість про Шевченка. Варшава, 1966, 620 стор.

Біографій Тараса Шевченка маємо багато, але немає жадної досконалої. І це не диво. Про Шекспіра написано сотні тисяч творів, але немає й однієї біографії, що її можна б вважати досконалою. Про велику людину писати можна різно і завжди знаходити нові показники для її характеристики. Сам Шевченко започаткував цю біографічну літературу, написавши автобіографічного листа на прохання редактора журналу *Народное чтение* Олександра Оболонського в 1860 р. в Петербурзі. Текст цього автобіографічного листа, що його за згодою автора зредагував Пантелеймон Куліш, був надрукований у цьому журналі з датою 18 січня 1860 р. Існує ще другий текст цієї першої автобіографії нашого поета, надрукований вперше в журналі *Киевская старина* в 11 числі за 1885 рік. Матеріяли для біографії Тараса Григоровича збирав уже його троюрідний брат і свояк Варфоломій Шевченко, з яким наш поет підтримував близькі зв'язки. Він чи не перший надрукував біографічні спомини про Тараса Григоровича у львівському журналі *Правда* (ч. 1-2 за 1876 р.).

Матеріяли до біографії Шевченка збирав теж приятель поета Михайло Чалий. Вислідом цієї праці була книга *Жизнь и произведения Тараса Шевченко*, що вийшла друком у Києві в 1882 р. Та першим біографом Шевченка вважають Василя Маслова, який вже в 1874 р. видав популярний біографічний нарис про поета російською мовою. Проте справжнім біографом Шевченка треба вважати письменника Олександра Кониського, який опублікував низку нарисів про життя поета в 1892-1898 роках, що згодом перероблені й доповнені ввійшли в працю *Тарас Шевченко, хроніка його життя*, яка, видана в двох томах у Львові в 1898-1902 рр., є ґрунтовною біографією Шевченка. Вже цю біографію доповнювали інші дослідники життя Шевченка, починаючи від Павла Зайцева, що знайшов багато бібліографічного матеріалу. Від 1926 р. існує Інститут Тараса Шевченка, згодом реорганізований в Інститут літератури імені Тараса Шевченка Академії наук Української РСР, що його завданням є збирати й науково розробляти матеріали про Шевченка. Головним виданням цього інституту є дво-

томний *Шевченківський словник*, що вийшов друком в Києві 1976-1977 рр. під редакцією Євгена Кирилюка.

Біографією Шевченка займалися й чужинецькі дослідники. Першим таким дослідником треба вважати польського письменника Леонарда Совінського, дослідника і перекладача творів Шевченка, з поезією якого він познайомився ще в шкільні роки, під час навчання в Київському університеті (1847-1855). Він пройнявся пошаною до української культури і став прихильником українсько-польського порозуміння на засадах рівності і взаємної поваги. Перші спроби дослідження творчості Шевченка виявилися в книжці Совінського *Студії над сучасною українською літературою* (Вільна, 1860). В наступному році вийшла в тій самій Вільні книжка Совінського *Тарас Шевченко*, з додатком перекладу "Гайдамаків" на польську мову. Перше монографічне дослідження життя й творчості Шевченка *Taras Szewczenko. Życie i pisma jego* з'явилося у Львові в 1865 р., й автором його був польський критик Гвідо Батталія. Цією працею користувалися і Чалий і Маслов, а австрійський літературознавець Йоган-Георг Обрїст поклав його в основу свого нарису про Шевченка *Taras Schewtschenko, ein Kleinrussischer Dichter* (Чернівці, 1870). На основі книжки Обрїста про Шевченка писали німецькі дослідники, а саме Вальдемар Каверав, автор статті в журналі *Magazin fuer die Literatur des Auslandes* (ч. 1, 1878), Вальдемар Фішер, автор критико-біографічного нарису про Шевченка в журналі *Baltische Monatschrift* (ч. 8-9, 1887) чи теж австрійський письменник і літературознавець Карль-Еміль Француз, дослідник і популяризатор творчості Шевченка в німецькій мові, від якого про Шевченка дізнався славний данський літературознавець Георг Брандес, який вже в 1888 р. подав в окремому нарисі біографію і характеристику творчості Шевченка.

Популяризував Шевченка за кордоном перш за все Михайло Драгоманов. Ще в Києві Драгоманов виступив з промовою над труною поета в травні 1861 р. В Женеві Драгоманов повів цілу акцію з метою популяризації української літератури і доклав багато зусиль, щоб поширити твори Шевченка у перекладах на європейські мови. В 1873 р. в італійському журналі *Rivista Europea* він інформував про українську літературу, а головню про Шевченка. В 1878 р. Драгоманов видав у Женеві брошуру *Українська література заборонена російським урядом* (доповідь, прочитана на літературному конгресі в Парижі), в якій виклав біографію Шевченка і дав стислу характеристику його основних творів.

Вже 1876 р. французький літературознавець Еміль Александр Дюран помістив велику розвідку про Шевченка під назвою "Національний поет України — Шевченко" в журналі *Revue des deux*

mondes, в якій дав стислий огляд життя й творчости нашого поета. На основі цих матеріалів Чарлз Діккенс, мол. — син славного англійського письменника Чарлза Діккенса — в редактованому ним тижневику *All the Year Round*, що його він перебрав від батька, надрукував у числі, датованому 5 травня 1877 р., статтю невідомого автора під назвою "South Russian Poet", що була першою англійською інформацією про Шевченка. Вже в п'ятдесятих роках минулого століття зацікавилася Шевченком англійська письменниця Етел-Ліліян Войніч (Voynich), яка переклала деякі твори нашого поета на англійську мову, але книжкою ці матеріали вийшли аж 1911 р. в Лондоні; у цій книжці подано нарис про життя і творчість Шевченка.

Книжку про Шевченка написав шведський учений славіст Альфред Єнсен (Jensen) *Taras Schewtschenko, ein Ukrainisches Dichterleben* (Відень: Verlag Adolf Holzhausen, 1916).

Окремо треба розглядати біографію Шевченка, що її написав польський письменник Єжи Єнджеєвіч і що вийшла друком у Польщі в 1966 р., невеликим накладом у шість тисяч примірників. Уже сама назва книжки вказує, що в автора є провідна думка: це не тільки розповідь про життя поета, це повість про велику людину, що їй визначено велику історичну роль. Цю ідею підтримує сама назва книжки, як і цитата з поезії Станіслава Виспянського, що служить моттом для книжки, про те, як тільки велич, велика людина, велика ідея, може дозволити народові перетривати довгий період історичної ночі. Автор заявляє, що свою книжку про Шевченка він склав на основі багатой літератури, як друкованої, так і в рукописах, головню у формі споминів і на архівних матеріалах, та й елементи письменницької фікції обмежені в нього до мінімуму. Єнджеєвіч поставив собі завдання показати Шевченка на тлі тієї великої епохи, що заповідала відродження, головню національне відродження поневолених імперською політикою народів. На першому пляні в нього змагання польського народу, який від останнього третього розподілу Польщі в 1795 р. жив у постійному революційному піднесенні, щоб повернути собі державну незалежність. Книжка Єнджеєвіча хоче показати, який вплив на світогляд Шевченка як пробуджувача національної свідомости українського народу мали події польського опору і його діячі.

Життя Шевченка припадає на той винятковий час у житті Європи, коли поширилися гасла Французької революції, які наповнили народи сподіваннями на визволення з-під ярма імперських потуг. Від славного походу Наполеона на Росію в 1812 р., через "весну народів" 1848 р. аж до 1861 р., коли царат був змушений скасувати кріпацтво, вся Європа була сповнена революційних

рухів, що остаточно започаткували відродження Італії, Болгарії, Сербії, Греції та Румунії. На сході Європи ці революційні рухи найживіше відбилися у житті польського народу. Це в 1831 р. польський Сейм проголосив незалежність Польщі, а в 1861 р. знову почалися бої польських революціонерів проти царського режиму, закінчені Січневим повстанням 1863 р. Шевченко був поінформований про польські справи вже від молодости. Єнджеєвіч починає ці контакти Шевченка з Польщею від подорожі п'ятнадцятилітнього Тараса в поchtі свого пана Енгельгардта до Вільни, де поет перебув зиму 1829-1830 рр. маючи нагоду не тільки вивчити польську мову, але й пережити перший, після дитячої дружби з Оксаною Коваленко, романс з молодою полькою Ядвігою (Дзюнею) Гусаковською, після чого описує його побут у революційній Варшаві, де з вікна своєї кімнати майбутній поет міг спостерігати вуличні бої польських революціонерів з царськими солдатами. Автор розповідає і про близькі зв'язки Шевченка зі студентами-поляками в Академії. Він широко описує співжиття Шевченка з польським студентом Леонардом Дембським, завдяки якому поет не тільки поліпшив своє знання польської мови й літератури, але й ознайомився з думками передових мислителів тодішнього революційного руху, головню двох польських діячів — філософа-революціонера Карла Лібельта й історика Йоахима Лелєвеля. Дембський почав учити Шевченка й французької мови, щоб дати йому змогу пізнати чужу літературу, й зблизив нашого поета з творчістю польських поетів Залеського, Гошинського, Мальчевського, які близько стояли й до української літератури, ба навіть з Міцкевічем. Єнджеєвіч розповідає і про дискусію поета з польським приятелем про поему "Гайдамаки", і намагання Дембського змінити думку поета, однобічно засудивши причини Гайдамаччини. В той самий час він подає інформацію про нападки російського критика Віссаріона Белінського на Шевченка за цю поему і його пораду нашому поетові писати популярні брошури для "хахлів", ніби підказуючи думку, що російська сторона була неприхильна до українського відродження, коли польські передові діячі знаходили в українському відродженні братню співдію. Дембського немає в *Шевченківському словнику*, а Белінському там приписано непідписану схвальну рецензію на *Кобзаря* в журналі *Отечественные записки* за 1840 р., хоч загальновідомо, що Белінський неприязно ставився до української літератури, як і до кожної літератури, написаної не по-російськи.

Єнджеєвіч пише й про поляків, які, як, і, до речі, багато українців, вислугувалися царському режимові, перш за все про Михайла Юзефовича, який допоміг викрити Кирило-методіївське братство та помагав в арешті братчиків. Не замовчує Єнджеєвіч стано-

вища польських революціонерів, які за великопольською державною традицією не бачили місця для незалежної України, хоч з патосом говорили про слов'янську федерацію. Це стосується до Лелевеля, який на святі вшанування роковин розстрілу Шимона Конарського вирахував усі слов'янські народи, від росіян, поляків і чехів, до словаків і навіть босняків, але не включив сюди ні українців, ні білорусів. Єнджеєвіч правильно висвітлює подвійне обличчя панславізму, в якому дехто сподівався бачити слов'янську федерацію, але яке в дійсності стало на службу російському імперіялізмові, за передбаченням Пушкіна, що всі слов'янські ріки зіллються в російському морі.

Багато місця присвятив Єнджеєвіч зустрічам Шевченка з польськими засланцями, головню його зв'язкам з Зиґмунтом Сераковським, який потім активно діяв у Січневому повстанні в 1863 р., а також Броніславом Залеським, польським істориком і мистцем, який чи не перший писав про Шевченка за кордоном, в польському річнику Історично-літературного товариства в Парижі в 1867 р.

Книжка Єнджеєвіча тим і важлива, що вона висвітлює цю менш відому сторінку життя Шевченка, його зв'язки з польськими діячами і вплив цих діячів і польських визвольних ідей на нашого поета. Єнджеєвіч шукає у цих зв'язках основи національного світогляду Шевченка, що визначає нашого поета як геніального пробуджувача національної свідомости українців. Ідея самостійної України, чи то як незалежної козацької держави, чи теж окремої одиниці у великій слов'янській федерації, визріла у Шевченка не від його контактів з російськими революційними демократами, як про це безнастанно деклямує російська література, а від знання всіх тих визвольних національних рухів, що проходили Європою, від Франції й Італії починаючи до слов'янських країн включно, головню польського опору, про що знав Шевченко завдяки контактам із своїми польськими приятелями. Участь Шевченка в Кирило-методіївському братстві, що проповідувало федерацію слов'ян на засадах рівности і братерства, поверхова. В час заснування братства за Шевченком були вже "Три літа", де він виявив свій світогляд, у якому виступала чітка настанова поета проти російського імперіялізму і за незалежність своєї нації. Єнджеєвіч підкреслює саме цю самостійницьку ідею, що нею жив Шевченко, і роз'яснює, що її не міг знайти наш поет у засновника Кирило-методіївського братства, що його Єнджеєвіч характеризує так:

Костомаров почув себе українцем щойно в дорослому віці. І це сталося не так під впливом мами-українки, як у наслідок читання книжок і журналів з історичною і фолкльорною тематикою. Та вплив батька-росіянина не перестав діяти. Вчений-історик, професор університету, підготовляючися до ролі духового провідника молоді

української інтелігенції, не позбувся проросійських симпатій і в своєму українському патріотизмі не вийшов ніколи так далеко, щоб визнати ідею повної самостійності України від Росії.

Шевченко, стверджує Єнджеєвіч, став організатором національної свідомости українців і про це розказує його книжка.

Книжка Єнджеєвіча вийшла в українському перекладі Євгена Рослицького, як випуск ч. 23 Наукового товариства імени Шевченка в Канаді. У передмові Б. Стебельський наводить деяку бібліографію біографічних творів про Шевченка з визначенням тих творів, які жанром подібні до книжки Єнджеєвіча. Книжка Єнджеєвіча не має документації, бракує літературних посилань, що їх автор використав.* Він справедливо заявляє, що твір Єнджеєвіча це не тільки внесок у шевченкознавство, це студія польсько-української проблематики.

Самий переклад вимагав би виправлень. Єнджеєвіч має своєрідний стиль, у нього багато українізмів. Стилістичну оригінальність треба було б віддати в перекладі. Та про мову перекладу нехай говорять мовники. І все ж не можна оминати спотворення імен царів. У нашій літературі вже прийнялося ім'я Петро I, як і Микола.

Та питання перекладу має глибше значення. Книжка, що її надрукували в Польщі, до того ще й книжка автора, визнаного в радянській системі, повинна була вийти в українському перекладі в Україні, принаймні, в Польщі. Тоді вона могла б знайти й того читача, для якого була написана. Хоч ім'я Єнджеєвіча є в різних радянських довідниках, його ім'я є й у *Шевченківському словнику*, де схвально написано про його біографію Шевченка ("В романі «Українські ночі, або Родовід генія» український поет постає на широкому тлі історичних, суспільних і культурних подій своєї епохи виразником дум і сподівань народу"), переклад, виданий за кордоном, не має ніяких виглядів дістатися в руки читачів в Україні. А книжка Єнджеєвіча, який, як подає той таки *Шевченківський словник*, "за успіхи в популяризації літератури народів СРСР нагороджений радянським орденом «Знак Пошани», могла б увійти навіть у план журналу *Всесвіт*, в якому працює ціла когорта досвідчених перекладачів-стилістів.

Остап Тарнавський

---

*Якщо мова про документовані біографічні твори про Шевченка, то треба відмітити знаменитий під тим поглядом твір Петра Жура *Дума про вогонь, хроніка другої подорожі Т. Г. Шевченка на Україну*, що його український переклад Ярослава Тучабського був надрукований у двох числах журналу *Жовтень* (чч. 3-4, за березень і квітень 1984 р.). Автор цієї праці дуже точний у посиланнях на літературу, і ці посилання не обмежені тільки літературою з ділянки шевченкознавства.

UNPUBLISHED AND FORGOTTEN WRITINGS BY VOLODYMYR MIJAKOVSKYJ. Political and Intellectual Trends of the Nineteenth Century. Modern Ukrainian Literature. Marko Antonovych, ed. The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., *Sources of Modern History of the Ukraine*, vol. 1. New York, 1984, 509 pp.

ВОЛОДИМИР МІЯКОВСЬКИЙ. НЕДРУКОВАНЕ Й ЗАБУТЕ. Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. Марко Антонович, ред. Українська Вільна Академія Наук у США, *Джерела до новітньої історії України*, т. 1. Нью-Йорк, 1984, 509 стор.

Українська Вільна Академія Наук починає серію видань джерельних матеріалів першим томом праць Володимира Міяковського. Міяковський сам доклав багато зусиль, збираючи архіви та документи, щоб зберегти основи української науки, тому йому присвячений перший том серії.

Том вміщує повну бібліографію праць Міяковського від 1911 до 1975 рр. Розділи мають такі заголовки: Декабристи в Україні; Кирило-методіївське братство; Шевченко; 1860-і роки; 1870-і роки; Історія літератури; Приятелі і знайомі та Варія. Статті вже самі стали архівними цінностями, коли взяти до уваги те, що Міяковський єдиний із дуже малої групи українських науковців, котрий переніс довголітній досвід праці в архівах України (1917-1929) на еміграцію. Тому що більшість тих матеріалів тепер недоступні науковцям на Заході, тим важніше мати перед собою праці науковця, котрий зберіг у своїй пам'яті дещо з загубленого українського відродження.

THE UKRAINIAN REVOLUTION, Documents 1919-1921. Taras Hunczak, ed. The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., *Sources of Modern History of the Ukraine*, vol. 2. New York, 1984, 478 pp.

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ, Документи 1919-1921. Тарас Гунчак, ред. Українська Вільна Академія Наук у США, *Джерела до новітньої історії України*, т. 2. Нью-Йорк, 1984, 478 стор.

Збірка з 96 документів, написаних українською, польською та німецькою мовами, які друкуються тут уперше (окрім двох). Документи походять із Української військової місії в Польщі, Української дипломатичної місії в Італії і з польських архівів під назвою *Adiutantura generalna naczelnego dowództwa* (Генеральна канцелярія ад'ютанта Головного Командування) знаходяться тепер на складі Інституту Юзефа Пілсудського в Нью-Йорку.

Тематика документів різна і включає, наприклад, дипломатичні й військові документи УНР, звіти польського уряду про війну в Україні, листування між провідниками українського уряду і військовиками та між польськими генералами.

Н. К.

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У *Сучасності* 1985, 5, у статті І. Майстренка "Українська комуністична партія — УКП (укапісти)", на стор. 72 (17 рядок згори) треба читати: Волох: "Пане отáмане, пане отáмане, тяжкі часи настали на Вкраїні"; на тій таки сторінці (26 рядок згори) треба читати: тягуче "пане отáмане, пане отáмане".

У тому таки числі журналу в спогаді М. Макаренка "П'яте вересня (Документальне оповідання)" на стор. 107 (19 рядок згори) треба читати: не таячися.

У тому таки числі журналу в огляді Оксани Пісецької-Струк "Хроніка українського Торонто (III)", на стор. 116 (перший рядок) треба читати: представник.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА «СУЧАСНІСТЬ» НА 1985 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	12 DM	120 DM
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Додаткові кошти передплати місячника летунською поштою до США і Канади становлять 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylyk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires	<i>Канада</i> <i>і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St. 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylo 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham	<i>Швайцарія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristraße 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на **прізвища** представників даної країни.

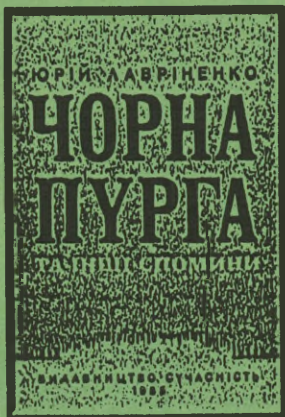
Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:
Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Юрій Лавріненко

ЧОРНА ПУРГА

ТА ІНШІ СПОМИНИ

1985, 194 + vi стор. Передмова Івана Кошелівця. Обкладинка Лариси Лавріненко. Багато фотографій з альбому Автора.

Видавництво радіє, що спомини збігаються з вісімдесятріччям Автора.

Ціна: 8 ам. дол.

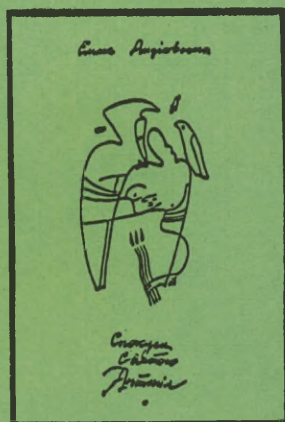
Емма Андіївська

СПОКУСИ СВЯТОГО АНТОНІЯ

1985, 222 стор. Мистецьке оформлення та ілюстрації Володимира Макаренка.

Чергова збірка сонетів Емми Андіївської складається з чотирьох тематичних циклів: «Спокуси святого Антонія», «Натюрморти й краєвиди», «Вірлії» і «Циркові ідилії».

Ціна: 9 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасности» висилати на адреси В-ва:

В Європі:
SUČASNIŠT
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
NINA ILNYTZKYJ
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001